

KÖTETLEN

Az ELTE Angelusz Róbert
Társadalomtudományi
Szakkollégium
tanulmánykötete

2022

Kötetlen

Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete

Kötetlen

Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium
tanulmánykötete

Budapest, 2022

Lektorálták:

Havrancsik Dániel, Horváth Lili Olga, Hoffmann Sára, Hubai László,
Keller Márkus, Kiss Zsuzsanna, Tátrai Annamária

Olvasószerkesztő:

Kaszás Luca

ISBN 978 963 489 471 1 (pdf)

ISSN 2061 7453

A kötet az EFOP-3.6.3.-VEKOP-16-2017-00007 „Tehetségből fiatal kutató –
A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban”
projekt támogatásával valósult meg.

ELTE
EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM

Kiadja az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium
1117 Budapest, Nándorfejérvári út 13.
angelusz.elte.hu

Nyomdai előkészítés: ELTE Eötvös Kiadó Kft.

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

Tartalom

Előszó	11
Egle Botond:	
Hogyan kezeljük a „nemválaszolókat”? / Bizalom	
A <i>re-contact</i> kutatás adatbázisának kiegészítő másodelemzése	13
Holpert Anna:	
Elsődleges gondoskodó családtagok az idősgondozásban	43
Kondorosy Csenge:	
„Vannak vidékek legbelül”. A téészesítés mint a lokalitásvesztés	
eltérő tapasztalatai a helyi társadalomban	63
Kovács Ágnes:	
A rejtett erőszak lenyomatai. Az 1989-ben készült Győr-Sopron megyei	
állambiztonsági iratok történeti diskurzuselemzése	97
Peller Nóra Hedvig:	
A serdülőkori önismeret fejlődésének közegei	129

A Szakkollégium**tagjai:**

Antal Bálint
Bartos Benedek Miklós
Bartucz Kristóf
Bata Emese
Borissza Emese
Borissza Eszter
Egle Botond
Feledy Anna
Fischer Ádám
Hodicsek Csenge
Holpert Anna
Kádár Gábor Tamás
Kaszás Luca
Keresztes Dániel
Kiss Júlia
Kiss Réka
Kovács Blanka
Kuzmiák Anna
Lajos Hanka
Murvay Anna Rebeka
Sarnyai Benedek
Sipos Péter
Szabó Sára
Tajti Emma
Váradi Bendegúz

Senior tagok:

Buda Jakab
Katona Eszter
Kondorosy Csenge
Kovács Ágnes
Kovács Barbara Nóra
Mónus Gergely

A Szakkollégium**volt tagjai:**

Ábrán Ágota
Ágoston Andrea
Alacsony Zsóka
Ambrus Márton
Angyal Emese
Antal Tibor
Arnold Mária
Bacsák Dániel
Bak Anita
Balla Csöngé
Bartha Diána Gabriella
Bede Soma
Békási Balázs
Benkő Zsuzsanna
Bezsenyi Tamás
Bíró Ibolya Andrea
Birtha Magdi
Boros Veronika
Bozsó Júlia
Brecsok Anna Ágnes
Czegő Tünde
Császár Liza
Cserép Tamás
Cserteg Andris
Dékány Gergő
Demeter Endre
Donáth Anna
Dörgő Benedek
Dulics Éva
Ember Kata
Fazekas Ágnes Sarolta
Fazekas Áron
Fehér Borbála
Fejős Anna
Fellner Zita
Fényes Csongor

Fónagy Réka
Fonyó Attila
Földesi Judit
Fűrész Enikő
Galántai László
Gálosi Dóra
Géczy Orsolya
Gerő Márton
Girasek Edmond
Győri Lóránt
Gyulai Zsófia
Hajdu Gábor
Hajdu Miklós
Heiter György
Hidász Rafael
Hoffmann Sára
Honecz Andrea Liza
Hordósy Rita
Horváth Anna
Horzsa Gergő
Ignácz Zsófia
Ilyés Virág
Jackli Zsófia
Jancsics Dávid
Kanjó Mirjam
Katona Nóra
Katona Vera
Kecskés Nóra
Kelemen Zsófia
Kemény Bence
Kenéz Janka Borbála
Kengyel Judith Gabriella
Kerekes Áron
Keres Zsófia
Kiefer Péter
Kincses Szilvia
Király Emma
Kiss Kelemen

Kiss Mónika
Koletár Klaudia
Kollár Kármén
Kollár Sándor Timo
Komáromy Gergely
Koncz Imola
Kontó Sándor
Korpás Zoltán
Kovács Adrienn
Kovács Annamária
Kovács Judit
Körmendi Zsófia
Krámer Lili
Krizsák Gergő
Lacza Péter
Laczko Sándor Tibor
Lakatos Zsombor
Lehotai Orsolya
Leimszieder Ákos
Lippényi Zoltán
Lipusz Balázs
Lórántfy Andrea
Losteiner Cecília
Lőrincz Dalma
Marton Anikó
Meixner Boglárka
Menich Nóra
Mészáros Gábor
Micsinai István
Mikó Alexandra
Mikolai Júlia
Misetics Bálint
Mittich Boglárka
Molnár Bence
Monori Dorottya
Mundrucz Szilvia
Munkácsy Balázs
Nagy Júlia Petronella

Nagy Klaudia
Nagy Mihály
Nagy Norbert
Nagy Petra Eszter
Nagyághy Zita
Németh Fruzsina
Nyíró Zsanna
Oláh Zsófia
Ottlik Domonkos
Pásztor Ágnes
Peller Nóra Hedvig
Petényi Mirkó
Petényi Sára
Péter Balázs
Pethes Barbara
Polyák Emese
Priksz Tamás
Rákóczi Zoltán
Sallai Judit
Sallay Gergely
Sárkány András
Schuller Csaba
Siró Viktória
Somi Gábor
Somlai Helga
Stalzer Tamara
Steinsits Rita
Susánszky Pál
Szabadkai Bálint
Szabó Fanni
Szabó Miklós
Szabó Zsófia
Szanda Attila
Szántó Adrienn
Szarka Zsanett
Szeitl Blanka
Székely Jutka
Szekeres Bertold

Szekeres Judit
Szente Thomas
Szigeti Dániel
Szilágyi Ádám
Szilasi Katalin
Szin Mátyás
Szirtes András
Szócs Máté
Táborossy Anna
Taibouni Chanez Eszter
Taksz Lilla
Terplán Győző
Teveli-Horváth Dorottya
Thury Gábor
Toldi Viktória
Tóth Dávid
Tóth Júlia
Tóth Krisztina
Tóth Sándor
Tóth Zsófia
Tucker Dávid
Úri Róbert
Varga Éva Flóra
Váry Dániel
Vasas Anna Luca
Vecsei Anita
Veres Imre
Vida Blanka
Vigvári András
Vizi Karolina
Zalányi Márk
Zeöld Zsombor

***Szakkollégiumi kurzust
tartottak:***

Angyal Emese
Arnold Mária
Bajnai László

Barna Ildikó	Hargitai Dávid	Örkény Antal
Bass László	Hárs Ágnes	Papp Richárd
Békés Vera	Heller Ágnes	Petényi Mirkó
Bernát Anikó	Heller Mária	Pethes Barbara
Bezsenyi Tamás	Hermann Veronika	Rácz András
Bíró Judit	Horn Dániel	Rényi Ágnes
Birtha Magdolna	Horváth Eszter Renáta	Sági György
Borissza Zsuzsanna	Horváth László	Sági Matild
Buda Jakab	Horzsa Gergely	Ságvári Bence
Bugarszki Zsolt	Ignác Ádám	Sárkány András
Csákó Mihály	Kende Gábor	Sas István
Csepe György	Keresztes Dániel	Sáska Géza
Csótó Mihály	Kiefer Péter	Scheibner Tamás
Debreczeni József	Kiss Valéria	Schuller Csaba
Deme János	Kiss Zsuzsa	Sik Domonkos
Demeter Endre	Kóczé Angéla	Sik Dorottya
Dóczi Tamás	Kopper Ákos	Sik Endre
Éber Márk Áron	Kovács Éva	Simon Dávid
Ember Kata	Kovai Cecília	Somi Gábor
Faragó Klára	Kovai Melinda	Somlai Péter
Fehér Borbála	Kutrovácz Gábor	Somorjai Szabolcs
Fehér Márta	Lakner Zoltán	Susánszky Pál
Fellner Zita	Léderer Pál	Szabari Vera
Finszter Géza	Lőrincz Dalma	Szabó Márton
Fleck Gábor	Meixner Boglárka	Szabó Mátyás
Fleck Zoltán	Messing Vera	Szabóné Kármán Judit
Fokasz Nikosz	Mészáros György	Szarka Zsanett
Fóti Péter	Micsinai István	Szeitl Blanka
Galántai László	Molnár Zóra	Székelyi Mária
Gecser Ottó	Mózer Péter	Szekeres Szidónia
Géró Györgyi	Nagy Beáta	Sziklai Balázs
Gerő Márton	Nagy Zsófia	Terplán Győző
Gönczöl Katalin	Nemes Attila László	Tóth László
Gregor Anikó	Németh Krisztina	Tóth Olga
Gulyás László	Németh Renáta	Turai Ráchel Katalin
Győri Lóránt	Neumann Eszter	Ungváry Krisztián
Gyurkó Szilvia	Nyerges Márk András	Vajda Júlia
Hajdu Gábor	Oblath Márton	Vajda Zsuzsa

Váradi László
Vásárhelyi Orsolya
Vida Blanka
Vidra Zsuzsa
Vigvári András
Virág Enikő
Virág Tünde
Wessely Anna
Wildmann János
Zemplén Gábor
Zombory Máté

***Szakkollégiumunk
igazgatói:***

Fokasz Nikosz
(2003–2004)
Örkény Antal
(2004–2006)
Bíró Judit
(2007–2010)
Bugarszki Zsolt
(2010–2012)
Wessely Anna
(2012–2016)
Éber Márk Áron
(2016–2021)
Zombory Máté
(2021–)

„Fantasztikus hely volt. [...] Együtt voltunk ott nagyjából ötvenen, csupa fiatalember, mind jelesen érettségizettek. Azt tanították nekünk, hogy próbáljuk meg fölfedezni a világban az újabb titkokat. Szóval az élre kell kerülni, meg kell tudni, meg kell ismerni a létnek a nagy titkait.”¹ Így emlékezett vissza Hankiss Elemér a negyvenes évek végén az Eötvös Kollégiumban töltött éveire, amikor életútinterjút készítettem vele a Szociológiai Kutatóintézet udvarán a Budai Várban. Nem azért hozta fel a témát, hogy megemlékezzen a régi szép időkről, hanem azért, hogy a kollégiumi tapasztalatait azon négy tényező között említse meg, amelyek állandók maradtak a diszciplináris határokat átmetsző, az irodalomtól a szociológiáig, majd a filozófiáig ívelő pályáján. És jóllehet a szakkollégium jelentőségének értelmezése, a lét nagy titkainak keresése Hankiss akkori érdeklődésének irányát tükrözte, maga a keresés, a keresés szabadságának fontossága valóban állandónak bizonyult a munkásságában. Nem interdiszciplinaritás volt ez, hanem az egyik diszciplína kötöttségei alóli felszabadulás és egy másiknak való önalávetés.

2013-ban, amikor az interjú készült, már javában létezett az Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium is, amely az Eötvöshöz hasonlóan hallgatói önszerveződés eredménye. Illetve, a kötetlen keresés intézménye. Az önkormányzatiság elvén működő kollektíva maga szervezi az egyetemi curriculumhoz szorosan nem kapcsolódó szakmai életét. Kurzusokat tart, de szakmai működése ennél jóval tágabb, ami eseményekben, konferenciákban, önálló kutatásokban, egyéb rendezvényekben nyilvánul meg. E tágan értett kutató-kereső szakmai tevékenység egyik lenyomata a szakkollégium évkönyve, amelynek tizedik kötetét tartja kézben az olvasó. Az évkönyv sajátos műfaj. Nem tematikailag egységes, hanem abban, hogy ugyanaz az intézmény adja ki. Hírt ad az alkotói közösség léteről, és tájékoztat az ott folyó munka eredményeiről, arról, hol állnak a közös gondolkodás folyamatai.

¹ ZOMBORY Máté (2015): A szociológián innen és túl. Interjú Hankiss Elemérrel. *socio.hu* 5(1). 284–292. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/503> (Letöltés ideje: 2022. május 19.)

Ez 2017 óta az első *Kötetlen*. Ha egységes képet nem is adhat, rálátást mindenképp biztosít arra, hogy milyen problémák foglalkoztatták az alkotói tagságot, és hogy ezeket milyen módon közelítették meg. A kutatási eredményeken túl e kötet legfőbb üzenete maga az a tény, hogy a világjárványban megbénult közösségi élet dacára meg tudott jelenni. Gratulálunk, és reméljük, hogy a szakkollégiumban szerveződő alkotói közösség a továbbiakban is rendszeresen hírt ad magáról, a gondolatairól és a tetteiről.

Budapest, 2022. április 5.

Zombory Máté

Hogyan kezeljük a „nemválaszolókat”? / Bizalom

A re-contact kutatás adatbázisának kiegészítő másodelemzése

1. Bevezetés: Miért baj végső soron, ha nem válaszolnak?

Nem túlzás azt mondani, hogy az emberek közötti megismerési folyamatok egyik fontos módszere a kérdezés. Ha valamire kíváncsiak vagyunk, akkor igyekszünk megtudni azt embertársainktól, ennek pedig egyik legjobb útja, ha megkérdezzük. Végtelenül leegyszerűsítve erre az elgondolásra épül az empirikus társadalomtudomány napjainkban alkalmazott egyik kulcsmódszertana, a *survey* módszertan is. Ám ha az előbbi analógián folytatjuk gondolkodásunkat, akkor gyorsan kitűnik, miért is megkerülhetetlen és komoly probléma jelen rövid esszém tárgya. Ha a kérdés megválaszolását a megkérdezett elutasítja, vagy akár elérhetetlenség, akár más akadályozó tényező folytán nincs lehetőségünk feltenni azt, akkor jóformán nem tudunk meg semmit mindazokról a témákról, amelyek miatt felkerestük az illetőt. Ugyanez igaz akkor is, ha nagy mintán, számos potenciális válaszadóval interjút készítve igyekszünk egy társadalmi jelenségről többet megtudni. A válaszmegtagadás és az elérhetetlenség ebben az esetben éppen úgy működik, mint kiinduló példánk.

A megkeresett mintába kerültek értékelhető válaszok felvétele nélküli kiesése olyan nehézségeket okozhat a kutatási folyamatban, amelynek ellensúlyozása különféle súlyozási eljárások alkalmazására, végeredményben további szaktudás, munkaidő és pénz bevonására kényszeríti a kutatókat a siker érdekében, de minden esetben még ezekkel a további forrásokkal sem feltétlenül korrigálható teljes mértékig e nehézség. További veszélyt hordoz magában a jelenség azért is, mert mind a válaszmegtagadás, mind a többszöri elérhetetlenség miatt meghíúsult felkeresések nem azonos arányban oszlanak el az egyes társadalmi csoportok esetében. Ez pedig a minta méretének egyszerű kiterjesztésével nem orvosolható érvényességi kérdés, az eredmények súlyos torzulásához vezethet (SZEITL – TÓTH 2020). Éppen ezért létfontosságú megérteni és a lehető legjobban módszertani kontroll alá vonni a problémakört, amely nemcsak Magyarországon, de nemzetközi viszonylatban is mindinkább kutatások fókuszába kerül egyrészt vitathatatlan gyakorlati jelentősége okán,

másrészt mivel a válaszadási hajlandóság hátterében sok más társadalmi jelenség játszhat kisebb-nagyobb szerepet, melyek jobb megismerését remélhetjük a nemválaszolás különböző eseteinek mögöttes hatásmechanizmusait kutatva.

2. A válaszadási rátára ható okok az elméletek fényében

Mivel témánkkal mára igen kiterjedt szakirodalom foglalkozik, sőt ez az írás is egy korábbi, Magyarországon úttörő *re-contact* kutatás adatbázisára és egyes fogalmi kereteire épül, így mindenképpen fontosnak érzem némely elméletről röviden szót ejteni, melyek jobban érthetővé teszik a következőkben bemutatandó gondolatmenetet.

A válaszadási hajlandóság mögött megbúvó egyik társadalmi hatásnak a szociális integrációt tartják, mely három, végeredményében azonos, működésében, az egyénre ható erők tekintetében eltérő módon is megjelenhet. Növelheti a válaszadási kedvet az, ha a megkérdezett úgy véli, azok, akikkel egy csoporthoz tartozónak vallja magát, és akiknek a véleménye fontos számára, szintén válaszolnának. Minél inkább erős szálakkal fűződik olyan csoportokhoz valaki, amelynek értékrendjéből a tagok azt szűrnek le, a csoportnorma az lenne, hogy válaszoljanak a kutatók kérdéseire, az elmélet értelmében annál inkább megfigyelhető körökben a magas válaszadási ráta. Továbbá a szociálisan erősebben integráltak tekinthető válaszadók azért is tesznek szívesebben eleget a megkeresésnek, mert úgy érezhetik, a válaszaik segítségével a környezetük és közösségük életét aktívan formálhatják a számukra kívánatosabb irányba, nézőpontjuk, tapasztalataik megosztásával hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az akár őket is érintő döntések meghozóihoz eljuthasson az általuk képviselt vélemény (GROVES – CIALDINI – COUPER 1992). Az elméletet egyes korábbi kutatások már igyekeztek igazolni, melyek például bizonyították, hogy önkéntességet vállaló, politikai témák iránt fogékony vagy a médián keresztül az aktuális eseményeket jobban követők között többen voltak hajlandók egyes kutatásokat kitölteni (ABRAHAM – HELMS – PRESSER 2009), ám az elmélet empirikus eredményekre épített megkérdőjelezhetetlen bizonyítása még várat magára.

Másik szintén fontos tényező lehet a válaszadás szempontjából a bizalom kérdése. Bár a szociológia számos dimenzióját vizsgálja a bizalommal kapcsolatos attitűdöknek, összességében azt feltételezhetjük, hogy általános értelemben véve egy mintába került felkeresendő személy akkor fog nagyobb eséllyel válaszolni a kérdéseinkre, ha bizalommal tud fordulni embertársai és a társadalom felé.

Mindezekon túl pedig még igen sok lehetséges vagy akár releváns bizonyítást nyert tényező hathat a legelterjedtebb módon a lehetséges válaszadóra abban a pillanatban, amelyben eldől, részt kíván-e venni a kutatásban, vagy elutasítja a válaszadást. Ilyen például – a teljesség igénye nélkül – a megkérdezett lakókörnyezetének a bűnözési rátája

(NATIONAL RESEARCH COUNCIL 2013), az iskolai végzettsége vagy a munkaerőpiaci helyzete (AMAYA – PRESSER 2017). A rengeteg rendszerszintű és a szociológia diszciplináris keretei között vizsgálható tényező mellett pedig azt is figyelembe kell vennünk, hogy az emberek élik életüket, számos megkeresés visszautasítása mögött valóban állhatnak olyan egyszerű tényezők, minthogy a megkérdezendő személynek rövid időn belül el kell mennie az iskolába a gyermekéért, vagy épp indulna egy programjára. Ebben az esetben olyan személy eshet ki a mintából értékelhető válaszadás nélkül, aki akár más ismert mutatói alapján nagy eséllyel részt vett volna a felmérésben. Az utóbbihoz hasonlatos tényezők szisztematikus kontroll alá vonására viszont a statisztikai modellek és egész társadalmak jelenségeinek leírására alkalmas elméletek – minden előnyös tulajdonságuk ellenére – nem alkalmasak.

Továbbá ne feledkezzünk meg arról sem, hogy egy-egy interjú megghiúsulása nemcsak a válaszmegtagadás, hanem az elérhetetlenség és más nehezítő tényező folytán is létrejöhet, amely szintén sajátos magyarázati lehetőségek és összefüggések tárházát nyitja meg a téma iránt érdeklődő szociológusok előtt.

3. A kutatás koncepciója és várákozásaim az előbbi elméletek fényében

A röviden megemlített elméletek közül többet is igyekeztem kutatásom modelljeibe emelni, hogy láthassam az empirikus adatok tükrében jelen esetben mennyire helytállóak azok, milyen mértékben képesek megmagyarázni a válaszadási hajlandóságot. Egyrészt az esszém alapjául szolgáló, egymásra épülő két vizsgált kutatás – amelyeket a következő szakaszban alaposabban is bemutatok: ESS8 és Bizalom kutatás – során legalább egyszer érvényesen válaszolókat osztályozom kiesési mutatóik alapján, tehát aszerint, hogy az interjúk milyen eredménnyel zárultak, majd e csoportok körében hasonlítom össze azok embertársi, intézményi bizalommal valamint az általános étellel való elégedettséggel és a közéleti állapotokkal való elégedettséggel kapcsolatos attitűdjeiket. Itt az elmélet értelmében jól megfigyelhető különbséget várhatunk például azoknak a bizalmi attitűdje között, akik mindkét felmérésben részt vettek, és azok között, akik egyik esetben válaszoltak, másik esetben viszonyt elutasították a válaszadást. Nem feltétlenül várok viszont számottevő eltérést a mindkét alkalommal válaszolók és az egyik megkeresés során elérhetetlenek (*no-contact*) esetében, hiszen az elérhetetlenség miatt mintából kiesők egy részéről könnyen feltételezhetjük, hogy más körülmények között, a kontakt megvalósulása esetén legalább egy részük, de akár nagyobb hányaduk ismét válaszolt volna.

A szociális integráció és az aktív társadalmi szerepvállalás mértéke szintén olyan kérdéskör, melyet az adatbázis adta lehetőségekhez mérten igyekeztem megfelelően

vizsgálni. Erre a változók korlátozott száma miatt csak az egyes településeken működő civil és nonprofit szervezetek számán keresztül nyílt módomban. A regressziós modellbe ezen kívül még a település méretére, adóerő-képességére, munkanélküliségi helyzetére és egy, a különféle deprivációs szempontokat összesítő összetett mutatóra, a Koós-féle deprivációs indexre vonatkozó változókat vontam be.

Itt a korábbiak ismeretében azt várom, hogy elsősorban a valóban tisztán polgári kezdeményezésekre és társadalmi felelősségvállalásra épülő civil szervezetek számának emelkedésével függvényszerűen emelkedjen a válaszadási hajlandóság, a többek között a civil szervezeteken keresztül is megnyilvánuló társadalmi felelősségvállalás pozitív irányúan járjon együtt a válaszadási hajlandósággal a helységben. A társadalmi integrációnak az előbbtől eltérő hatásmechanizmusain keresztül, de hasonló hatást várok a nonprofit szervezetektől is. A két szervezeti típus a közbeszédben gyakran egy lapon kerül említésre, amelynek számos szempontból nézve meg is van az alapja, ám fontos különbség, hogy míg egy civil szervezet polgári kezdeményezésre létrejött egyesület vagy alapítvány, amely egy adott célt kíván elérni vagy valamilyen másként el nem érhető szolgáltatást megszervezni és biztosítani, addig egy nonprofit szervezet lehet egy önkormányzat kezében lévő kulturális központ vagy közterületkarbantartó szerv is. A nonprofit szervezetek számottevő része folytat kulturális és közösségteremtő tevékenységeket (KSH 2019), amelyek miatt a társadalmi és szociális integrációja nőhet a résztvevő személyeknek az őt körülvevő közösségek felé, ennek okán pedig a csoportnormáknak való megfelelési vágy vagy a közösségért felelősségvállalás okán történő válaszadás valószínűsége nőhet.

A munkanélküliség kérdését szintén érdekes és vizsgálandó témakörnek tartom, melynek hatása lehet önmagában is a válaszadási ráta alakulására (VAN DEN BERG – LINDEBOOM – DOLTON 2006), de a modellbe történő bevonását még inkább indokolja az a várakozásom, hogy a munkanélküliség (akár mint érintett félre, akár mint olyan személyre, aki látja a jelenséget és következményeit lakókörnyezetében, hazájában) komoly hatást gyakorolhat az egyén bizalmi attitűdjeire és társadalomképére. Mindezt pedig kiegészítheti a Koós Bálint módszertanára alapuló deprivációs index, melyet Koós „a lakhatás, a képzettségi színvonal, a munkaerő-piaci részvétel, a jövedelmi viszonyok és a demográfiai jellemzők” (Koós 2015) dimenzióinak standardizált mutatóit összevonva hozott létre, így ad egy átfogó képet az egyes vizsgált települések minket érdeklő aspektusait tekintve.

Mivel a tanulmány egyik fele személyes szinten mozog, az egyének válaszadási mintázata alapján történő osztályozásra épül, másik főbb modellje viszont már egyes települések válaszadási tendenciáinak lehetséges magyarázó tényezőit veszi górcső alá, így kiemelten fontosnak érzem a két egység logikai kapcsolódási pontjának bemutatását. Ezt a koherenciát a két főbb modell magyarázó változóinak korrelációit áttekintve igyekszem megteremteni.

4. A kontakt és a *re-contact*, a tanulmány közvetlen előzményei

Mint ahogy azt már korábban is említettem, kutatásom kiegészítése és bizonyos területek mentén történő továbbgondolása a Szeitl Blanka és Tóth István György által végzett „Hogyan kezeljük a »nemválaszolók«-at? – Az empirikus kutatások során jellemzően válassz megtagadó vagy elérhetetlen csoportok pilot kutatása speciális felméréssel és módszerekkel” című OTKA-kutatásnak, amely módszertani megfontolásból „Bizalom kutatás” néven lett lekérdezve, esszémben magam is ezt az elnevezést alkalmazom. Ennek egyszerű oka, hogy a *re-contact* kutatások megbízhatóságát és érvényességét nagyban segíti, ha a kérdezők számára nem tudatosítják a kutatók a felmérés mibenlétét. Korábbi tapasztalatok szerint ugyanis a kérdezők az előző kutatás folyamán mért adatok reprodukciójára törekedtek, mert úgy gondolták, hogy ez a kérdezők megbízhatóságát tesztelő módszer kíván lenni (SZEITL – TÓTH 2020). A valóság ettől messze áll. A *re-contact* kutatás alapgondolata elegánsan egyszerű. Egy korábbi nagymintás kutatás adatfelvételének a lehető legpontosabb megismétléséről beszélhetünk, amely több célt is szolgálhat. Egyrészt a minta ismételt felkeresésével korábbi válassz megtagadókat és elérhetetleneket esetleg rávehetünk a részvételre, ezáltal a minta lényegi átalakítása nélkül gyűjthetünk még több információt. Ezt kiegészíti az adatok stabilitásának megismerése, ami igen pozitív tényező, hiszen a többször válaszolók esetében az első és második alkalommal adott válaszaikat is összevethetjük, további szempontok szerint elemezhetjük. Másrészt az ilyen kutatások segítségével érthetjük meg jobban a válassz megtagadási és elérhetetlenségi tendenciákat és az ezekhez potenciálisan vezető jelenségeket. Mivel olyanokat is elérhetünk, akikkel az első alkalommal valamiért nem sikerült érvényes lekérdezést készíteni, illetve akár korábbi válaszadók is előkerülhetnek valamely sikeres lekérdezés nélkül kieső csoportba, így jobban megérthetővé válhatnak mindazok a tényezők, amelyek a nemválaszoláshoz vagy az elérhetetlenséghez vezethetnek.

A „Bizalom” tehát egy *re-contact* kutatás, amely ismételten felkeresendő mintájának és lekérdezendő kérdéssorának a 2002 óta kétéves rendszerességgel jóformán egész Európában adatokat gyűjtő ESS 8. magyarországi hullámát választották. Ez számos előnyös lehetőséget jelentett. Egyrészt az ESS rendkívüli nagy figyelmet szentelt a mintavételre és az adatfelvételi protokollok betartására (SZEITL 2016), ami azt jelentette, hogy mintáját alkalmazva a Bizalom kutatás is ezekre a sziklaszilárdságú módszertani és mintavételi alapokra állhat. Másrészt kérdőívein keresztül az ESS állandóan igyekszik monitorozni a bizalom különféle dimenzióinak alakulását, ami nagyban megkönnyítette a magyarázó modellek szempontjából fontos információk megismerését. Továbbá időben sincs túlzott távolság a két vizsgálat adatfelvételi időszaka között, nagyjából 1 év (ESS8: 2017. május 1-től 2017. szeptember 16-ig tartott; a Bizalom kutatás pedig 2018. december 8. és 2019. február 15. között folyt) (SZEITL – TÓTH 2020). Az ESS 8. hullámának

eredményeit az eredeti minta ismételt felkereséséből nyert adatokkal kiegészítve készült az az adatbázis, amelynek meta-adatbázisára modelljeimet magam is építhettem. Mindezek bemutatása után pedig térjünk rá az eredményekre.

5. A válaszadói csoportok az egyes bizalmi és elégedettségi átlagok tükrében

Amint azt a kutatás koncepciójáról és a várakozásaimról szóló részben már kifejtettem, a dolgozat első felében szereplő modell arra törekszik, hogy a legalább egyszer érvényes választ adók körében esetlegesen fellelhető bizalommal és elégedettséggel kapcsolatos tendenciákat felderítse. A kiesési mutatók alapján négy olyan csoport különíthető el, amelyeknek tagjaira igaz a fenti kritérium, tehát a két kutatás megkeresései közül legalább az egyikben érvényes választ adtak. E négy csoportot már a Bizalom kutatás során – véleményem szerint – igen találóan elnevezték, így ebben a tekintetben teljes mértékben átvesszem fogalmi keretét. E döntésnek járulékos előnye, hogy eredményeim teljes mértékben összevethetők Szeitl és Tóth megállapításaival. Ennek megfelelően a következő négy kategóriáról beszélhetünk, melyek értelmezését szó szerint idézem a táblázatban (SZEITL – TÓTH 2020).

1. táblázat: A két felmérés során legalább egyszer érvényesen válaszoló megkeresési eredményeiből létrehozható csoportok és azok mérete

A csoport megnevezése	A csoport jellemzése a <i>Megközelíthetetlen csoportok</i> című tanulmánykötet definícióit átvéve (SZEITL– TÓTH 2020)	A csoport mérete (fő)
STABIL válaszadó	Azok a kérdőívek, melyek mind a két adatfelvétel esetén sikerrel zárultak, azaz a megkeresett személy válaszolt a kérdőívre.	772
MEGGYŐZHETŐ válaszmehtagadó	Ez alatt azokat a megkereséseket értjük, melyek az egyik felmérés esetében sikerrel, de a másik felmérés esetében válaszmegtagadással zárultak (függetlenül attól, hogy melyik felmérésben, de fontos, hogy csak az egyik felmérésben készült sikeres kérdőív, a másik felmérésben pedig egyértelműen válaszmegtagadást rögzítettünk).	630
ELÉRHETŐ <i>no-contact</i>	E kategória esetében az egyik kutatásnál az adott címen sikerült lebonyolítani a kérdezést, de a másik adatfelvétel esetében a kérdező <i>no-contact</i> ot rögzített, azaz nem talált otthon senkit.	398

A csoport megnevezése	A csoport jellemzése a <i>Megközelíthetetlen csoportok</i> című tanulmánykötet definícióit átvéve (SZEITL– TÓTH 2020)	A csoport mérete (fő)
VEGYES válaszadó	Ebbe a kategóriába soroltuk azokat a személyeket, akik a két felmérés közül egyszer választottak a kérdőívünkre, a második felmérés esetében pedig sikertelen volt a cím (de a sikertelenség nem egyértelműen válaszmegtagadást, vagy <i>no-contact</i> ot jelentett).	109

Az egyes csoportokat először az embertársi bizalom dimenziójához tartozó három változó alapján vetem össze. Elöljáróban még egyszer kiemelem és az alábbi ábrán szemléltetem is a *re-contact* módszertan egyik nagy előnyét, ami a kérdőív azonossága. E tulajdonság segítségével biztosan egyazon kérdést vizsgálhatok egyazon dimenzió belül a két kutatáson átívelően.

Az első táblázatban a válaszadó arra válaszol egy 0-tól 10-ig terjedő Likert-skálán, hogy mennyire látja megbízhatónak az embereket, véleménye szerint mennyire akarnák mások kihasználni, és tapasztalatai szerint mennyire segítőkészek az embertársai. Az elméleti keretekre támaszkodó várakozásaim szerint a stabil válaszadóknak kellene a legmagasabb bizalmi átlaggal rendelkezniük – legalább az esetek egy részében –, hiszen az elméletek értelmében az embertársaink felé tanúsított bizalom növekedésével együtt járna a nagyobb válaszadási hajlandóság. Ellenben az ESS esetében azt látjuk a stabil válaszadók körében, hogy a legkevésbé tartják segítőkésznek az embereket, a másik két bizalmi kérdésben pedig szintén alacsonyabb bizalmi szintről beszélhetünk, mint a meggyőzhető válaszmegtagadók vagy az elérhető *no-contact* csoportok vonatkozásában. Sőt 4,86-os átlagukkal a két kutatásból egyszer válaszmegtagadással kieső válaszolók körében a legmagasabb az a meggyőződés, hogy az emberek megbízhatók, bár sokat elmond az is a témáról, hogy ez sem éri el átlagosan a skála középértékét.

A Bizalom kutatásban a válaszadók kissé pozitívabb képet festettek embertársaikról, az átlagok az ESS azonos kategóriáival összehasonlítva jellemzően valamivel magasabbak, de a különbség nem igazán számottevő, egyértelmű mintázat sem rajzolódik ki benne. Egyedül a vegyes válaszadók bizalmi szintje mozgott igen jelentékenyen felfelé a Bizalom kutatás alapján, de ez könnyen származhat a csoport kisebb méretéből is, amely miatt az átlag könnyebben mozdul el egy-egy kiugró érték irányába.

Mindezek alapján tehát nem az embertársaik felé irányuló bizalom volt az, amely döntően magyarázhatja e kutatásokban a válaszadási hajlandóságot.

2. táblázat: A legalább egyszer érvényesen válaszolók embertársaikkal szembeni bizalmának főbb szóródási- és középértékmutatói

	Érvényes elemszám (N)	Hiányzó elemszám (N)	Átlag	Az átlagok standard hibái	Medián	Módusz	Szórás	Variancia	Terjedelem
ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	1619	2335	4,51	0,058	5,00	5	2,315	5,361	0–10
ESS8. hullám. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	1616	2338	4,82	0,054	5,00	5	2,154	4,640	0–10
ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?	1621	2333	4,67	0,056	5,00	5	2,240	5,019	0–10
Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	1448	2506	4,59	0,065	5,00	5	2,477	6,135	0–10
Bizalom kutatás. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	1444	2510	4,99	0,059	5,00	5	2,261	5,112	0–10
Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?	1446	2508	4,63	0,061	5,00	5	2,315	5,360	0–10

3. táblázat. A legalább egyszer válaszoló csoportok embertársaikkal szembeni bizalmának átlagai

		Meggyőzhető válaszmegtagadó		Elérhető <i>no-contact</i>		
	Stabil válaszadó	Bizalom válasz, ESS megtagadta	ESS válasz, Bizalom megtagadta	Bizalom válasz, ESS <i>no-contact</i>	ESS válasz, Bizalom <i>no-contact</i>	Vegyes válaszadó
ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	4,37	-	4,86	-	4,63	3,98
ESS8. hullám. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	4,73	-	5,00	-	5,19	4,34
ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?	4,54	-	4,87	-	5,05	4,60
Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	4,55	4,53	-	4,77	-	4,74
Bizalom kutatás. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	5,02	4,80	-	5,16	-	4,87
Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?	4,60	4,57	-	4,76	-	4,87

A társadalmi intézményekkel kapcsolatos bizalom alakulásában és tendenciáit tekintve nagy vonalakban ugyanazt mondhatjuk el, mint az előző táblánk esetében. Itt is megfigyelhető, hogy a Bizalom kutatás során általánosságban magasabb átlagokat produkáltak az egyes csoportok, főként a stabil és a vegyes válaszadók, míg a meggyőzhető válszmegetagadók csoportján belül a csoportok közül egyedülként csökkenő tendenciát mutat az átlag. Tehát az ESS-re válaszolók, de a Bizalomban részt nem vevők nagyobb általános intézményi bizalmat mutattak, mint a Bizalomban válaszoló, ESS-nek azonban választ megtagadók. Ez esetben sem látszik olyan mintázat, mely az intézményi bizalom szintjét a válaszadási rátával

minden bizonytalanságot kizáróan összekapcsolhatná, a stabil válaszadók átlagos intézményi bizalma se összességében, se egyes intézmények vonatkozásában nem tér el – főként nem pozitív irányban – annyira a többi csoport átlagától, hogy annak kellő magyarázóerőt, vagy tendenciális különbséget tulajdoníthassunk.

Mindez az intézményi bizalom esetében akár abból is származhat, hogy a két adatfelvételi időszak között eltelt időben országgyűlési választásokat tartottak Magyarországon, amelynek kampányai pozitívan hathattak erre a dimenzióra. Ellenben a közbeszéd mindkét oldalon elismert és a másik oldal felé kritizált durva hangvétele, illetve a kampány más aspektusai miatt ez sem egyértelmű, sokaknak ez akár elidegenítő tényező is lehetett. Egyik verzió sem kizárható, ahogy az sem, hogy ezek a hatások érinthették a válaszadási hajlandóságot, de ez jelen adatokból nem egyértelműsíthető.

4. táblázat. A legalább egyszer érvényesen válaszolók társadalmi intézményekkel szembeni bizalmának főbb szóródási- és középpértékmutatói

	Érvényes elemszám (N)	Hiányzó elemszám (N)	Átlag	Az átlagok standard hibái	Medián	Módusz	Szórás	Variancia	Terjedelem
ESS8. hullám. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	1578	2376	5,43	0,065	6,00	5	2,570	6,604	0–10
ESS8. hullám. Mennyire bízik a rendőrségben?	1605	2349	6,36	0,062	7,00	8	2,466	6,082	0–10
ESS8. hullám. Mennyire bízik a politikai pártokban?	1585	2369	3,57	0,062	4,00	5	2,480	6,151	0–10
Bizalom kutatás. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	1415	2539	5,84	0,065	6,00	5	2,437	5,937	0–10
Bizalom kutatás. Mennyire bízik a rendőrségben?	1435	2519	6,50	0,061	7,00	8	2,317	5,369	0–10
Bizalom kutatás. Mennyire bízik a politikai pártokban?	1402	2552	4,16	0,074	4,00	5	2,773	7,688	0–10

5. táblázat. A legalább egyszer válaszoló csoportok társadalmi intézményekkel szembeni bizalmának átlagai

		Meggyőzhető válaszmegtagadó		Elérhető <i>no-contact</i>		
	Stabil válaszadó	Bizalom válasz, ESS megtagadta	ESS válasz, Bizalom megtagadta	Bizalom válasz, ESS <i>no-contact</i>	ESS válasz, Bizalom <i>no-contact</i>	Vegyes válaszadó
ESS8. hullám. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	5,41	-	5,57	-	5,30	5,33
ESS8. hullám. Mennyire bízik a rendőrségben?	6,22	-	6,54	-	6,94	6,05
ESS8. hullám. Mennyire bízik a politikai pártokban?	3,49	-	3,74	-	3,68	2,93
Bizalom kutatás. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	5,76	5,88	-	5,99	-	5,96
Bizalom kutatás. Mennyire bízik a rendőrségben?	6,40	6,59	-	6,62	-	6,71
Bizalom kutatás. Mennyire bízik a politikai pártokban?	4,08	4,30	-	4,09	-	4,98

Végül az étellel vagy közéleti állapotokkal való elégedettség csoportonkénti összevetése sem vezet összefüggés igazolásához. A harmadik táblázatból tisztán leolvasható, hogy mind a meggyőzhető válaszmegtagadók, mind az elérhető *no-contact*hoz tartozók azonos mértékig vagy még elégedettebbek életükkel, mind a stabil válaszadók. A kormány munkájával és a gazdaság állapotával való elégedettség is közel azonos, vagy kissé magasabb, mint a kétszer válaszolók körében.

Összességében tehát elmondható, hogy az adatok fényében nem találhatunk se az emberek felé irányuló, se a társadalmi intézményekbe vetett bizalom tekintetében érdemi magyarázó erővel bíró mintázatot a megkeresési eredmények tekintetében, ahogy az sem nyert igazolást, hogy a közéleti helyzettel vagy az életükkel elégedettebb mintába kerültek nagyobb eséllyel vettek volna részt a kutatásban. A bizalmi és elégedettségi attitűdökre épülő hipotézisem tehát nem igazolódott.

6. táblázat. A legalább egyszer érvényesen válaszolók élettel és a közéleti helyzettel való elégedettségének főbb szóródási- és középtértékmutatói

	Érvényes elemszám (N)	Hiányzó elemszám (N)	Átlag	Az átlagok standard hibái	Medián	Módusz	Szórás	Variancia	Terjedelem
ESS8. hullám. Mennyire elégedett a mostani életével?	1614	2340	6,36	0,055	7,00	7	2,195	4,817	10
ESS8. hullám. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	1549	2405	4,82	0,056	5,00	5	2,210	4,884	10
ESS8. hullám. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?	1538	2416	4,58	0,066	5,00	5	2,570	6,603	10
Bizalom kutatás. Mennyire elégedett a mostani életével?	1448	2506	6,56	0,051	7,00	7	1,945	3,782	10
Bizalom kutatás. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	1402	2552	5,28	0,064	5,00	7	2,391	5,719	10
Bizalom kutatás. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?	1388	2566	5,06	0,073	5,00	7	2,704	7,314	10

7. táblázat. A legalább egyszer válaszoló csoportok élettel és a közéleti helyzettel való elégedettségének átlagai

		Meggyőzhető válaszmegtagadó		Elérhető <i>no-contact</i>		
	Stabil válaszadó	Bizalom válasz, ESS megtagadta	ESS válasz, Bizalom megtagadta	Bizalom válasz, ESS <i>no-contact</i>	ESS válasz, Bizalom <i>no-contact</i>	Vegyes válaszadó
ESS8. hullám. Mennyire elégedett a mostani életével?	6,31	-	6,45	-	6,57	5,82
ESS8. hullám. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	4,74	-	4,98	-	4,90	4,26
ESS8. hullám. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?	4,50	-	4,74	-	4,75	3,91
Bizalom kutatás. Mennyire elégedett a mostani életével?	6,53	6,50	-	6,70	-	6,74
Bizalom kutatás. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	5,24	5,22	-	5,45	-	5,36
Bizalom kutatás. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?	5,09	5,04	-	5,00	-	5,15

6. A modelleket összekötő korrelációs vizsgálatok

Tanulmányomban a modellekbe bevont változókat igyekeztem olyan módon kiválasztani, hogy azok bár eltérő mintavételi szinten mozogva, de kapcsolódhassanak egymáshoz, illetve más-más módon megragadhassák a tanulmány hipotéziseit megalapozó elméletek gondolatiságát. Éppen ezért a gyakorlatban, statisztikai bizonyossággal is vizsgálni kell, hogy az adatbázis változói korlátjai között milyen mértékű együttjárás tapasztalható a két modell magyarázó változóinak viszonyában.

Az embertársi bizalom és segítőkészség dimenzióját a települések vizsgált változóival korreláltatva csupán egy esetben figyelhető meg tendenciális együttjárás: minél több az egy éven túl munkanélküli személy egy adott településen, az emberek annál inkább segítőkésznek találják a környezetükben élőket. A Bizalom kutatás eredményei szerint minél nagyobb egy település, az emberek annál inkább úgy érzik, mások kihasználhatják őket, illetve az ESS8 tanulságai alapján a településen működő civil és nonprofit szervezetek számának növekedésével, valamint a nyilvántartott álláskeresők számának emelkedésével egyenesen arányosan nő az, hogy mennyire érzik segítőkésznek embertársaikat.

8. táblázat. A megkeresési mutatók csoportjainak embertársai iránt érzett bizalmának átlagaira épülő modell és a települési szintű regressziós modell független változóinak korrelációja

		ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	ESS8. hullám. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználják önt?	ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?	Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	Bizalom kutatás. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználják önt?	Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?
A település 2014-es lakosság-száma	Pearson Correlation	-0,001	0,002	0,013	-0,028	-,052*	-0,006
	Sig. (2-tailed)	0,966	0,929	0,590	0,293	0,048	0,832
	N	1619	1616	1621	1448	1444	1446

		ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	ESS8. hullám. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?	Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	Bizalom kutatás. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?
A település 2014-es adóerő képessége	Pearson Correlation	-0,025	-0,005	-0,015	-0,051	-0,050	-0,027
	Sig. (2-tailed)	0,309	0,844	0,550	0,052	0,058	0,307
	N	1619	1616	1621	1448	1444	1446
A település 2014-es, egy lakosra jutó adóerő képessége	Pearson Correlation	-0,041	0,008	-0,030	-0,047	0,009	-0,041
	Sig. (2-tailed)	0,095	0,734	0,224	0,073	0,736	0,116
	N	1619	1616	1621	1448	1444	1446
A településen működő nonprofit szervezetek száma	Pearson Correlation	0,029	0,013	,067*	0,021	0,007	0,043
	Sig. (2-tailed)	0,297	0,646	0,015	0,474	0,815	0,141
	N	1306	1304	1308	1197	1194	1196
A településen működő civil szervezetek száma	Pearson Correlation	0,029	0,012	,065*	0,023	0,006	0,040
	Sig. (2-tailed)	0,289	0,662	0,019	0,437	0,824	0,167
	N	1298	1296	1300	1185	1182	1184

		ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	ESS8. hullám. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?	Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	Bizalom kutatás. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?
A településen megszűnt vállalkozások száma	Pearson Correlation	0,014	0,002	0,052	0,009	-0,005	0,029
	Sig. (2-tailed)	0,604	0,943	0,063	0,748	0,853	0,321
	N	1285	1283	1288	1183	1180	1182
A településen nyilvántartott álláskeresők száma	Pearson Correlation	0,024	0,012	,059*	0,038	0,032	0,054
	Sig. (2-tailed)	0,383	0,671	0,033	0,184	0,274	0,062
	N	1317	1315	1319	1207	1204	1206
A településen egy éven túl nyilvántartott álláskeresők száma	Pearson Correlation	0,028	0,015	,058*	0,050	0,044	,061*
	Sig. (2-tailed)	0,313	0,578	0,037	0,085	0,133	0,036
	N	1307	1305	1309	1191	1188	1190
Általános iskola 8 osztályánál kevesebb végzettséggel rendelkező, nyilvántartott álláskeresők száma a településen	Pearson Correlation	0,010	-0,003	0,033	0,010	0,006	0,029
	Sig. (2-tailed)	0,735	0,916	0,254	0,746	0,847	0,347
	N	1162	1160	1164	1071	1068	1070

		ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	ESS8. hullám. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	ESS8. hullám. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?	Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket megbízhatónak?	Bizalom kutatás. Mennyire gondolja úgy, hogy az emberek kihasználnák önt?	Bizalom kutatás. Mennyire tartja az embereket segítőkésznek?
A település Koós-féle deprivációs indexe, 2011-es adat	Pearson Correlation	0,045	-0,018	-0,004	-0,041	-0,026	-0,057
	Sig. (2-tailed)	0,105	0,512	0,876	0,157	0,373	0,051
	N	1300	1298	1302	1188	1185	1187

A megkeresési mutatók csoportjainak embertársai iránt érzett bizalmának átlagaira épülő modell és a települési szintű regressziós modell független változóinak korrelációja

* = 0,05 szignifikanciaszint mellett szignifikáns együttjárás

** = 0,01 szignifikanciaszint mellett szignifikáns együttjárás

Ám ezeket az együttjárásokat csak az egyik vagy másik kutatás mintájában fedezhetjük fel, a legtöbb bizalmi változó nem korrelál a települési magyarázó változókkal. Az intézményi bizalom és a települési magyarázó faktorok korrelációja kifejezetten érdekes, mivel az ESS8 válaszadóira alapozva igen sok, sokszor szoros együttjárás figyelhető meg mind a település alapvető leíró statisztikai (népességszám, adóerő), mind a civil és nonprofit szervezetek településenkénti száma, mind pedig a munkanélküliségi helyzet tekintetében a társadalmi intézményekbe vetett bizalommal. Ám ezek egyikét sem igazolja vissza a Bizalom válaszadóinak véleménye.

9. táblázat: A megkeresési mutatók csoportjainak intézményi bizalmának átlagaira épülő modell és a települési szintű regressziós modell független változóinak korrelációja

		ESS8. hullám. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	ESS8. hullám. Mennyire bízik a rendőrségben?	ESS8. hullám. Mennyire bízik a politikai pártokban?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a rendőrségben?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a politikai pártokban?
A település 2014-es lakosságszáma	Pearson Correlation	0,043	0,021	0,031	0,042	-0,014	0,036
	Sig. (2-tailed)	0,087	0,395	0,220	0,118	0,590	0,177
	N	1578	1605	1585	1415	1435	1402
A település 2014-es adóerő képessége	Pearson Correlation	0,046	,055*	0,042	,053*	-0,015	-0,002
	Sig. (2-tailed)	0,067	0,028	0,098	0,045	0,573	0,937
	N	1578	1605	1585	1415	1435	1402
A település 2014-es egy lakosra jutó adóerő képessége	Pearson Correlation	,090**	,114**	,050*	0,009	-0,042	0,004
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,047	0,743	0,113	0,882
	N	1578	1605	1585	1415	1435	1402
A településen működő nonprofit szervezetek száma	Pearson Correlation	-,058*	-,061*	-,062*	0,006	-0,003	0,019
	Sig. (2-tailed)	0,038	0,028	0,028	0,843	0,931	0,512
	N	1266	1293	1274	1165	1184	1151

		ESS8. hullám. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	ESS8. hullám. Mennyire bízik a rendőrségben?	ESS8. hullám. Mennyire bízik a politikai pártokban?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a rendőrségben?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a politikai pártokban?
A településen működő civil szervezetek száma	Pearson Correlation	-,058*	-,060*	-,061*	0,007	-0,002	0,018
	Sig. (2-tailed)	0,040	0,032	0,029	0,816	0,950	0,546
	N	1258	1285	1266	1153	1172	1139
A településen megszűnt vállalkozások száma	Pearson Correlation	-,077**	-,070*	-,070*	-0,019	-0,022	-0,007
	Sig. (2-tailed)	0,007	0,013	0,013	0,526	0,456	0,811
	N	1245	1272	1253	1152	1171	1138
A településen nyilvántartott álláskeresőök száma	Pearson Correlation	-,073**	-,089**	-,081**	0,010	0,011	-0,009
	Sig. (2-tailed)	0,009	0,001	0,004	0,730	0,695	0,767
	N	1277	1304	1285	1175	1194	1161
A településen egy éven túl nyilvántartott álláskeresőök száma	Pearson Correlation	-,069*	-,089**	-,074**	0,022	0,023	-0,006
	Sig. (2-tailed)	0,014	0,001	0,008	0,464	0,427	0,834
	N	1268	1294	1276	1159	1178	1145

		ESS8. hullám. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	ESS8. hullám. Mennyire bízik a rendőrségben?	ESS8. hullám. Mennyire bízik a politikai pártokban?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a magyar jogrendszerben?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a rendőrségben?	Bizalom kutatás. Mennyire bízik a politikai pártokban?
Általános iskola 8 osztályánál kevesebb végzettséggel rendelkező, nyilvántartott álláskeresők száma a településen	Pearson Correlation	-,106**	-,134**	-,084**	-0,020	-0,006	-0,042
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,004	0,512	0,855	0,183
	N	1129	1153	1136	1040	1058	1028
A település Koós-féle deprivációs indexe, 2011-es adat	Pearson Correlation	-0,055	-0,030	-0,019	-0,024	0,003	-0,056
	Sig. (2-tailed)	0,050	0,277	0,497	0,422	0,910	0,057
	N	1260	1287	1268	1157	1175	1142

A megkeresési mutatók csoportjainak intézményi bizalmának átlagaira épülő modell és a települési szintű regressziós modell független változóinak korrelációja

* = 0,05 szignifikanciaszint mellett szignifikáns együttjárás

** = 0,01 szignifikanciaszint mellett szignifikáns együttjárás

10. táblázat. A megkeresési mutatók csoportjainak elégedettségi átlagaira épülő modell és a települési szintű regressziós modell független változóinak korrelációja

		ESS8. hullám. Mennyire elégedett mostani életével?	ESS8. hullám. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	ESS8. hullám. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett mostani életével?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?
A település 2014-es lakosságszáma	Pearson Correlation	,091**	,075**	,053*	,079**	0,012	0,013
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,003	0,037	0,003	0,656	0,635
	N	1614	1549	1538	1448	1402	1388
A település 2014-es adóerő képessége	Pearson Correlation	,145**	,089**	,060*	,089**	-0,044	-0,037
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,018	0,001	0,098	0,163
	N	1614	1549	1538	1448	1402	1388
A település 2014-es egy lakosra jutó adóerő képessége	Pearson Correlation	,140**	,081**	,051*	,086**	-0,037	-0,052
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,001	0,045	0,001	0,172	0,051
	N	1614	1549	1538	1448	1402	1388
A településen működő nonprofit szervezetek száma	Pearson Correlation	0,033	0,021	-0,018	-0,019	-,069*	-,062*
	Sig. (2-tailed)	0,230	0,468	0,527	0,520	0,019	0,036
	N	1303	1242	1232	1197	1152	1139

		ESS8. hullám. Mennyire elégedett mostani életével?	ESS8. hullám. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	ESS8. hullám. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett mostani életével?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?
A településen működő civil szervezetek száma	Pearson Correlation	0,030	0,021	-0,018	-0,016	-,067*	-,059*
	Sig. (2-tailed)	0,286	0,457	0,527	0,573	0,023	0,048
	N	1295	1234	1224	1185	1140	1128
A településen megszűnt vállalkozások száma	Pearson Correlation	0,043	0,006	-0,030	-0,022	-,109**	-,098**
	Sig. (2-tailed)	0,121	0,839	0,295	0,441	0,000	0,001
	N	1282	1221	1213	1183	1139	1126
A településen nyilvántartott álláskeresők száma	Pearson Correlation	-0,009	-0,035	-0,050	0,009	-,058*	-,066*
	Sig. (2-tailed)	0,747	0,213	0,074	0,750	0,049	0,026
	N	1314	1253	1243	1207	1162	1149
A településen egy éven túl nyilvántartott álláskeresők száma	Pearson Correlation	-0,021	-0,041	-0,054	0,010	-0,050	-0,057
	Sig. (2-tailed)	0,456	0,146	0,055	0,734	0,093	0,054
	N	1304	1244	1235	1191	1147	1133
Általános iskola 8 osztályánál kevesebb végzettséggel rendelkező, nyilvántartott álláskeresők száma a településen	Pearson Correlation	-,072*	-,080**	-,067*	0,057	-,063*	-,091**
	Sig. (2-tailed)	0,014	0,008	0,026	0,063	0,044	0,004
	N	1162	1106	1098	1071	1027	1015

		ESS8. hullám. Mennyire elégedett mostani életével?	ESS8. hullám. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	ESS8. hullám. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett mostani életével?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett Magyarország gazdasági állapotával?	Bizalom kutatás. Mennyire elégedett a magyar kormány munkájával?
A település Koós-féle deprivációs indexe, 2011-es adat	Pearson Correlation	-,152**	-,124**	-,060*	-0,048	0,004	0,017
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,036	0,098	0,900	0,572
	N	1297	1236	1227	1188	1143	1130

* = 0,05 szignifikanciaszint mellett szignifikáns együttjárás

** = 0,01 szignifikanciaszint mellett szignifikáns együttjárás

Ez alapján vagy a meggyőzhető válaszmegtagadó és az elérhető *no-contact* csoportokon belül feszülhet olyan egyet nem értés a kérdésben, amely miatt az ESS8-ban fennálló együttjárások a korábbi válaszadók sikertelen adatfelvétele és új, addig nem válaszoló vagy nem elérhető megkeresettek véleményének a bevonása miatt megszűntek, vagy pedig 2017 szeptembere és 2018 decembere között zajlott le olyan változás, amely hatására a válaszadók véleménye és a települési mutatók összefüggése már nem áll fenn. A harmadik korrelációs táblánk esetében már több, esetenként igen szoros együttjárást mutatnak változók, melyet mind az ESS8, mind a Bizalom válaszadóinál tapasztalhatunk. 0,01-nél kisebb választott szignifikanciaszinten is szignifikáns korreláció figyelhető meg a település mérete, adóerő-képessége és egy főre jutó adóerő-képessége, valamint az élettel való elégedettség között mindkét kutatás adatai szerint. Szintén mindkét kutatás értelmében mondhatjuk, hogy a kormány munkájával és a gazdasági helyzettel való elégedettség egyenesen arányos azzal, hogy mennyi 8 általánosnál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező munkanélküli él egy településen.

Az elégedettség dimenzióinál az előző táblákkal és dimenziókkal ellentétben a Bizalom kutatás tud jóval több együttjárást „felmutatni” a két modell magyarázó változói között. A Bizalomban szignifikáns korreláció mutatkozik a közeleti elégedettség változói és a településen működő civil és nonprofit szervezetek, a helységben megszűnt vállalkozások és a nyilvántartott álláskeresők száma között, ám ezeket ebben az esetben az ESS8. hullámának adatai nem igazolják vissza.

Mindezek ismeretében tehát azt mondhatjuk, hogy a bizalmi és elégedettségi dimenziók és a társadalmi integráció mutatói között megfigyelhető bizonyos együttjárás egyes kérdéskörökben, és mindkét kutatási eredmény által igazolhatóan erős ez a korrelációs kapcsolat. Ezzel bár nem igazolok (ahogy nem is célok) semmilyen oksági kapcsolatot modelljeim között, mégis egyfajta koherenciát és logikai hidat képezhetünk a két modellem között.

7. A települési szintű regressziós modell bemutatása

Kutatásom koncepciójának központi motívuma és törekvése, hogy a *survey* módszertannal készülő adatfelvételek nemválaszolási és elérhetetlenségi tendenciáinak okait némiképpen jobban megérthessük elméleti megalapozottságú statisztikai modellekkel. Ezért a jelenleg legelterjedtebb elméleti magyarázatokat az adatbázis által adott változókeretre és elérhető dimenziókra alapozott modellekkel igyekszem próbára tenni. Ahogy láthattuk, az első modell nem volt alkalmas arra, hogy a stabil válaszadók és a felmérések során csak egyszer válaszoló/elérhető közti különbség mentén igazolja a bizalmi és elégedettségi attitűdök hatását a válaszadási hajlandóságra. Második modellem inkább a társadalmi integrációs tényezők mentén próbálja megragadni a jelenséget és igazolni, hogy annak érezhető hatása van a településszinten mért válaszadási mutatókra.

Regressziós modelljeim a legkisebb négyzetek módszerével épülnek fel, mely általános és eredményes módszer a lineáris függvényszerű kapcsolat feltárására a cél vagy függő és a független (prediktor) változók között (JAMES – WITTEN – HASTIE – TIBSHIRANI 2013). A modellekbe az alábbi táblázatban található változók kerültek bele, és abban az esetben sem vontam őket ki, amennyiben nem tudtak szignifikáns hányadot megmagyarázni a települések válaszadási rátájából. Hogy a változók közötti interferenciát, azaz a független változóknak a regresszió során egymásra gyakorolt hatását kiszűrhessem, így a változókhoz tartozó regressziós β -érték és a korrelációs együttható különbségét monitorozva igyekszem kontroll alatt tartani a parciálisokat.

11. táblázat. A változók és az általuk mért dimenziók

Változónév:	A változó által mért dimenzió:
TEL_valaszol	A település átlagos válaszolási aránya.
TEL_Lakossagfo2014	A település 2014-es lakosságszáma.

Változónév:	A változó által mért dimenzió:
TEL_Adoerokepessegt2014	A település 2014-es adóerő képessége.
TEL_lakos_adoerokepesseg2014	A település 2014-es egy lakosra jutó adóerő képessége.
TEL_gs395	A településen működő nonprofit szervezetek száma.
TEL_gs396	A településen működő civil szervezetek száma.
TEL_gs322	A településen megszűnt vállalkozások száma.
TEL_mn01	A településen nyilvántartott állás keresők száma.
TEL_mn10	A településen egy éven túl nyilvántartott állás keresők száma.
TEL_mn36	Általános iskola 8 osztályánál kevesebb végzettséggel rendelkező, nyilvántartott állás keresők száma a településen.
TEL_Deprivfaktor-pontertek2011	A település Koós-féle deprivációs indexe, 2011-es adat.

A táblázatban szereplő első modell a szignifikáns, megmagyarázott hányada 8,4%, amely nem igazán magas, ám már egyértelműen megfigyelhető hatásmechanizmusok jelenlétét mutatja. A bevont változók közül 4 szignifikáns magyarázóerővel bír. A település méretével és a Koós-féle deprivációs index emelkedésével együtt nő a válaszadási hajlandóság is, míg a település adóerő-képességének és az adott helységben élő, 8 általánosnál alacsonyabb végzettségűek számának a növekedésével arányosan csökken a válaszadási kedv is. A modellben a legnagyobb hatást a település mérete fejt ki, eztán jön az adóerővel, az alacsonyan képzett munkanélküliekkel és a deprivációs helyzettel foglalkozó változó az erőssorrendben. A települést leíró két szignifikáns faktor β - és korrelációs együtthatója között igen nagy különbség figyelhető meg, azaz a modellben ez a két tényező jelentékeny befolyással van a többi változó hatására. Ezt bizonyítja az is, hogy a legnagyobb magyarázó erejű modellt a helység diszkriptív adatait tartalmazó változókat is bevonva lehet elérni, míg ha csak azokkal próbáljuk a település válaszadási rátáját megmagyarázni, akkor csupán 0,2%-os kiigazított R^2 -ű modell a végeredmény.

12. táblázat. A települések átlagos válaszadási hajlandóságának megmagyarázóra törekvő regressziós modellek

A modell függő változó által mért dimenzió	A modell tesztelő F-próba tapasztalt szignifikanciája	A modell által megmagyarázott hányad (kiigazított R ²)	A modellbe bevont független változók, a változó szignifikanciáját tesztelő T-próba tapasztalt szignifikanciája és a hozzá tartozó B érték abszolút értéke alapján felállítható erőssorrend			A független és a függő változó közötti együttjárása a parciálisok kontroll alatt tartása nélkül	
			A független változó	szignifikancia	β -érték	szignifikancia	Pearson Correlation
A település átlagos válaszolási aránya.	3,32E-49	0,084	A település 2014-es lakosságszáma.	4,69E-13	0,553	0,428	-0,013
			A település 2014-es adóerő képessége.	6,88E-07	-0,287	0,062	-0,030
			Általános iskola 8 osztályánál alacsonyabb végzettséggel rendelkező nyilvántartott állás keresők száma a településen.	3,30E-07	-0,239	3,16E-24	-0,186
			A település Koós-féle deprivációs indexe, 2011-es adat.	3,34E-16	0,199	2,16E-18	0,153
			A település 2014-es egy lakosra jutó adóerő képessége.	0,089	0,042	0,367	-0,014
			A településen működő nonprofit szervezetek száma.	0,811	-0,332	3,60E-16	-0,142
			A településen működő civil szervezetek száma.	0,964	0,062	3,43E-15	-0,138
			A településen megszűnt vállalkozások száma.	0,079	0,237	1,21E-15	-0,140
			A településen nyilvántartott állás keresők száma.	0,274	-0,324	3,54E-20	-0,159
			A településen egy éven túl nyilvántartott állás keresők száma.	0,454	0,168	2,91E-18	-0,152

A modell függő változó által mért dimenzió	A modell tesztelő F-próba tapasztalt szignifikanciaértéke	A modell által megmagyarázott hányad (adjusztált, torzítatlan)	A modellbe bevont független változók, a változó szignifikanciáját tesztelő T-próba tapasztalt szignifikanciája és a hozzá tartozó B érték abszolút értéke alapján felállítható erőssorrend			A független és a függő változó közötti együttjárása a parciálisok kontroll alatt tartása nélkül	
			A független változó	szignifikancia	β -érték	szignifikancia	Pearson Correlation
A település átlagos válaszlási aránya.	3,34E-40	0,067	A településen működő civil szervezetek száma.	0,009	3,382	3,43E-15	-0,138
			A településen működő non-profit szervezetek száma.	0,013	-3,310	3,60E-16	-0,142
			A település Koós-féle deprivációs indexe, 2011-es adat.	1,81E-18	0,194	2,16E-18	0,153
			Általános iskola 8 osztályánál alacsonyabb végzettséggel rendelkező nyilvántartott álláskeresők száma a településen.	0,000	-0,183	3,16E-24	-0,186
			A településen megszűnt vállalkozások száma.	0,927	0,011	1,21E-15	-0,140
			A településen nyilvántartott álláskeresők száma.	0,869	-0,048	3,54E-20	-0,159
			A településen egy éven túl nyilvántartott álláskeresők száma.	0,898	0,029	2,91E-18	-0,152

A csak a társadalmi integrációs hatású változókból épített modell szintén szignifikáns, de megmagyarázott hányada igen alacsony: 6,7%. Ebben az esetben a lakosságszámot és az adóerő-képességet mutató változók „helyére” a civil és nonprofit szervezetek száma lép, tehát a társadalmi integráció és felelősségvállalás okán bekerült változók komoly szerepet játszanak a modellben. Ezeken kívül ismét a Koós-féle deprivációs index és az alacsonyan képzett munkanélküliek száma hat érdemben a válaszlási mutatóra. A modell tanúsága szerint a civil szervezetek számának és a deprivációs index értékének növekedésével együtt nő a válaszlók aránya az adott település mintájában, míg a másik kettő változó

fordítottan arányosan befolyásolja a válaszadási kedvet. Itt is erős interferenciáról beszélhetünk a civil és nonprofit szervezetek száma esetében olyannyira, hogy az eredetileg negatív együttjárást mutató civil szervezeti változó a modellben már pozitív β -értéket tudhat magáénak.

Amennyiben az eddig modellekbe vont összes független változó bemutatott kombinációival akarjuk az ESS8 és a Bizalom kutatás településenkénti válaszadási hajlandóságát magyarázni, akkor a következő eredményt kapjuk:

13. táblázat. Az adatbázisban szereplő két kutatás településenkénti válaszadási hajlandóságát magyarázó modellek, az egyes kutatásokat külön vizsgálva

A modell függő változó által mért dimenzió	A modellt tesztelő F-próba tapasztalt szignifikancia-értéke	A modell által megmagyarázott hányad (kiigazított R^2)	A település alapvető leíró változói bevonásra kerültek-e
A település átlagos válaszolási aránya az ESS8 kutatásban	4,47E-78	0,127	Igen
A település átlagos válaszolási aránya a Bizalom kutatásban	7,64E-45	0,077	Igen
A település átlagos válaszolási aránya az ESS8 kutatásban	1,05E-78	0,125	Nem
A település átlagos válaszolási aránya a Bizalom kutatásban	6,29E-36	0,06	Nem

Jól látható, hogy a modell struktúrája mind a települési leíró statisztikákkal együtt, mind azok nélkül igen eltérő mértékben képes megmagyarázni a válaszadási rátát a két kutatás esetében. Bár egyik sem kifejezetten magas, a majd 13%-os megmagyarázott hányad már közelít ahhoz a valószínűleg definiálhatatlan határvonalhoz, amely után már komolyabb figyelmet érdemes fordítani egy-egy modellre.

Az eredmények fényében tehát nem érzem egyértelműen igazolhatónak, hogy társadalmi felelősségvállalás és a társadalmi integráció, a munkanélküliségi helyzet vagy

a település deprivációs státusza az elméletekben felvetett mértékben magyarázó erővel bírhat a válaszadási hajlandóságra, ám valamilyen mértékben mégis kihathat rá, ennek pedig még jobb megismerését fontosnak és előnyösnek tartanám mind az empirikus szociológia, mind pedig a társadalomtudományok összességének szempontjából.

Irodalomjegyzék

- ABRAHAM, Katharine – HELMS, Sara – PRESSER, Stanley (2009): How Social Processes Distort Measurement: The Impact of Survey Nonresponse on Estimates of Volunteer Work in the United States. *American Journal of Sociology* 114(4). 1129–1165.
- AMAYA, Ashley – PRESSER, Stanley (2017): Nonresponse Bias for Univariate and Multivariate Estimates of Social Activities and Roles. *Public Opinion Quarterly* 81(1). 1–36.
- GOYDER, John – WARRINER, Keith – MILLER, Susan (2002): Evaluating Socio-economic Status Bias in Survey Nonresponse. *Journal of Official Statistics* 18(1). 1–11.
- GROVES, Robert M. – CIALDINI, Robert B. – COUPER, Mick P. (1992): Understanding the Decision to Participate in a Survey. *Public Opinion Quarterly* 46(4). 475–495.
- JAMES, G. – WITTEN, D. – HASTIE, T. – TIBSHIRANI, R. (2013): *An Introduction to Statistical Learning*. Springer, New York.
- KOÓS Bálint (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom* 29(1). 53–68.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2019): *A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői, 2017*. Statisztikai Tükör, KSH. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/nonprofit17.pdf> (Letöltés ideje: 2020. április 11.)
- MEYER, Bruce D. – WALLACE, K. C. – SULLIVAN, James X. (2015): *Household Surveys in Crisis*. NBER Working Paper No. 21399 Issued in July 2015. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- NATIONAL RESEARCH COUNCIL (2013): *Nonresponse in Social Science Surveys: A Research Agenda*. The National Academies Press, Washington DC. DOI: 10.17226/18293
- SZEITL Blanka (2016): *A Monitor szegénységgel és deprivációval kapcsolatos adatainak összevetése más adatforrásokkal. „Makro sokkok – mikro válaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon – A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás” 3. kötete. Kézirat.* http://www.tarki.hu/hu/research/hm/2016/monitor2015_gyorsjelentes_3_kotet.pdf (Letöltés ideje: 2020. április 11.)
- SZEITL Blanka – TÓTH István György (2020): *Megközelíthetetlen csoportok elérése: hogyan lehet javítani a személyes megkeresésen alapuló empirikus adatfelvételek minőségén?* TÁRKI, Budapest.

- TOURANGEAU, Roger – PLEWES, Thomas J. (eds) (2013): *Nonresponse in Social Science Surveys: A Research Agenda*. The National Academies Press, Washington DC.
- VAN DEN BERG, Gerard J. – LINDEBOOM, Maarten – DOLTON, Peter J. (2006): Survey Non-response and the Duration of Unemployment. *Statistics in Society* 169(3). 585–604.

Elsődleges gondoskodó családtagok az idősgondozásban

1. Bevezetés

Magyarországon az idősekről való gondoskodást alapvetően a család feladata megoldani, azonban a családok gyakran magukra maradnak a felmerülő problémákkal, részben a különböző szolgáltatások hiánya, részben pedig elérhetetlensége miatt. Sem a szociális ellátórendszer, sem a nonprofit szervezetek, sem pedig a piaci szereplők nem tudnak elég támogatást nyújtani, különösen az idősök számának folyamatos növekedésével.

A családon belüli gondoskodói feladatok, így az idős családtagok ellátása is elsősorban a nőkre hárul, ami a családi kötelességek maszkja alatt női problémává is teszi az idős-gondozás nehézségeit. Magyarországon az idősök nagyrészt gyerekeik ápolják, akiknek életkorukból adódóan egyszerre kell ellátni idős szüleiket, gondoskodni saját gyerekeikről, és helytállni a munkaerőpiacon is. Ez legjobb esetben is rendkívül kimerítő, de veszélyeztetheti a gondoskodó emberi kapcsolatait, pszichés egészségét, vagy munkaerőpiaci helyzetét, mivel a környezet gyakran nem képes alkalmazkodni a megváltozott lehetőségekhez (GREGOR – KOVÁTS 2018). Különösen azok vannak veszélyeztetett helyzetben, akik legalább heti 30 órában végeznek ápolási tevékenységeket. Az ő esetükben, ezek a hatások még erősebbek, ami összességében az időskori szegénységet vetíti elő (RUBOVSKY 2017).

Ugyanakkor, ha az otthoni idősgondozást mint a tevékenységek és nehézségek összességét írjuk le, figyelmen kívül hagyjuk a gondoskodói helyzet értelmezéseit és a családtagok közti kapcsolatot. Az idős családtagok gondozásában hangsúlyos szerepet kap a törődés, a szeretet és gondoskodás kimutatása. A gondoskodói szerep felvállalását nemcsak kényszer és a kötelességtudat, hanem sokszor a szeretet is motiválja.

2. Elméleti keret: Demográfia és idősgondozás

Európa sok országához hasonlóan Magyarországon is problémát okoznak a demográfiai változások, a csökkenő születésszám és az előregedő népesség. „A 65 év felettiek aránya

1990 és 2014 között 13%-ról 18%-ra növekedett, és az előrejelzések szerint 2060-ra eléri a 29%-ot” (MONOSTORI 2015: 115). A születéskor várható időtartam emelkedésével a társadalomban megnövekedett a nagyon idősök (80 év feletti) aránya is, 2011-ben 400 000 ember tartozott ebbe a kategóriába (MONOSTORI 2015: 115). Ezek a tendenciák várhatóan folytatódnak, ami a népesség egyre nagyobb mértékű elöregedéséhez vezet.

Mivel a férfiak születéskor várható élettartama általában alacsonyabb a nőknél, ezért sok nő fejezi be az életét a partnere nélkül. Ez anyagi nehézségekhez vezethet, és befolyásolhatja a családi gondoskodás minőségét is – például gondoskodói kapcsolat közelségét, a gondoskodásba fektetett erőforrások mennyiségét (STARK 2005; TRÓBERT 2015). Az idősök életminőségének fontos jellemzője az egészségben töltött évek száma. Egy egészséges idős ember nagyobb eséllyel képes teljes életet élni, kevésbé fenyegeti az elmagányosodás, könnyebben tudja megtartani az önállóságát és méltóságát is (RUBOVSKY 2017; TANDON 2015). A várhatóan egészségesen megélt élettartam függ a szocioökonómiai háttértől és az életkortól is, de a születéskor várható élettartammal összehasonlítva Magyarországon a nők átlagosan majdnem életük negyedében, a férfiak pedig átlagosan életük ötödében küzdenek komolyabb egészségügyi problémákkal (OECD 2017).

3. Az idősgondozás szereplői

Az idősgondozást az egész világon négy intézmény biztosítja különböző formában és mértékben: a család, a piac, az állami szektor és a nonprofit szervezetek (STARK 2005).

Az idősök számának és arányának növekedése az egész világon a növekvő népességre tervezett nyugdíjrendszerek és társadalombiztosítás fenntarthatóságát veszélyezteti (STARK 2005). Több országban a finanszírozási problémák a társadalombiztosítás szolgáltatásának színvonalcsökkenését eredményezik, ezzel a családokra és nagyrészt a nőkre tolvá a gondoskodás felelősségét (STARK 2005; FOLBRE 2006; MEDGYESI 2016: 61).

Magyarországot Medgyesi Márton Saraceno és Keck terminológiáját használva, az átlamilag előállított vagy támogatott szolgáltatások szintje és a családoknak nyújtott támogatás szintje alapján a „familialista” kategóriába sorolja. Ennek a kategóriának jellemzői az alacsony szintű állami szolgáltatások, amit gyenge családtámogató politikák kísérnek (SARACENO – KECK 2010, idézi: MEDGYESI 2016: 64). Rubovszky Csilla az otthonközeli tartós gondozást (*Long Term Care*) választotta a kategorizáció alapjának. Ebben a megközelítésben Magyarországon „reziduális” modell működik, tehát a szolgáltatások lefedettsége alacsony, az állam az idősgondozás kérdésében erősen épít a családra. Bár a rendszerváltás óta növekedett a lefedettség, 2015-re is épphogy meghaladta a 11 százalékos szintet. (RANC – PAVOLINI 2015, idézi RUBOVSKY 2017). Az állami szolgáltatások egy viszonylag nagy szelete az otthonközeli tartós gondozás, ami kevésbé költséges, mint a bentlakásos intézmények fenntartása, mert a családi gondoskodásra is alapoz (RUBOVSKY 2017; TRÓBERT 2015).

Az állam korlátozott részvétele teret enged a „fizetőképes keresletre építő szükséglet-kielégítést szolgáló” piaci megoldásoknak és a nonprofit szektornak. Azonban fizetőképes kereslet hiányában a piaci szolgáltatások nem elterjedtek, vagy az anyagi korlátok miatt elérhetetlenek (RUBOVSZKY 2017; TÁTRAÍ 2016). Az nonprofit szektor csak az állami szolgáltatásokat kiegészítve tudna feladatokat átvállalni, de nagymértékű állami támogatás hiányában erre kevés szervezet képes. Ezáltal az idősgondozás megoldása a gondoskodási feladatok ellátásával küszködő családra marad. A kétkeresős családmódelben, főleg a tradicionális munkamegosztás mellett, a nagymennyiségű gondoskodási feladat ellátása, rendkívüli nehézségeket jelenthet, vagy nem is megoldható (RUBOVSZKY 2017).

4. A családok szerepe az idősgondozásban

4.1 Attitűdök

A magyar társadalom értékrendjére a kutatások alapján a familizmus és részben a konzervatív nemi szerepek preferenciája jellemző.

A familizmus kettős jelentéssel bír Dupcsik Csaba és Tóth Olga (2008) értelmezésében. Az ideológiai familizmus arra utal, hogy *„a magyar emberek többsége, ha szabadon, erős benső meggyőződése alapján választhatna, a tradicionális értékrend szerint élné családi életét”,* ahol az apa a „kenyérkereső”, aki családfői tekintéllyel is rendelkezik, és az anya szerepe a reprodukciós funkciók ellátása köré szerveződik (DUPCSIK – TÓTH 2008: 309–310). Mivel a munkaerőpiac a magyar családok többsége számára lehetetlenné teszi a tradicionális, egykeresős családmódel megvalósítását, ezért a tradicionális családmódel elérhető része csak a családon belüli szerepelosztás marad (SPÉDER 2011).

A familizmus mint társadalmi állapot a bizalom relatív szintjére helyezi a hangsúlyt: az érintett társadalmakban az intézményekbe vetett és az általános bizalom szintje is alacsony, így a családi kapcsolatok maradnak az egyedüli támaszok (DUPCSIK – TÓTH 2008).

A familizmus hatással lehet az idősgondozással kapcsolatos kötelességek megítélésére, a nemi szerepekről alkotott felfogásnak pedig a családtagok közti munkamegosztásra, és az ezzel kapcsolatos elvárásokra. Azokban a családokban, ahol egy beteget vagy idős családtagot gondoznak, valaki magára veszi az elsődleges segítő vagy gondoskodó szerepét. Ő az, aki megszervezi az idős családtagról való gondoskodást, és sok esetben el is végzi a teendőket. Az elsődleges segítő önmaga vállalkozik, vagy a család „jelöli ki”, *„és a kiválasztott, még ha kényszerűségnek éli is meg, nem mindig tudja, vagy személyiségéből adódóan nem mindig képes visszautasítani a rá osztott szerepet”* (MOLLARD 2009, idézi TRÓBERT 2015: 86). A kijelölésben szerepet játszik a házastársi vagy gyermeki kötelezettség, a nem, a társadalmi tőke, a földrajzi távolság és az érzelmi kötődés is (PENNEC 2006, idézi TRÓBERT 2015).

A családon belüli idősgondozásról legutóbbi magyarországi adatokat Rubovszky Csilla 2016-ban végzett kérdőíves kutatásából tudhatunk, ami reprezentatív az idősekről gondoskodó családtagok körében (RUBOVSZKY 2017: 52). A kutatás szerint a gondoskodók legnagyobb arányban a szüleikről gondoskodnak. Köztük nagyjából 70–30% arányban a nők vannak többségben, és átlagéletkoruk 50,5 év (RUBOVSZKY 2017). A gondozottakról elmondható, hogy legtöbbször 75 év feletti, 71% nő és 29% férfi, és magas az alacsony végzettségűek aránya. Egészségügyi állapotukat tekintve csak 14%-ról mondható el, hogy sem betegsége, sem fogyatékozsága nincs (RUBOVSZKY 2017: 55).

4.2 Gondoskodás

Acsády Judit így definiálja a gondoskodást: *„A mindennapokban a gondoskodás odafigyelést, mások érdekeinek, szükségleteinek felismerését és azok kielégítéséért való cselekvést és felelősségvállalást jelent. A gondoskodás elemi, elengedhetetlen feladatok szolgáltatása mások érdekében.”* (ACSÁDY 2016: 2).

A gondoskodás etikája filozófiai irányzat, ami az anyaság közös élményéből táplálkozva, a gondoskodó (*care-giver*) és annak a kapcsolatát és jóllétét állítja középpontba, akiről gondoskodik (*care-receiver*) (SANDER-STAUDT 2011; HELD 2006). Egy másik megközelítés a „gondoskodás gazdaságtana” (*care economy*), központi fogalma az általában nők által végzett gondoskodói munka (*care work*), célja, hogy ezt a munkát láthatóvá tegye a közgazdaságtanban (BADGETT – FOLBRE 1999; ENGLAND – FOLBRE 1999; FOLBRE 2006). A különböző értelmezésekben általában közös, hogy a gondoskodás a mindennapokban hagyományosan a nőkkel kapcsolódik össze.

Az idősekkel kapcsolatos gondoskodáshoz tevékenységek szintjén a különböző vizsgálatokban eltérő meghatározások tartoznak, az egyik legkidolgozottabb az OECD által használt indexpár az *Activities of daily living* és az *Instrumental activities of daily living*, amik a potenciálisan segítséget igénylő tevékenységeket tartalmazzák (RUBOVSZKY 2017: 50; MEDGYESI 2016: 70). Ezenkívül egyes kutatások kiemelik az érzelmi és pszichológiai szükségletek kategóriáját is.

4.3 Tipológia

A gondoskodást feladatok és nehézségek halmazaként értelmező megközelítés – akár elméletben akár módszertanban jelenik meg – kevésbé alkalmas az érintettek motivációinak, a gondoskodó kapcsolatnak magának, vagy a hozzá fűződő érzelmeknek a vizsgálatára. Ezek a megközelítések a gondoskodókat egyfajta tehetetlen áldozatszerepbe kényszerítik, mivel figyelmen kívül hagyják nézőpontunkat (TRÓBERT 2015).

A problémára választ nyújthat Vincent Caradec a helyzet megítélését négy típusra bontó tipológiája. Ez az értelmezési keret arra mutat rá, hogy egy idős családtagnak segítséget nyújtani nemcsak terhet jelenthet, hanem örömet vagy elégedettséget is hordozhat a gondoskodó számára a terhek és a pozitívumok kiemelésével. A négy szerepértelmezés: (1) a „segítés mint helyzetromlás”, (2) a „segítés mint kényszerhelyzet”, (3) a „segítés mint elköteleződés” és (4) a „segítés mint elégedettséget adó szerep” olyan ideáltípusként jelenik meg, amik leírják és elkülönítik az adatfelvétel során rögzített élethelyzeteket (TRÓBERT 2015; CARADEC, 2009).

1. táblázat.

Típus	A szituációhoz kapcsolt értelem	A szituációhoz kapcsolódó érzések	A gondoskodói szerep felvállalásának magyarázata	A segítségnyújtás mértéke
A segítség mint helyzetromlás (<i>aide-altération</i>)	Lerombolja azt, ami korábban értelmet adott a létezésnek	A szenvedés kifejezése van előtérben	Legtöbbször szeretet és ragaszkodás	Nagymértékű (napi jelenlétet igényel)
A segítség mint kényszerhelyzet (<i>aide-contrainte</i>)	Nehéz értelmet találni a szituációban	Erősen hangsúlyosak a szituációhoz kapcsolódó nehézségek	Legtöbbször kötelesség	Változó, leggyakrabban mérsékelt
A segítség mint elköteleződés (<i>aide-engagement</i>)	A megélt kötelezettség ad értelmet a jelenlegi létnek	A szituáció pozitív és negatív aspektusai is megjelenhetnek, de nem lényegesek	Kötelesség és szeretet	Nagymértékű (napi jelenlétet igényel)
A segítség mint elégedettséget adó szerep (<i>aide-satisfaction</i>)	A szituáció nem veszélyezteti az élet egyensúlyát	A pozitív aspektusok vannak előtérben	Inkább szeretet és ragaszkodás	Mérsékelt (jellemző a feladatmegosztás)

Forrás: CARADEC, Vincent (2009): *Vieillir, un fardeau pour les proches?* (Saját fordítás)

A „segítés mint helyzetromlás” arra utal, mikor a segítő számára a „segítői helyzet” mintegy lerombolja azt, ami korábban értelmet adott, legyen az családi kapcsolat vagy tevékenység, ezért a gondoskodó szenvedésként éli meg a szituációt. A gondoskodás motívációja azonban szeretet és ragaszkodás. A „segítés mint kényszerhelyzet” szintén negatív típus, a gondoskodók terhes kötelességként élik meg a gondoskodást, nehezen találnak benne értelmet, az ellátandó feladatok mennyisége általában közepes. Caradec (2009) megállapítása szerint ez a típus leginkább a konfliktusos szülő-gyerek kapcsolatokra

jellemző. A „segítés, mint elköteleződés” típusban a gondoskodók számára a segítői szituáció megélt kötelezettségként jelenik meg, ami a létnek is értelmet ad. Az ápolás napi jelenlétet igényel, és a felvállalását szeretet és kötelesség magyarázza. A „segítés, mint elégedettséget adó szerep” esetében a gondoskodás pozitív oldala van előtérben, a szeretet motiválja. Az ebbe a típusba tartozó gondoskodók általában kevés feladatot látnak el, egy a feladatokat megosztó gondoskodói hálózat részeként (CARADEC 2009). Elsősorban Caradec (2009) elméletének segítségével elemzem az interjúkat, és tesztelem, hogy a magyar viszonyok közt mindez miként alakul.

5. A kutatás ismertetése

Kutatásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogyan értelmezik a segítségnyújtó családtagok a gondoskodói helyzetet, és milyen magyarázat áll az elsődleges gondoskodói szerep felvállalása mögött. Ehhez kvalitatív megközelítést alkalmaztam, ami lehetővé teszi az adatközlők nézőpontjának mélyebb és teljesebb megismerését (BABBIE 2003), de nem célja a mennyiségi elemzés, vagy a gazdasági okok feltárása. Személyes érintettség és retrospektivitás torzíthat.

Kutatásom alapját kilenc félig strukturált interjú képezi. Interjúalanyaim részben a saját ismerőseim segítségével, részben pedig idősgondozással kapcsolatos intézményen vagy szervezeten keresztül értem el. Olyan adatközlőket kerestem, akik a pszichés támogatás mellett más segítséget is rendszeresen nyújtanak egy idős családtagjuknak. Törekedtem a heterogenitásra a gondoskodási tapasztalatok terén és korlátozottan a település-szerkezet tekintetében. Az interjú során a fő fókuszok a gondoskodói kapcsolat kialakulása, a segítségnyújtás mindennapi tapasztalata és a segítői hálózat voltak.

5.1 Eredmények: Segítés mint helyzetromlás

Az általam készített interjúk alapján ebbe a típusba Ibolya és Erzsébet helyzete illik.

Amikor Ibolya számára nyilvánvaló lett, hogy velük élő, demens édesanyjának egész napos felügyeletre van szüksége, otthagyta az állását. Jelenleg az édesanyjáról való gondoskodás tölti ki Ibolya csaknem egész napját. Editet 10 éve diagnosztizálták Alzheimer- és Parkinson-kórral, állapota azóta is folyamatosan romlott. Gyakorlatilag minden hétköznapi cselekvésben segítségre szorul, mint tisztálkodás, öltözködés, mozgás vagy evés. Ibolya azért vállalta az otthonápolást, mert betegsége kezdetén az édesanyja kifejezte erre irányuló igényeit. *„Mikor az apu meghalt, akkor azt mondogatta, hogy »persze nem lesz rá szükség, nem tudok mit csinálni majd, beadnak egy otthonba, itt dolgoztam meg mindenért, meg itt a házam.«”*

Azt, hogy az otthonápolás az édesanyja számára a legjobb helyzet, a szakértői szerepben fellépő pszichiáter is megfogalmazta. *„Azt mondta a pszichiáter, hogy az anyu azért húzza ilyen sokáig, hogy a megszokott környezetébe van.”* Ebben a mondatban a szóhasználat is a hanyatlás narratíváját húzza alá. Az orvos szerint a megszokott környezet és ezáltal az otthonápolás nemcsak a jóllétben játszik szerepet, hanem az egészségben is, és ezáltal a megélhető életkort is meghatározza.

Azonban Ibolya hiába szeretné édesanyjának a lehető legjobb körülményeket biztosítani, úgy érzi, túlzottan kimerült a jelenlegi helyzet fenntartásához, ami az egészségi állapotára is hatással van. *„Csak most már fáradt..., vagy na, úgy érzem, hogy mind fizikailag mind lelkileg, mintha én épülnék le, olyan érzésem van.”* A gondoskodási feladatok mennyisége és az egésznapos felügyelet lehetetlenné teszi, hogy Ibolya akár pár órára is elmenjen otthonról. Ez megnehezíti vagy ellehetetleníti a társas kapcsolatok fenntartását is. Az izoláció lelkileg is megterhelő. Ibolya úgy érzi, a gondoskodásból származó feszültségek a férjével való kapcsolatát is rombolják. *„Sanyi látja rajtam, vagy mi többet vitázunk, mert nem anyunak a hibája. [...] Mert ez a betegség miatt, de talán feszültebb vagyok, vagy türelmetlenebb, és az inkább Sanyin csapódik le, vagy őrlődök úgy magamba, vagy nem szólok.”*

Mivel ő is úgy látja, hogy hosszabb távon nem tud gondoskodni édesanyjáról, férje nyomására az interjú elkészülése előtt rövid idővel több idősothtonba is beadták a jelentkezést. Bár a környezete igyekszik biztosítani arról, hogy jó döntést hoztak, Ibolya lelkiismeret-furdalással küzd. *„Így meg, nem tudom, olyan érzésem van, mintha... tudom, hogy nem kerülne rossz helyre..., mintha a halálos ítéletét... Pedig biztos jó kezekben van, meg gondoskodnak róla, de olyan rossz elfogadni még.”*

Édesanyjának idősothtonban való elhelyezésének kérdése Ibolya számára kettős problémaként jelenik meg. Egyrészt az édesanyjának életkilátásai kerülnek szembe az életének értelmet adó kapcsolatokkal (mint házassága és az unokáival való kapcsolat), a szabadidő lehetőségével egyáltalában és saját egészségével. *„Mondtam: nem akarom, azt akarom, hogy még egy kicsit éljen. Oké, ő [Sanyi] is akarja, hogy éljen, »csak amennyivel ő többet él, te annnyival kevesebbet, mert látom, hogy mész lefelé«.”* Másrészt az édesanyja és a jelenleg valamelyest háttérbe szoruló unokái irányába érzett gondoskodói kötelességeit nem tudja egyszerre teljesíteni. *„A dilemma, hogy mit csinálj, hogy tényleg jó megoldás lenne az otthon, hogy még anno tudj egy kicsit élni, mert ki tudja, 60 évesek vagyunk, mennyi van hátra. És az unokákkal foglalkozni, vagy az anyuval. Nagyon szar dolog. Ezt eldönteni.”*

Ibolya helyzetére ráillik a segítség mint helyzetromlás típus, mert az édesanyjának 24 órás gondozása valóban inkább szenvedést jelent számára, életének korábbi rendjének felborulását és a számára fontos dolgok elvesztését okozza. Ugyanakkor az interjú alapján nem édesanyjának betegsége, és ezáltal kettejük kapcsolatának hanyatlása okoz helyzetromlást, hanem a felvállalt gondoskodói tevékenységek és az azokból fakadó nehézségek lehetetlenítik el vagy akadályozzák a számára fontos dolgokat. Ehhez kapcsolódóan Ibolya

megnyilatkozásainak középpontjában az átélt nehézségekkel összefüggésben a gondoskodás romboló hatása mellett az édesanyja életminőségéért való aggodás is megjelenik.

*

Erzsébet 71 éves, és egy Budapest közelében lévő városban él. 90 éves édesanyjánál nagyjából öt éve a demencia jeleit tapasztalták. Az idős asszony állapota folyamatosan romlott, körülbelül egy évvel ezelőtől van szüksége annyi gondoskodásra, amit Erzsébet már nem tudott otthon biztosítani. Ekkor ő vezette közös háztartásukat, intézte az ügyeket, szolgálta ki, fürdette és pelenkázta édesanyját, aki az aktív feladatok mellett 24 órás felügyeletet is igényelt. *„Akkor már kezdtem azon tépelődni, hogy tényleg valamire szükség lesz, mert egyszerűen nem fogom tudni otthagyni hosszabb időre.”*

Erzsébet azonban nem akarta a gondoskodási feladatokkal terhelni családtagjait, és az önkormányzat által nyújtott házi segítségnyújtást időben kevésnek találta, ezért az idősothont látta jó megoldásnak. Mikor az édesanyja miatt érzett aggodalom és stressz az egészségére is kihatott, a lányai nyomására az otthoni gondoskodás abbahagyása mellett döntött. Ugyan az édesanyja közel egy éve a kiválasztott idősothtonban él, aminek szolgáltatásával Erzsébet nagyon elégedett, büntudatot érez, amiért nem tudta tovább otthon tartani. Az otthonápolás a jó életminőség mellett a szeretteihez való közelséget is jelentette. *„Az egész élete rólam szólt, és most nagyon nehéz olyan helyen tudni, hogy nem velem van.”*

Erzsébet a segítség mint helyzetromlás típusú kapcsolat meghatározásának megfelelően az édesanyja felé érzett szeretet és ragaszkodás miatt vállalta a gondoskodást, és érez büntudatot, mert nem tudja folytatni. Ugyanakkor a szeretet mellett Erzsébet megnyilatkozásai a hálára és ehhez kapcsolódóan kötelességtudatra is utalnak. *„Sajnos most már nem tudja, illetve jobban mondva, hálaistennek nem is tudja, milyen állapotban van, mert ha tudná, a Dunának ment volna. Ez egy borzasztó állapot.”*

A gondoskodói kapcsolatok első típusának jellemzője az is, hogy a gondoskodó szenvedésként írja le, ami alapvetően összekapcsolódik a szeretett személy leépülésével. Erzsébet interjújában ez az édesanyja állapota méltatlanságának hangsúlyozásában jelenik meg.

5.2 Eredmények: Segítés mint kényszerhelyzet

Vince 30 éves, művészeti foglalkozása van, és egy iparváros közelében lévő községben él 77 éves nagymamájával. Az idős asszony évek óta Alzheimer-kórban szenved, de csak az elmúlt évben romlott annyit az állapota, hogy egész napos felügyeletre legyen szüksége. Vince készíti és szolgálja fel az ételeit, készíti ki a ruháit és a gyógyszereit, végzi az összes

háztartással kapcsolatos feladatot, intézi az orvosi és más ügyeket, valamint szervezi a felügyeletet. Azonban Vince úgy érzi, a sokasodó gondoskodási feladatokat segítséggel sem tudja ellátni. Amikor ráébredt, hogy a nagyanyjának egész napos figyelemre van szüksége, ismerősei tanácsait is felhasználva egy megfelelő ellátást nyújtó idősothont keresett, ahova jelentkeztek is. *„Nagyon sajnálom, de könnyebb lesz nekem is, neki is, húgomnak is, mindenkinek könnyebb lesz. Biztos vagyok benne, úgylátom én azt várom az egésztől, hogy könnyebb lesz mindenkinek. [...] Én is tudtam. Nyilván ki akartam tolni ezt a dolgot minél tovább, mert nem akart menni otthonba.”*

A jelenlegi feladatmegosztás tehát középtávú megoldásként szolgál, míg a valódi megoldást jelentő idősothont nem megvalósítható. *„Igazából, körülbelül látom az alagút végén a fényt, mert tudom, hogy ennek vége lesz egyszer csak.”* Vince a gondoskodással kapcsolatos feladatokat teherként éli meg, amin az könnyít, hogy átmenetiek. *„Az biztos, hogy nem ideális, hogy én itt vagyok 30 évesen. És a családalapításon kéne gondolkodnom. Nem sürgetek semmit, csak nem az lenne a dolgom, hogy a nagymamámat kísérgessem reggel, meg minden pillanatában. Megoldom, mert mindent megoldok, nem probléma. Mert tudom, hogy vége lesz.”*

Az idősgondozás mint a gyermekvállalás, vagy adott esetben a párkeresés akadálya a hasonló életszakaszban lévő nők számára is problémát jelenthet (SZALMA – TAKÁCS 2014). Annak, hogy miért vállalta őket mégis, összetett magyarázata van. *„Én köszönhetek neki talán a legtöbbet, nyilván a gyerekein kívül, és én így visszaadom neki. Meg is szokta jegyezni, hogy köszöni, hogy segíték, tiszta pillanataiban. Mondom neki, hogy belőlem se lenne senki, ha te nem segítesz. Nem gondoltam, hogy ez lesz a módja neki, hogy visszaadom, de hát hogyha ez, akkor ez.”* A segítségnyújtás mögött Vince szemében, bár a nagyanyjához fűződő viszony szeretetteljessége nem kérdőjeleződik meg, a hálában gyökerező kötelességtudat áll, ami a helyzetbe kódolt kényszer hangsúlyozásában is kifejeződik. *„Nem csinálja meg más. Nem mondom azt, hogy nem szívesen csinálom, mert szívesen segíték. De nem ez lenne az életcélom, de most ez van. [...] Nekem segített a legtöbbet, nem azt mondom, hogy ez az én dolgom csak, mert engem nem kellett azért annyira felnevelni, mint az apámat. Keresztapám Németországban. Húgomat lekötötték más dolgok, elég sok probléma volt. [...] Most meg ott van a gyerek, nem akarom annyira leterhelni.”* Vince úgy érzi, hogy az idős asszonyról való gondoskodás minden családtag kötelessége lenne, különösen azok számára, akik közelebbi rokoni kapcsolatban állnak vele, és akik sokat köszönhetnek neki. Ez a konkrét helyzetben a nagybátyját jelenti, aki a távolság miatt nem tud segíteni, és az édesapját, akit alkalmatlannak lát. Mivel az egyetlen szóba jöhető másik családtag a húga, aki számára a kisgyereke „felmentést jelent”, így Vince szemében valóban nincs más, aki gondoskodni tudna.

Vince helyzetére a leginkább a segítség mint kényszerhelyzet leírás illik azért is, mert a gondoskodói szerep felvállalását azzal magyarázza, hogy nincs más, aki megtenné.

A kapcsolattípus jellemzőivel összhangban a gondoskodási feladatok elvégzése Vince megnyilatkozásaiban teherként jelennek meg, és nehézségeket okoznak az életében. Ehhez kapcsolódóan szívesen delegálja a feladatokat, nem ódzkodik a külső segítség igénybevételétől, és az idősothtoni elhelyezést működő megoldásnak látja. De lényeges pontokon el is tér a Caradec által leírtaktól: nem pusztán a kötelesség érzése a motiváció, hanem a különösen szoros nagymama–unoka-viszony, ez ad értelmet is a szituációinak. Azzal, hogy naponta több órát tölt segítségnyújtással, valamint a feladatok időigényessége miatt egész életét a gondoskodás köré kell szervezni, nagyobb szeletet tesz ki az életében a gondoskodói szerep, mint ami a segítség mint kényszerhelyzet típus eseteit jellemzi Caradecnél (2009).

5.3 Eredmények: Segítés mint elköteleződés

A harmadik típus a gondoskodás mint megélt elkötelezettség, ahol a gondoskodó életének jelentős részét teszi ki a segítségnyújtás részben a feladatok mennyisége, részben pedig a betöltött szerepe miatt. Annymira fontos, hogy akár értelmet is adhat a jelenlegi létnek. Az elköteleződéssel meghozott döntés miatt a helyzet gyakran természetesnek érződik, a nehézségek – mint a szabadidőhiány – elvesztik jelentőségüket. Ugyan felmerülhetnek pozitívumok és negatívumok is, de ezek a helyzet értelmezésében nem játszanak fontos szerepet, és nem is mérlegelésre utalnak (CARADEC 2009: 116). Ebbe a típusba Ágnes helyzete illik bele.

Ágnes 78 éves, és 86 éves férjéről gondoskodik, aki Parkinson-kórban és más betegségekben szenved. *„Ez az életem, hogy mondjam én is úgy, 24 órás ügyelet van a férjem mellett. [...] Végül is hát én lettem a feleség mellett egy ápolónő, aki hát igyekszem mindent megtanulni, hogy mit, hogy kell, ami ilyen egészségügyi dolog. [...] Mert nem szeretném ilyen öregotthonban adni.”* Ágnes egész nap Kálmánnal van, nyilvántartja a gyógyszereket, elvégzi a vérnyomásmérést és masszírozza. Segít neki a mozgásban és fürdésben, valamint elvégzi a háztartási munkák többségét. *„Ha az ember szereti a másikat, akkor természetes, hogy öregkorára vele marad.”*

Ágnes története a segítség mint elköteleződés példája. A típus központi jellemzőjének megfelelően a helyzetet természetesnek látja. A gondoskodás felvállalása magától értetődő, a feleség szerepének része, egyszerre fakad szeretetből és kötelességtudatból. Számára sem az örömök, sem a nehézségek nem hangsúlyosak, ha az utóbbiak mégis megjelennek, akkor lényegtelenységük vagy kezelhetőségük ellensúlyozza őket. *„A változás az, hogy most itthon vagyunk, de én szeretek úgy is itthon lenni.”*

5.4 Eredmények: Segítés mint elégedettséget adó szerep

Az általam készített interjúk közül leginkább a következő kettő, Flóra és Dorottya helyzete példázhatja.

Az 51 éves Flóra családjával él a férje 88 éves édesanyja. Flóra pedagógusként dolgozik, férjével gyerekeket nevel, és aktív szociális életet él. Már a házuk építésekor arra készültek, hogy az idősödő falusi nagyszülőkről is gondoskodni fognak. Flóra számára érték, hogy napi kapcsolatban lehetnek az addig vidéken élő nagymamával. *„Nagy öröm volt följönni, soha ennyire közelről nem látott bele sem a fia, sem az unokái életébe, ami miatt azt gondolom, hogy ez egy nagy ajándék.”*

Az idős asszony nehezen mozog, így számára főként a házimunka elvégzésében, valamint a közlekedésben nyújt segítséget családjával együtt. A feladatok mennyisége és a hozzájuk kapcsolódó pozitív megítélés megfelel a segítség mint elégedettséget nyújtó szerep típusának, mégis figyelmen kívül hagy fontos elemeket. *„Szó szoros értelemben vett gondoskodásra nem szorul. [...] Tehát ez egy olyan fajta együttélés, ahol a mami rengeteget angyalokodik. [...] Tehát ez nem nehézség, ami most van, csak egy másik szelete vagy szegmense a tortának, az időrendnek, vagy a napoknak.”*

Flóra anyósával való kapcsolatát nem gondoskodói kapcsolatként éli meg. Elutasítja a gondoskodói kapcsolatok jellegéből következő aszimmetriát, és hangsúlyozza a segítség kölcsönösséget. Számára a nagymama jelenléte pozitív dolog, a kölcsönös segítségnyújtás az együttélés része, ami nem jelent megterhelést, tehát „kikapcsolásra” sincs szüksége.

Dorottya 55 éves pedagógus, családjával Budapest agglomerációjában lakik. 80 éves édesanyja a férje halála után egyedül élt egy vidéki kisvárosban. *„Amikor nyár elején kiderült, hogy beteg, tüdőrákot diagnosztizáltak nála, ő egész életét tüdőosztályon dolgozta le, úgyhogy abszolút tisztában volt a dolgok menetével. Az volt az egyetlen kérése, hogy ne menjen kórházba. Ami magától értetődött, mint hogy ez eddig sem volt nálunk szokás.”*

Dorottya számára egyértelmű volt, hogy mindent megtesz, hogy édesanyjának a hátralévő időben a lehető legjobb életminőséget biztosíthassa, aminek az otthoni ápolás elengedhetetlen része. *„És így aztán teljesen helyénvalónak tartottam, hogy ott legyek vele. És ott is voltam vele, egészen a végéig. És azt mondhatom, hogy kihoztunk mindent a dologból, amit lehetett. Én azt mondom, hogy össze sem hasonlítható, hogy mennyivel. [...] Gyakorlatilag úgy élt, mint előtte. Ami volt, hogy bizonyos dolgokat valakinek meg kellett csinálnia, és ez voltam én.”*

Mikor néhány hónap múlva édesanyja állapota romlott, és több segítséget igényelt, mint amennyit ingázva biztosítani tudott, édesanyjához költözött. Dorottya vezette a háztartást, végezte az ügyintézkést, segített neki a fürdésben és a mozgásban. Számára a segítségnyújtás lelkiileg volt megterhelő, ugyanakkor a vállalt feladatok nem haladták meg a lehetőségeit, nem érezte szükségét, hogy segítséget kérjen.

A feladatok nagy mennyisége, ehhez kapcsolódóan a feladatmegosztás hiánya és a motivációként hangsúlyosan megjelenő kötelességtudat nem teljesen felel meg a segítség mint elégedettséget adó szerep típusnak, én mégis emellett szeretnék érvelni. Dorottya számára nem a gondozás volt a helyzet legfontosabb eleme, hanem hogy *„kihozzák a helyzetből, amit lehet”*. Utalva ezzel a segítségnyújtásra, ami az édesanyja életminőségét

biztosította, és számára is egyfajta elégedettséget adott, az együtt töltött idő öröme és lehetőségére is. Ehhez kapcsolódóan a kötelességtudattól elválaszthatatlanul megjelenik az őt felnevelő édesanyja iránt érzett szeretet és hála is. *„Gyerekszületéstől megváltozik az egész világkép, láttam, hogy édesanyám mit csinált végig velem, és hogy ezt milyen szeretettel csinálta, és innentől kezdve nem kérdés, hogy én milyen szeretettel fogok hozzá fordulni.”*

A gondoskodóinál meghatározóbb szerepkörök kérdése Dorottya esetében is felmerült. *„Mert azt gondolom, hogy az embernek az élete három lábon kell, hogy álljon: a családja, a munkája és a társadalmi elfoglaltságai.”* Bár Dorottya édesanyja betegsége alatt a lehető legteljesebben akarta megélni kapcsolatukat, és elsődlegesként értelmezte a gondoskodói szerepét, azonban éppen a helyzet nyilvánvaló ideiglenessége biztosította a szerepből való kilépés lehetőségét. *„Ez egy extra helyzet ám, mert az ember tudja, hogy nem tart nagyon hosszú ideig, és az ember azért nagyon másképp nézi a dolgokat. Hogyha az életemet akarom berendezni, akkor az életem végéig tervezek, hogy hogy fogom berendezni az életemet. Hogyha elmegyek valamit csinálni, akkor tudom, hogy valameddig fogom csinálni, jó, ha sokáig, de tudom, hogy valószínűleg nem sokáig, akkor meg nem számít. Azért az ember életében nagyon sok olyan periódus van, amikor azért valamiről le kell mondani.”*

Az általam készített interjúk közül Flóra és Dorottya gondoskodói szerepe illik rá legjobban a Caradec által leírt segítés mint elégedettséget adó szerep típusára. A Flóra által végzett tevékenységek megfelelnek a típusnak, ugyanakkor Flóra nem a gondoskodás, hanem a kölcsönös családi segítségnyújtás keretében értelmezi a helyzetét. Dorottya esetét épp a gondoskodás megélésének módja teszi ebbe a típusba, és az elvégzett feladatok nagy mennyisége teszi különbözővé.

5.5 Eredmények: A típusokba nem illeszkedők

Az általam készített interjúk közül háromról – Tünde, Barbara és László helyzetéről – úgy éreztem, hogy a négy típus egyikébe sem tartozik, mert a helyzetek központi jellemzői eltértek az egy-egy típusban leírtaktól.

Tünde 65 éves gyógytornász, aki Budapesten él. Munkája során demens betegekkel foglalkozott, ezért viszonylag könnyen felismerte a férjénél jelentkező tüneteket. *„Nagyon érdekes, mert az agyammal tudtam, hogy nem fog meggyógyulni, de mégis ebben reménykedtem, és ez a remény, az nem lehet, hogy teljesen elbutuljon, az nem lehet, hogy teljesen kiszolgáltatott legyen [...]. Az utolsó pillanatig még.”* Ezért számára a férjéről való gondoskodás addigi életük folytatására, a betegség lassítására, és ezzel a férje önállóságának fenntartására tett erőfeszítés volt. Az *„utolsó pillanatot”* az jelentette, hogy a férfi állapota annyira leromlott, hogy egész napos felügyeletet igényelt. Tünde ekkor érezte úgy, hogy az általa nyújtott segítség nem elég, és csak egy időszotthonban kaphat elegendő gondoskodást. *„Hogy szembesültem azzal, hogy ezt nem, már visszafordítani reménytelen. Hogy*

ez csak rosszabb lesz. A legkedvesebb hozzátartozója, tényleg, akivel együtt élte le az életét, akivel együtt gondolkoztak, az most nagyon-nagyon beteg. Nagyon nehéz.” Tünde számára nagyon nehéz volt a döntés. Egyrészt úgy érezte, nem teljesíti házastársi kötelességét, amikor a köztudatban a családi elhanyagolás szimbólumaként is megjelenő időotthonban helyezi el; másrészt aggódott, hogy legjobb szándéka ellenére férje nem kap olyan minőségű ellátást, mint amit ő tudott volna neki biztosítani. *„Nagyon, nagyon rossz volt, és a mai napig is rossz. Nagyon nehéz erről beszélni. Sírás kerülget, de ez így történt. És ha odamegyek, és meglátogatom, akkor még mindig van bennem egy ilyen rossz érzés [...]. Hogy az embernek a lelkiismeretével meg kell küzdenie. Hogy bármennyire is azt látom, hogy ő elég jól alkalmazkodott ott bent. De mégis a saját otthonából vitte be.”*

Tünde férje idősök otthonába költözése óta küzd az új helyzet elfogadásával, amit a *„legkedvesebb hozzátartozójának, akivel együtt élte le az életét, akivel együtt gondolkoztak”,* elvesztéseként él meg. *„Meg kell élni, mint egy gyászt, mert, hogy elveszítette az ember, akárhogy is nézem, mert most egyedül ülök. Akárhogy is nem lehetett rá számítani, ugyan már a programokon, meg az ügyintézésben nem volt partner, de ott volt.”*

Tünde helyzete összetett, és azért sem lehet egyértelműen egy típusba sorolni, mert folyamatosan reflektál rá, hogy változott a férje betegségéhez és a gondoskodáshoz való hozzáállása a gondoskodással töltött idő folyamán. Az első időszakot, ami egy betegséggel végződött, leginkább a segítség mint elköteleződés jellemzi. Az egyre sokasodó feladatok és nehézségek ellenére Tünde normálisként beszél a helyzetről, természetesként a gondoskodásról, szeretettel és ragaszkodással a férjéről. Ugyan megjelennek a férfi romló állapotán keresztül a veszteségek és a közös programokban az örömteli pillanatok, de ezek nem kapnak központi szerepet. Tünde egyre inkább a segítségnyújtás köré szervezte az életét, a pillanatnyi létezésnek a férjhez fűződő gondoskodói kapcsolat is értelmet adott.

Az utolsó évben viszont a remény a veszteségtudatnak adta át a helyét, és az egész napos felügyelet olyan feladatot jelentett, amiről Tünde úgy érezte, hogy saját életének átszervezésével sem tudja megoldani. Ezért az elmúlt évet felölelő időszakot a segítség mint állapotromlás példájának lehet inkább tekinteni. Tünde elbeszélésében megjelenik a lelkiileg megterhelő gondoskodás, a kapcsolódás feladása az ápolás javára, és a férje leépülése miatt érzett szenvedés. *„Hát feladtam mindazt, amit én az elején mondtam, hogy mit szeretek. [...] Mindarról, amit ő nem tudott megcsinálni. Egyetlen egy dolog maradt, a munkahely és az ő ápolása. Tehát minden egyéb, ami az én feltöltődésem, vagy az én örömet szolgáltat, az megszűnt.”* Ugyanakkor a terhek és a szenvedés az elmúlt év jellemzésében sem képezték Tünde megnyilatkozásainak központi gondolatát.

*

Barbara 50 éves, végzettsége szerint egészségügyi dolgozó. Azért is költözött vissza Budapestről szülővárosába, hogy az Alzheimer-kórban szenvedő édesanyjáról gondoskodjon.

A 70 éves nyugdíjas asszonyról Barbara öt éve döntötte el, hogy nem maradhat egyedül, ezért feladta állását, és jelentkezett ápolási díjra. Azóta az édesanyja állapota sokat romlott, most 24 órás ápolásra és felügyeletre van szüksége. Barbara eteti, itatja, fürdeti, pelenkázza, kezeli a gyógyszereit, végzi el a háztartási munkákat és intézi az ügyeket. Problémát jelent, hogy Barbarának nincs kivel megosztania a feladatokat.

Az állandó felügyelet, valamint a gondoskodói munka fizikai és lelki terhei – amihez az izoláció is hozzájárult –, annyira kimerítőek voltak, hogy tavaly Barbara úgy döntött, édesanyját otthonban helyezi el. Mikor az idős asszony decemberben beköltözött, rövid idő alatt annyit romlott az állapota, hogy Barbara a következő hónapban úgy döntött, hogy inkább hazaviszi őt, és folytatja az otthonápolást. *„Hogy telt az idő, nehéz volt, és nagyon-nagyon elfáradtam. 24 órában itthon voltam, se szerelmem, se barátom. Semmim nem volt. [...] Őszintén elfáradtam, de nem hagyhattam, hogy ott az anyu két hónap alatt meghalt volna. Nem tudtam volna magammal elszámolni.”*

A rossz tapasztalat miatt, és az otthonápolás melletti elköteleződéssel Barbara nézőpontja is megváltozott. Tájékozódott az önkormányzat által nyújtott szolgáltatásokról, és azt fontolgatja, hogy igénybe is veszi őket. Ezzel párhuzamosan igyekszik magának szabadidőt biztosítani, és azt kikapcsolódással tölteni.

Barbara gondoskodói helyzetére nem illik egyik típus sem egyértelműen. Részben azért, mert Barbara maga is összetetten értelmezi a helyzetét, de az is hozzájárul, hogy az idős-otthonhoz fűződő rossz tapasztalatok hatására átalakult a gondoskodáshoz való hozzáállása is. Az első, idősotthon előtti időszak inkább a segítségnyújtás mint helyzetromlás típus példája. Barbara az édesanyjához fűződő szeretet és ragaszkodás, a gyermeki kötelesség miatt vállalta a gondoskodói szerepet. Erről az időszakról nehezebb állításokat megfogalmazni, mert Barbara a jelenlegi helyzetéből tekint rá vissza. Azt gondolom ugyanakkor, hogy a jelenlegi nehézségek szenvedésként való megélése jellemezte, mert a gondoskodói feladatok ellátása érdekében Barbara az édesanyjához kötődő dolgokon kívül a legtöbb számára fontos dolgot fokozatosan feladta. És ugyan nyilvánvalóan fontos volt számára az édesanyja életminősége, a jelenlegihez hasonló elköteleződésről nem beszélt. Az év elején kezdődő szakaszra legjobban a segítség mint elköteleződés leírás illik. Az idősotthon tapasztalata után Barbara motivációi kiegészültek egyfajta kényszerrel, és a pozitív oldalon azzal az elhatározással, hogy fenntartja gondoskodói szerepét. Barbara megnyilatkozásaiban hangsúlyosan jelen van a megélt elkötelezettség élménye, és a külső szemlélőként különleges helyzet hétköznapiaként megélése. Az édesanyjáról való gondoskodás központi szerepet tölt be Barbara életében, az idős asszony jóllétének megteremtése ad értelmet a jelenlegi helyzetnek. *„Nehéz, nehéz, de mindent megadok anyunak az égvilágon.”*

Ugyanakkor a segítség mint elkötelezettség típusára kevésbé jellemzően a helyzet pozitív és negatív aspektusai is hangsúlyosak, és mérlegre is kerülnek. *„Egy párszor megfordul a fejemben, hogy mit is adtam fel és miért, de ez csak egy töredék pillanat, mert el*

tudom mondani, hogy van édesanyám, és még él az anyukám.” Barbara pozitív gondolatokat is megfogalmaz segítői szerepével kapcsolatban: kompetensnek érzi magát az ápolási feladatok ellátásában. „Olyan örömmel teszem, és olyan boldog vagyok, mikor látom, hogy mosolyog rám. Csodálatos érzés, akkor mindent elfelejtek, mindent.”

A másik oldalon a helyzetromlás hátterében álló nehézségek és veszteségek sem tűntek el. A szabadidő elvesztése továbbra is kimerültséghez és izolációhoz vezet. A fizetett munkavégzés lehetetlensége és a társas kapcsolatainak hiánya miatt Barbara a saját időskora miatt is aggódik. *„Persze ilyenkor felmerülhet a kérdés, hogy mi lesz velem. [...] De olyan öregem hova fogok elmenni dolgozni? Mi lesz a nyugdíjammal? Nem érdekel. Ezek másodrangú szempontok.”* És szeretett édesanyja leépülésének figyelése továbbra is megterhelő. *„Nehéz volt elfogadni, egyáltalán azt látni, hogy az anyám napról-napra süllyed lefelé. Nagyon nehéz ezt látni, a mai napig nagyon nehéz elfogadni, de én elfogadtam. Borzasztó érzés volt látni lesüllyedni az anyukámat, aki életvidám, erős nő volt, és most olyan, mint egy kisbaba. Talán ez a legnehezebb az egészben.”*

Ugyan Barbara többször beszélt a gondoskodás pozitív és negatív aspektusairól, amiket egymás mellé is tett, ez a mérlegelés a helyzet komplexitását jelzi, nem az édesanyja otthonápolásáról hozott döntésének újragondolását. *„Annyira az élet része mind a két oldal, hogy nem lehet választani. Nem panaszkodom, meg vagyok elégedve.”*

*

László 57 éves budapesti diplomás, aki özvegy édesapjának segít. A szintén Budapesten élő 86 éves nyugdíjas gyengén hall, ami erősen megnehezíti a kommunikációt. Emellett felesége elvesztése óta *„feladat nélkül, meg szerep nélkül maradt”,* hullámzó depresszióval és enyhe demenciával küzd. László hetente kétszer látogatja, hogy segítsen a háztartásban, és megbeszélje vele az aktuálisan fontos dolgokat. Ha az idős férfi elfelejt egy találkozót, akkor László megy át hozzá ellenőrizni, hogy minden rendben van-e.

Bár elemeiben nem különleges, László helyzetére nem alkalmazható jól Caradec tipológiája. László számára magától értetődő a segítségnyújtás, az apa–fiú kapcsolat része, amiben elválaszthatatlanul keveredik a szeretet és a kötelesség. *„Hát ez így alakult természetesen. Egyrészt fizikailag is én vagyok közel hozzá. Meg – hogy mondjam –, az édesapámról volt szó, természetesen így alakult.”*

A gondoskodói feladatok nem megterhelők, és nem is hatnak ki László életének más területeire. *„Hát a változás az, hogy ez egy plusz feladatként jelent meg. Mindenképpen egy plusz feladatként [...], hát annyi mindenképpen, hogy az embernek a kisagyában, vagy hátsóagyában, vagy hátul folyamatosan benne van, hogy remélhetőleg rendben van minden. Stresszt nem jelent, nem mondanám. Vannak stresszesebb helyzetek. De az, hogy van ez a probléma. Hogy létezik egy olyan probléma, vagy állapot, amivel folyamatosan foglalkozni*

kell. De azt már a feleségem édesanyjánál is megéltük, hogy az ember végigköveti azt, hogy egy idős embernek az életminősége hogyan változik mondjuk néhány éven belül. És valószínűleg ránk is hasonló sors vár. És azt mondanám, hogy ez egy közvetlen tapasztalat.”

László elbeszélésében a gondoskodás nem az édesapjával töltött idő örömeivel vagy a segítségnyújtás okozta elégedettséggel kapcsolódik össze, hanem az édesapja állapota miatti szomorúsággal és az életminősége iránt érzett aggodalommal. Az idős férfi jelenlegi helyzetét egy már a családban korábban is végigkísért leépülési folyamat elejének látja, amin a jövőben ő is végig fog menni. Az általa nyújtott segítség a jelenlegi helyzetben sem tud valódi megoldást jelenteni, és a jövőben a segítségnyújtás szükséglete is nőni fog, ami egyre nehezebben megoldható gondoskodói feladatokkal fog járni. *„Hát. Sajnos igen. Ez az állapot nem fog javulni. Tehát ebben van egyfajta stressz. Bennem. Hogy az állapot olyan szinten romlik, hogy amit említett, hogy valóban ápolásra van szüksége.”*

Érzelmi oldalról viszont megterhelő látnia, hogy édesapja beteg, hogy depressziója, romló hallása és demenciája miatt *„beszűkül számára a világ”*, ami a családi kötelékeket is rombolja. *„Az unokákkal részben a depresszió miatt részben a hallása miatt nehezebb, meglazult a kapcsolat.”* Emellett a más családtagokkal átéltek alapján Lászlónak fontos probléma, hogy érzelmileg fel kell készülnie édesapja elvesztésére, és annak tudatában kell alakítania kapcsolatukat, hogy egy esetleges konfliktust már nem biztos, hogy helyre tudnak hozni. *„Meg, ha most a szüleinkről van szó, akkor próbálják a kapcsolatot olyan szempontból végiggondolni, hogy lehet, hogy ennek hamarosan vége lesz, hogy az embernek nyugodt legyen a lelkiismerete.”*

Mivel László megnyilatkozásaiban hangsúlyos téma a gondoskodással összekapcsolódó negatív érzelmek és a veszteség érzése, ezért nem illik rá sem a segítség mint elégedettséget nyújtó szerep, sem a segítség mint elköteleződés. A segítség mint kényszerhelyzetben a segítségnyújtáshoz szintén a veszteség érzése kapcsolódik, de a gondoskodó által hozott áldozatokra értelmezhető. Bár a segítség mint helyzetromlás típus példáihoz hasonlóan László szemében is mindez a szeretett családtag elvesztéséhez fűződik, azonban ez kevésbé egy már megélt veszteség, sokkal inkább a jövőben várt helyzetekhez kapcsolódik. Ellenkéntben a helyzetromlás típusába tartozó gondoskodókkal László édesapja relatív kevés segítségre szorul, a gondoskodás László életében nem meghatározó, szervezése sem okoz nehézségeket.

Bár Barbara, László és Tünde helyzete különböző, a típusokhoz kapcsolást mindhárom esetben az idő problémája akadályozza meg. Mindhárom interjúalany folyamatként érzékelte a saját helyzetét vagy mert hosszú ideje áll fenn, vagy mert a jelen előrevetíti a jövőt is.

6. Konklúzió

Az interjúmban megismert gondoskodói helyzetek sokfélék voltak a rokoni kapcsolatok, az idősök igényei, a gondoskodási feladatok nehézsége és időigényessége szempontjából is. De összekötötte őket, hogy a segítő családtagok legtöbbször számára természetes volt a gondoskodói szerep felvállalása, amit a kötelesség és a szeretet többször elválaszthatatlan kettőse magyaráz, amit kiegészítenek a szerepekből és élethelyzetekből fakadó elvárások. A gondoskodás általánosnak érzékelt normalitását és a szoros családi kötelékeket magyarázhatja a magyar társadalomra jellemző familizmus is. Az ideológiai familizmus jelenhet meg abban is, hogy több nő a reprodukciós feladatok ellátását látta a családban betöltött szerepe egyik központi elemének, ami nem korlátozódott az idős családtagról való gondoskodásra (DUPCSIK – TÓTH 2008). A társadalmi familizmus lehet az otthoni gondoskodás preferálásának, az időotthonokkal és kórházakkal kapcsolatos negatív képnek, valamint az intézményekkel szembeni bizalmatlanságnak és információhiánynak is az egyik oka, mert a segítségkérés ilyen értelmezésben tekinthető normaszegésnek is (TRÓBERT 2015). Ezért az idős családtagjuk otthonban elhelyezéséről szóló döntést a szolgáltatás minőségétől függetlenül a legtöbben vívódásként élték meg. Amiben egyszerre jelenik meg a kudarc érzete, hogy nem tudták teljesíteni kötelességüket, és válnak láthatóvá a gondoskodói szereppel járó terhek, a fenntartás kényszere.

A Vincent Caradec (2009) által létrehozott tipológia sarokpontjai az én példáim alapján is relevánsak, mint ahogy az a gondolat is, hogy az idős családtagokról való gondoskodás nemcsak teher lehet, hanem adhat örömet, és hozhat megelégedettséget. Ugyanakkor az interjúmban a motiváció kevésbé széles skálája jelent meg. Ezen kívül problémát jelentett, hogy míg több adatközlőm helyzetértelmezésében fontos szerepet kapott az idő és ezen keresztül az általuk gondozott idős családtag életminőségében bekövetkező változások, a tipológia ilyen értelemben statikus.

A magyar és a francia helyzet különbségére is utalhatnak, pontosabban a familizus hatására és a magyar egészségügyi- és szociális ellátórendszer állapotára, hogy több interjúalanyom az otthoni gondoskodás érdekében annyi terhet vállalt, ami a testi és lelki egészségére is hatással volt. Ezekben a helyzetekben általában összemósódott a segítség mint elköteleződés típushoz kapcsolódó természetesség és a megélt kötelesség érzése a segítség mint helyzetromlás típusban megélt szenvedéssel és veszteségérzettel.

Az általam megismert példák alapján a gondoskodással sokszor pozitív értelmezések kapcsolódnak össze: a szeretett családtaggal töltött idő, a segítségből adódó elégedettség. Ugyanakkor éppen a szeretet és a hozzá kapcsolódó kötelességtudat miatt is vannak olyan gondoskodók, akik külső szemmel nézve extrém nehézségeket vállalnak, és akik számára veszteségek és szenvedés is kapcsolódik a gondoskodói helyzethez.

Irodalomjegyzék

- ACSÁDY Judit (2016): A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika* 85–86. 147–163. http://www.replika.hu/system/files/archivum/85-86_09_acsady.pdf (Letöltés ideje: 2019. március 4.)
- BABBIE, Earl (2003): *A társadalomkutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- BADGETT, Lee – FOLBRE, Nancy (1999): Assigning care: gender norms and economic outcomes. *International Labour Review* 138(3). 311–326.
- CARADEC, Vincent (2009): Vieillir, un fardeau pour les proches? *Lien social et Politiques* 62. 111–122. <http://id.erudit.org/iderudit/039318ar> (Letöltés ideje: 2019. március 04.)
- DUPCSIK Csaba – TÓTH Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51(4). 307–328. <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/532/516> (Letöltés ideje: 2019. március 04.)
- ENGLAND, Paula – FOLBRE, Nancy (1999): The cost of caring. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 561. 39–51.
- FOLBRE, Nancy (2006): Measuring Care: Gender, Empowerment, and the Care Economy. *Journal of Human Development* 7(2). 183–199. DOI: 10.1080/14649880600768512
- GREGOR Anikó – KOVÁTS Eszter (2018): *Nőügyek 2018 – Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest.
- HELD, Virginia (2006): *The Ethics of Care*. Oxford University Press, New York, NY.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018): *Népmozgalmi statisztikák*. http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wdsd001a.html (Letöltés ideje: 2019. március 04.)
- MEDGYESI Márton (2016): Az idős szülőknek nyújtott nem anyagi segítség – Magyarország európai összehasonlításban. *Demográfia* 589(1). <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/2685/2529> (Letöltés ideje: 2019. március 04.)
- MONOSTOR Judit (2015): Öregedés és nyugdíjba vonulás. *Demográfiai Portré*. <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/inde2016.php/demografiaipotre/article/view/2470/2477> (Letöltés ideje: 2019. március 4.)
- OECD (2017): *Preventing Ageing Unequally*. OECD Publishing, Paris. DOI: 10.1787/9789264279087-en (Letöltés ideje: 2019. március 4.)
- PENNEC, Simone (2006): Les „aidants familiaux”: des configurations hétérogènes entre les familles et au sein de chacune d’entre elles. *ADSP* 56. 51–54.
- RUBOVSKY Csilla (2017): Idősgondozás a családban – a gondozó családtagok helyzete a mai Magyarországon. *Esély* 4. 45–70. http://www.esely.org/kiadvanyok/2017_4/ATT03696.pdf (Letöltés ideje: 2019. április 19.)
- SANDER-STAUDT, Maureen (2011): Care Ethics. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. <https://www.ieutm.edu/care-eth/> (Letöltés ideje: 2019. március 3.)

- SARACENO, Chiara – KECK, Wolfgang (2010): Can we identify intergenerational policy regimes in Europe? *European Societies* 12(5). 675–696.
- SPÉDER Zsolt (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest. 207–228. <http://demografia.hu/hu/letoltes/kiadvanyok/Szerepvaltozasok/207-228Speder.pdf> (Letöltés ideje: 2019. március 4.)
- STARK, Agneta (2005): Warm Hands in Cold Age – On the Need of a New World Order of Care. *Feminist Economics* 11(2). 7–36. DOI: 10.1080/13545700500115811
- SZALMA Ivett – TAKÁCS Judit (2014): Gyermektelenség – és ami mögötte van. Egy interjú vizsgálata eredményei. *Demográfia* 57(2–3). 110–136. <http://demografia.hu/kiadvanyokononline/index.php/demografia/article/view/2477/2334> (Letöltés ideje: 2019. április. 20.)
- TANDON, Nidhi (2015): Harmonising our Footprints: Reducing the Ecological while Accumulating the Care. In: *Sustainable Economy and Green Growth: Who Cares? International Workshop Linking Care, Livelihood and Sustainable Economy*. Genanet – LIFE, Berlin. 22–25. DOI: 10.13140/RG.2.1.4738.0645.
- TÁTRAI Annamária (2015): Az alanyi jogú ápolási díj rendszere és az ellátotti kör Magyarországon. In: *Szociálpolitikai monitoring tanulmányok*. TÁRKI, Budapest. 9–50. http://old.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160823_szocpol.html (Letöltés ideje: 2019. április 19.)
- TRÓBERT A. Mária (2015): Az idős hozzátartozót ápolók támogatásának jelentősége. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat* 26(1). 85–94.

Melléklet:

Az interjúalanyok demográfiai jellemzői						
Név	Életkor	Lakóhely	Idős családtag	Életkora	Lakóhely	Gondoskodói tevékenységek
Ágnes	78	Budapest	Férje	86	Budapest	gyakorlatilag 24 órás felügyelet, személyes, szociális és pszichés segítség naponta, napi több óra
Vince	30	Község Oroszlány közelében	Nagyanyja	77	Község Oroszlány közelében	24 órás felügyelet szervezése, személyes és szociális gondoskodás napi gyakorisággal, naponta több óra
Barbara	50	Tatabánya	Édesanyja	70	Tatabánya	24 órás felügyelet, személyes és szociális gondoskodás szinte folyamatosan, gyakorlatilag egész nap
Erzsébet	71	Város Budapest közelében	Édesanyja	90	Város Budapest közelében	utolsó, otthon töltött idő: 24 órás felügyelet, személyes és szociális gondoskodás naponta többször, napi több óra
Dorottya	55	Város Budapest közelében	Édesanyja	80	Város Budapest közelében	24 órás felügyelet, személyes, szociális és pszichés gondoskodás naponta többször, napi több óra
Ibolya	57	Komárom-Esztergom megyei kisváros	Édesanyja	83	Komárom-Esztergom megyei kisváros	24 órás felügyelet, személyes és szociális gondoskodás szinte folyamatosan, gyakorlatilag egész nap
Flóra	51	Budapest agglomerációja	Anyósa	88	Budapest agglomerációja	napi felügyelet, szociális és pszichés gondoskodás naponta
László	57	Budapest	Édesapja	86	Budapest	szociális és pszichés gondoskodás hetente kétszer, heti néhány óra
Tünde	65	Budapest	Férje		Budapest	utolsó, otthon töltött időszak: 24 órás felügyelet és szervezése, személyes, szociális és lelki gondoskodás naponta, napi több óra

„Vannak vidékek legbelül”

A téészesítés mint a lokalitásvesztés eltérő tapasztalatai a helyi társadalomban

A globalizáció folyamata – legalábbis a domináns nyugat-európai modernizációs diskurzus alapján – átalakítja a lokális viszonyokat, ami a lokális alapon szerveződő társadalmak alapvető kihívásaként jelenik meg. Ezen felül a posztiszocialista térség tagjaként Magyarországnak a szocialista modernizáció erőltetett iparosításából származó kihívásokkal is meg kellett küzdenie. Ezen kihívások központi, lokális viszonyokat érintő elemének jelen dolgozatban a téészesítést tekintem; ez a földek kollektivizálásán keresztül a lokalitáshoz fűződő viszonyt tovább bonyolította. Értelmezésem szerint a paraszti életforma alapjául szolgáló földek államosításával, az ehhez fűződő állami erőszakkal és az ezekből származó társadalmi dezintegrációval olyan, jelenleg is érezhető törésvonalak alakultak ki, amelyeket érdemes a tér központi kategóriáján keresztül elemezni. Jelen dolgozatban tehát a téészesítés hatását a lokalitáshoz fűződő viszonyon keresztül vizsgálom. Bemutatom, hogy az 1948-ban kezdődő téészesítési hullám és a kapcsolódó szocialista rendelkezések és állami erőszak hogyan változtatták meg újra és újra a helykötődést meghatározó strukturális feltételeket. A társadalom, politika, vagy agrártörténet számára sem ismeretlen kollektívizációs folyamatot dolgozatomban előbbiektől eltérő módon, a helyi társadalom szövetére és kapcsolódási rendszerére vetítve vizsgálom, egy általam választott, mezőföldi településen általam készített, félig strukturált interjúk segítségével. Az interjú vezérfonalának összeállítását és a terepmunkát az Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium által lebonyolított falukutatások alkalmával készült interjúk elemzése előzte meg – az ezekből származó idézetek olvashatók a szakirodalmi összefoglalóban. Az interjúkat egyetlen, dél-dunántúli, határmenti településről választottam ki. Ezek elemzése a szakirodalmak témámra való vonatkoztatását (konceptualizáció), illetve a későbbi, saját interjúk alapját képző vezérfonal főbb fókuszpontjainak meghatározását (operacionalizáció) szolgálták.

1. Egyén és tér kapcsolata

1.1 A tér kategóriája a társadalomtudományban

A társadalomtudományos elméletek a térrel a hatvanas évekig csak kevésbé foglalkoztak, ha mégis, úgy általában más fókuszú, nagyobb ívű társadalomelméletek egy-egy szeletét jelentették. A hatvanas években kibontakozó térbeli fordulat szakított azzal az elképzeléssel, amely a teret változatlan, társas folyamatoktól független, önálló létezőként értelmezte. Ezek nyomán a térelméleteket két, abszolutisztikus és relativisztikus csoportra oszthatjuk (BERGER 2018). Előbbi a teret a fizikai folyamatok háttéréként képzi el, amely passzív és semmiféle hatással nincs az interakciókra. A relativisztikus elképzelés ezzel szemben a teret nem abszolútnak, önmagában és függetlenül létezőnek, hanem viszonylagosnak értelmezi. Eszerint a tér társadalmi termék, a társadalomtól függetlenül nem létezik (BERKI 2015). Azt, hogy a tér hogyan lép be az interakciókba és hogyan formálja azokat, többféle szempontból vizsgálhatjuk: vagy a struktúrát, vagy a cselekvést helyezzük a középpontba – ezzel leképezve a szociológia más területén is megfigyelhető dichotómiát. A strukturalista modellekben többek között az erőforrások térbeli eloszlása, a térbeli egyenlőtlenségek, a cselekvéseméleti modellekben pedig például a terek elcsajátításának folyamata, az értelem- és jelentésképződés kerül a középpontba.

A dichotóm elképzelést természetesen az erre vonatkozó kritika követte: Henry Lefebvre, majd részben az ő nyomán Edward Soja dolgozta ki a megélt vagy harmadik tér koncepcióját (LEFEBVRE – NICHOLSON-SMITH 2011; SOJA 1996). A harmadolás (*thirding*) módszerével olyan harmadik kategóriát kreált, amely mindkettőt magába foglalja, a kettő összehatásaként értelmezhető: idetartozik minden, ami a környezet érzékeléséhez és befogadásához köthető (BERKI 2015; BERGER 2018: 34). A megélt tér koncepciója szerint tehát nincs tisztán fizikai környezet, ahogy nincs tiszta reprezentáció, szimbolikus tér sem. A tér kétféle koncepciója meghatározott helyzetben szükségszerűen együtt, egyidejűleg létezik, és az egyén tapasztalatán keresztül nyer értelmet. Eddigiek alapján látható, hogy a tér a társadalom szempontjából nem pusztán külső feltételként, hanem aktív alakító tényezőként tűnik fel. A következőkben alaposabban is szemügyre veszem, hogy a tér milyen lehetséges módokon alakítja a társadalmat, milyen funkcióval bírhat.

1.2 A tér társadalmi funkciói

A társadalom és a lokalitás kapcsolatának egy kézenfekvő megközelítési módját a premodern–modern társadalmak dichotóm fogalmi párosa jelenti. A premodern, lokális alapokon nyugvó társadalmakban a térnek kitüntetett szerepe van – ezt hangsúlyozza Giddens is (1990;

Berger 2018).¹ Ez az erős összekapcsolódás azonban a modernizációval fellazulni látszik: a hatalmasra duzzadó társadalmakban a kölcsönös egymásrautaltság mindjobban kiépülő szerkezete megváltoztatja a helyhez való kötöttség módját. Giddens később tárgyalt globalizációelméletében látni fogjuk, hogyan különül el egymástól fokozatosan a tér és a hely(szín).

A lokalitás nem pusztán társadalomszerkezeti szempontból tűnik jelentősnek: a tér a közösség által elsajátított helyé válik, ami a kollektív azonosságtudatban is fontos szerepet tölt be. A modernizációs folyamatok során azonban mind a lokalitás, mind a közösségek szerves átalakuláson mentek keresztül. Ezt ragadják meg Pierre Nora *Emlékezet és történelem között* (1999) című művében kifejtett gondolatai, melyek a kollektív emlékezet szempontjából vizsgált közösség és a hely változásait állítják párhuzamba. A hely itt a társadalmat integráló emlékezetközösségként jelenik meg, ez alakul át a modernizációs folyamatok során; Nora szavaival: „*az emlékezet elkerülhetetlenül felfalatott a történelem által*”. Az elvesztett emlékezetet lehetetlen megelni, lehetőség nyílik viszont az emlékezhely (*lieu de mémoire*) konstrukciójára (NORA 1999: 151). Hasonló változásokat tematizál Tóth G. Péter néprajztudós is: „*A XIX. században az iparosodó és erősen mobilizált társadalomban jött létre a közösségnek az a mítosza, amit a hagyomány, a stabilitás, az egymásrautaltság és a kollektív emlékezet fogalmakkal írtak körül. Az urbanizált és ipari termelése szakosodott nyugati társadalmak tagjai úgy érezték, hogy elvesztettek valamit: elvesztették a múltjukat, megszakadt az emlékezés folyama, a társadalom megszűnt »emlékezet-társadalom« lenni.*” (TÓTH G. 2002: 9; kiemelés az eredetiben).

A lokalításban bekövetkező változások tehát a modernizáció szélesebb folyamatába illeszkednek. A változások veszteségként való megélése modernizációs kihívásként jelenik meg – ezt szemlélteti az is, hogy a veszteséget a poszt szocialista régiók, illetve Európán kívül is tematizálták (COOK – MARTIN – YEARNES – DAMHORST 2007; BERNARDO – PALMA 2005; MANZO 2014). Markánsabban fogalmazó szerzők szerint a lokális társadalom ideáltípusaként feltűnő paraszti réteg a kapitalista modernizáció logikáján belül „*történeti anakronizmusként, a fejlődés visszaszorulóban lévő alapjaként*” értelmeződött (McMICHAEL 2008).

A lokalitás a globalizáció korában további változásokon ment keresztül.² Ennek hatásai Magyarországra fokozatosan szűrődtek be, a rendszerváltás után fokozottabb tempóban. A globalizálódó világ zsugorodik, mind sűrűbben és sűrűbben hálózódik be a kapcsolatok,

¹ A klasszikus szociológiaelméletekből szemezve Durkheim mechanikus és organikus szolidaritási modellje is olvasható így: a munkamegosztás és a funkcionális differenciálódás (szakosodás, specializálódás) alacsony szintje erős érdekösszefüggést hoz létre, kölcsönös függési hálózatokat alkotva (DURKHEIM 2001), melynek elidegeníthetetlen részét képezi a fizikai tér is.

² A globalizáció Giddens definíciója alapján „*a világot átfogó társadalmi kapcsolatok intenzívebbé válása, amely révén a távoli helyek úgy kapcsolódnak össze egymással, hogy az egyik helyen bekövetkező eseményeket sok kilométernyi távolságban lejátszódó folyamatok befolyásolják és viszont*” (GIDDENS 1990: 64).

amelyek a tértől mindjobban eloldódnak. A globalizációs diskurzusban a terek szerepének sokszor csökkenő jelentőséget tulajdonítanak.³ Ahelyett azonban, hogy a globalizáció nyomán a hely kiüresedne, a globális folyamatokkal párbeszédbe lépve egy újfajta lokalitás alakul ki. Bár a hely elveszíti ezelőtt ismert jelentőségét, másfajta fontosságra tesz szert.⁴ Nem a hely totális leértékelődéséről vagy funkcióvesztéséről, hanem a globalizációs hatásokkal összefonódó átalakulásáról van tehát szó: a lokalitás elveszti korábbi, zárt formáját. Így jön létre a nyílt lokalitás, ahol *„még a legfélreesőbb lokalitások elszigeteltsége is megszűnik, a helyi társadalom pedig tudatára ébred, hogy a lakóhely elveszítette hagyományos, zárt egyediségét”* (PETRÁS 2005: 90). Mindez a korábbi közösségi kapcsolódási formák és a továbbadódó hagyományok akadozásának lehetőségét is magában hordja. Korabeli megfigyelések alapján a térszerkezéssel életbe lépő változások az 1970-es évektől összefonódtak az érezhető, nyílt lokalitás nehézségeivel: *„az információ beáramlása a falu határát nem respektáló emberi közösség tagjává teszi a falusit: belső zártsága fellazul. Az interperszonális kapcsolatok kiszélesednek. A kapcsolatok állandóan változnak, és a változások gyorsulnak. Nincsen lehetőség arra, hogy az egyes eseményeket a szokások és a tradíciók számbavételével dolgozzák fel, a kellő asszimiláció nem következik be, így dezorganizálódik a falu belső harmóniája, az a harmónia, amely az egymásért való felelősséget is jelentette, de az emberek kapcsolatában mindenképpen, generációkon és évtizedeken át folyamatosan csiszolódó formákban realizálódott.”* (JUHÁSZ 1975: 119). Dolgozatomban amellet érvelek, hogy a megkerülhetetlennek tűnő kihívásokon túl a szocialista államhatalom torzította a helyi változásokat, ezzel egyidejűleg csökkentette az azokhoz való adaptáció képességét, ezzel elősegítve a megrázkódtatások rögzülését. A közösségek stabil alapját, egyúttal integráns részét képező térben bekövetkező változások magukkal vonták a közösségi integráció azelőtt ismert formájának megváltozását is. Ennek a veszteségként megélt változásnak köszönhető Tóth G. (2002) szerint az is, hogy az elveszett kort megtestesítő népi kultúra, a paraszti társadalom felértékelődött. Bár a lokális viszonyok változtak, a lokalitás integratív funkciója megmaradt, ez pedig szintén az alkalmazkodás kihívásával állította szembe a lokális társadalmat. A közösség lokalitáshoz fűződő szoros viszonyát összegezve elmondható, hogy *„A tér szerkezete a társadalom szerkezetével egylényegű, és ebből következően minden csoport ragaszkodik ahhoz a helyhez, amelyet belakik, és amelyhez emlékezetét köti, lévén ez önnön létének feltétele.”* (ZOMBORY 2011: 56).

³ Meyrowitz (1986) a tömegkommunikációs eszközök kialakulása és rohamos elterjedése kapcsán például egyenesen úgy látja, a hely a globalizáció következtében elveszíti értelmét, kiüresedik.

⁴ *„A premodern társadalmakban a tér elsőbbségét nagymértékben lerombolta a kiágyazódás, valamint a tér és idő eltávolodása (distanciation). A hely illuzórikussá válik, mivel a struktúra, amin alapul, többé nem lokálisan szerveződik. Más szavakkal a lokális és globális elválaszthatatlanul összefonódik. A helyhez fűződő szoros kötődés vagy identitás érzete továbbra is fennáll. Ugyanakkor maguk is kiágyazottak: nemcsak helyi alapú gyakorlatokat és bevonódást fejeznek ki, hanem sokkal távolabbi hatások is áttörnek.”* (GIDDENS 1990: 108; kiemelés tőlem)

1.3 A helykötődés

Egy tér akkor válik helyé, ha egyéni, kollektív vagy kulturális folyamatok során jelentés társul hozzá – ebben az értelemben a megélt tér a hely szinonimája. Ezek megtapasztalását számtalan módon lehetséges vizsgálni,⁵ én a helykötődés fogalmát választottam. A kötődés fogalma nemcsak emberi viszonyokat jelöl, hanem azon helyek felé is kialakul, ahol sok időt töltünk – ennek kiemelt terepe a lakóhely. Az idővel létrejövő helykötődés az egyén és környezete közötti kapcsolatot jelenti, amely magába foglalja „*az érzelmkifejezés és érzelmek, a tudás és hiedelmek, a viselkedések és cselekedetek helyhez viszonyított kölcsönhatását*” (ALTMAN – LOW 1992: 5). A helykötődés fogalmához kapcsolódó sokrétű és szerteágazó megközelítések között segít kiigazodni, ha elkülönítjük a helykötődés főbb aspektusait – ebben segít a három P modell (SCANNELL – GIFFORD 2010). A helykötődés vizsgálható az egyén (*person*), a hely (*place*) és a kettő közötti kapcsolat, azaz kötődési folyamat (*process*) alapján is. Az egyéni kötődés a közösséghez való kapcsolódást (idetartozik a történelmi vagy vallási kötődés is) és a személyes kapcsolódást (helyhez fűződő élmények, jelentések) is magában foglalja. A hely felől nézve a kötődés két főbb szempontját a fizikai és társas kapcsolódás jelenti: előbbinél a természetes vagy az épített környezet fizikai jellemzői elsődlegesek,⁶ utóbbi esetben a hely a csoport jelképe: a csoporttal való kapcsolattartást teszi lehetővé, de jelentheti a kapcsolódás területileg meghatározott okát is (pl. szomszédság). Végül, ha mindezt a kötődés folyamatának szempontjából vizsgáljuk, a kötődés létrejötté és annak különböző megnyilvánulásai kerülnek a középpontba: ennek három főbb csoportját az érzelmi (affektív), értelmi (kognitív) és viselkedésszerű dimenziók jelentik. A helykötődés megjelenhet a természeti táj látványa keltette örömben, büszkeségben (affektív dimenzió); a helyről alkotott ismeretekben, jelentésekben, sémákban (kognitív dimenzió); vagy az olyan, viselkedésben is megnyilvánuló kötődésben, mint amilyenek a hely rekonstrukcióját célzó erőfeszítések, vagy a távolságszabályozás – utóbbira többek között jó példa a honvág (SCANNELL – GIFFORD 2010: 4).

A kötődés sokféle meghatározásából kitűnik néhány közös pont: a környezetpszichológusok körében egyetértés mutatkozik például afelől, hogy a „*helykötődésben és annak megformálásában a társas aktoroknak (család, szomszédok, látogatók stb.) is fontos szerep jut. [...] A szociális környezethez való viszonyulás kiemelkedően fontos a helykötődésben is. [...] A társas kapcsolatok legalább olyan fontosak a helyhez kötődés kialakulásában, mint maga*

⁵ Ezt mutatja az a nemzetközileg megfigyelhető trend is, miszerint az elmúlt 10–15 évben megszorodtak a legkülönbözőbb tudományágak térérzékeléssel, térhasználat stb. kapcsolatos kutatásai. A megélt teret tehát nemcsak fenomenológiai és az ezekhez köthető szempontokból, hanem a természettudományok biológiai és észlelési alapú szempontjaiból is előszeretettel vizsgálják, amely a térbeli fordulat egy új léptékű megjelenésére utal.

⁶ Bizonyos esetekben ezek a jellemzők olyan fontossá lesznek, hogy függés (*place dependency*) alakul ki – ez különösen idős emberek esetében megfigyelhető, akiknek a mobilitás, a lakóhely elhagyása komoly gondot okozhat.

a hely.” (DÚLL 2009: 133). Ennek megfelelően az interjúk elemzésekor kiemelt jelentőséget tulajdonítok a közösséghez való kapcsolódásnak, a közösségi integráció mértékének. A helykötődés ugyanakkor nem pusztán a pozitív érzelmekből áll. Az interperszonális kötődésekhez hasonlóan létezik negatív vagy ambivalens helykötődés – egyes esetekben a kötődés teljesen hiányozhat is (DÚLL 2009). A problémás kötődés mögött Dúll szerint általában pszichológiai okok (jellemzően pszichopatológiák) állnak – ez a megközelítés azonban nem tárgyalja azt a lehetőséget, hogy mi történik abban az esetben, ha a negatív érzelmi töltetű kötődés oka nem az egyéni, hanem a kollektív zavar (például kollektív identitás károsulása). A helykötődés fogalmát tehát az egyén és a tér közötti kapcsolat megragadására használom, amely magában foglalja azt a sokrétű kapcsolatot, amelyet egy egyén alakít ki a környezetével. Ez a korábban vázolt modernizációs változások mellé illetve felvázolja azt a szempontrendszert, amely segítségével a következőkben a lokalitás szocializmusban végbement változásai vizsgálhatóvá válnak.

2. A lokalitás változásai az államszocializmusban

2.1 A paraszti társadalom 1948 előtt

A téesisítés hatásának vizsgálatához kiindulópontként felvázolom a hagyományos paraszti társadalom és a tér kapcsolatát. A parasztság társadalomtörténeti kategóriaként nem kizárólag foglalkozási, vagyoni, vagy egyéb alapon meghatározott csoportot jelöl, hanem olyan weberi értelemben vett, rendies tagolódású csoportot, ahol a tagolódás alapját az életvitel, a formális nevelés, valamint a foglalkozási és származási presztízs alakítja. Ennek alapján a parasztság egy külön életforma, amely a csoportot megkülönbözteti a többi társadalmi rétegtől (WEBER 1987; GYÁNI – KÖVÉR 2006: 306). Ugyanakkor a parasztság sem homogén kategória. Ennek tudatában a hagyományos értelemben vett parasztság „gazdasági és társadalmi jellemzőit mi a magántulajdon intézményével, a mezőgazdasági termelés dominanciájával, a termelési szerkezet pluriaktivitásával, a gyenge piaci orientációval és az önellátásra termelés meghatározó fontosságával, a paraszti típusú nyilvánossággal és annak intézményeivel, és az erőtlén társadalmi mobilitással tartjuk leginkább leírhatónak” (KOVÁCH 2012: 33). Ezen jellemzők hosszú generációk óta leírják a parasztságot, ezért – az erőszakos szocialista rendelkezések ellenére is – eltűnésük sem pár évtized alatt megy végbe. Ennek nyomán állapítja meg Kovách, hogy bár a paraszti struktúrák eltűnése már a 20. század közepén elkezdődik, csak az 1990-es évekre válik végérvényessé.⁷ Fontos

⁷ A folyamatban a modernizációs kihívásoknál markánsabb szerepet játszott a rendszerváltás, amelyet a dolgozat terjedelmi korlátai miatt nem áll módomban mélységében ismertetni.

megjegyezni, hogy mindez a parasztságnak nem az egyetlen lehetséges megközelítése. Vita tárgyát képezi, hogy pontosan ki és miért számít parasztnak; a meghatározásnak az egyes korszakokban nemegyszer politikai súlya is volt. Az eltérő megközelítések eltérő szempontok alapján alkotják meg nemcsak a paraszt, de a paraszti réteg képét.⁸

Dolgozatomban a kiindulópontot az 1948 előtti paraszti társadalom jelenti, amelyet inkább kulturális, a réteget összetartó elgondolások és attitűdök alapján tekintek parasztinak – különös tekintettel a piaci logikától élesen eltérő önellátásra való törekvésre, a magántulajdon kiemelt szerepére, a gazdálkodás fontosságára és a közösen végzett munkára. Az egymásnak való kölcsönös segítségnyújtás, a közösen végzett munka olyan közösségsszervező erők voltak, amelyek a társadalom integrációját alapjaiban határozták meg.⁹ A föld ezen kívül a parasztság adaptív potenciáljának is alapját képezte a gazdálkodásból fakadó önellátáson keresztül, amely különösen fontos volt (pontosabban lett volna) a korábban említett modernizációs kihívásokhoz való sikeres alkalmazkodásban: „a parasztság nem passzív társadalmi csoport abban az értelemben, hogy számot vet érdekeivel, követi is őket, és igen változatos formákban, aktívan járul hozzá a társadalom életéhez. A paraszttalanítás többek között ezeknek az adaptív képességeknek az elvesztését is jelenti.” (KOVÁCH 2012: 64).

A magántulajdonban lévő föld, az önellátásra való törekvés, a (közös) mezőgazdasági munkavégzés, illetve a szolidaritás (egymás segítése) tehát olyan, egymástól elválaszthatatlan, kölcsönösen összefüggő kulturális elegyet alkotott, amely a paraszti réteg központi szervezőelvét jelentette. Eddigiekből látszik, hogy a földhöz fűződő viszony túlmutat a pusztá munkakapcsolaton. Mindennek generációkon átívelő mintájára, meghatározó voltára utal az is, hogy még „a XX. század közepének magyar paraszti társadalmában társadalmi rangot, presztízst jelentett, a létbiztonság alapjának s egyben a szabadság, az önállóság és a társadalmi felemelkedés zálogának számított.” (VALUCH 2001: 190). Feltételezésem szerint a földek kollektivizálása ezt bontotta meg. Fontos kiemelni, hogy a korábbi integrációs mintákra és ezek megbontására irányuló figyelem nem jelent egyet ezek értékítéletével: nem arról van szó, hogy a korábbi „jó” helyét valami új és „rossz”

⁸ Juhász Pál például az 1980-as évek végén úgy látta, hogy „A parasztság mint a rendi világ alatti társadalom csak néhány nagyvárosi társadalmi csoport elképzeléseiben él. [...] Véleményünk szerint ez [a parasztság történelmi fogalma] a 19. századra lényegében érvényét veszítette.” (JUHÁSZ 1986: 1) Későbbi érveléséből kiderül, hogy a parasztság meghatározása itt a régmúlt történeti kereteket, az akkori állapotokhoz képest sokkalta homógenebbnek feltüntetett társadalmi réteget veszi alapul.

⁹ Csíki Tamás történész és néprajztudós a 20. századi parasztság emlékezetének kutatásakor arra a megállapításra jut, hogy „bizonyos, hogy a gazdálkodást generációról generációra folytató családokban a kemény munka a reprodukció feltétele és a szájhagyomány meghatározó eleme. Ebből következően rítusai és diskurzusai olyan munkaerőkölcsöt teremtettek, mely a közösségek integrációjának legfontosabb szabályozója lett. Ez határozta meg az együttműködés normáit, és adott a munkának – mivel azok zöme egymás szeme láttára, mint egy performansz zajlottak – esztétikai minőséget. [...] Ez a morális diskurzus a munkaviszonyokat egymás segítéseként, a haszonelvű (piaci) értékrendet kizárva jelenítette meg.” (CSÍKI 2018: 104–105).

veszi át. A korábbi integrációs minták megbomlása viszont ezek értékelésétől függetlenül kihívást jelentett – én pedig azt vizsgálom, hogyan reagáltak minderre a helyi aktorok. A következő fejezetben áttekintett szocialista modernizációt a paraszttalanítás fogalmával tartom megragadhatónak, amely a paraszti lét történelmi kereteinek eltörlésével a parasztság mint társadalmi kategória eltűnését eredményezi (VAJDA 2019: 24). Ez a fogalom a modernizációs változásokat kifejezetten a parasztság szempontjából tematizálja, valamint magában foglalja az erőltetett, sokszor erőszakos állami beavatkozások szándékát is. A mezőgazdaság hangsúlyvesztése modernizációs tendencia is, így nem csak a poszt szocialista országokat érinti. „A legszélesebb értelemben a paraszttalanítás az agrártermelők, farmerek és más élelmiszertermelők hanyatló gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai jelentőségére vonatkozik általában az európai és különösen a Green Ring társadalmában.” (KOVÁCH 2003: 41). Ugyanakkor az állami beavatkozás intruzív jellege ezen túl további kihívásokat jelent a mezőgazdasági termelésből élő népességnek.

A szocialista modernizáció elemzéséhez elengedhetetlen szót ejteni az 1945-ös földosztásról, amely a későbbi téjeszesítési hullámok kontrasztját jelenti. A földosztás a magántulajdoni tudat erősítésén keresztül a polgárosodás, a háború utáni újrakezdés, az önellátás és autonómia lehetőségét rejtette magában (VARGA 2014: 50). Néhány nyugalmas év után, 1948-ban kezdődött az első hullám, ugyanebben az évben a kulákklisták összeírásával a kolhozmodell erőszakos bevezetése mellé újfajta ellenségkép társult. Mindezek következtében 1949-től fogva jellemző volt a földektől való menekülés, amelynek Nagy Imre 1953-as miniszterelnöksége és az ezzel járó relatív enyhülés (kulákklisták, internálások, beszolgáltatások megszűnése) szabott gátat. Két évvel később Nagy Imrét perbe fogták, a rendszer ellenségének kiáltották ki, valamint folytatták az erőszakos téjeszesítést. Ennek az 1956-os forradalom ideiglenesen véget vetett, a forradalom leverését és az ezzel járó vereségtudat megerősítését követően azonban 1958 és 1961 között (a második téjeszesítési hullám keretén belül) a cél a teljes kollektivizálás volt (Ö. Kovács 2012; Kovács 2010). Bár a korábbi időszakra jellemző, nyíltan erőszakos formák hangszúlya ekkor jócskán visszaesett, „a kádári diktatúra gépezete lényegében ugyanolyan államosítást hajtott végre, csak alapvetően megváltoztatta a módszereit” (Ö. Kovács 2019: 21). A következőkben a rendelkezések és a lokalitás kapcsolatát veszem alaposabban szemügyre.

2.2 A téjeszesítés mint lokalitásvesztés

Ebben a fejezetben kifejtem, hogyan hatott az erőltetett szocialista modernizáció nyomán létrejövő paraszttalanítás lokalitásvesztésként. Az ennek alátámasztására szolgáló, itt olvasható interjúrészletek *nem* az általam készített interjúkból származnak: a terepmunkára való felkészülés és az elemzési szempontok kialakításának részét jelentette

néhány korábbi interjú fókuszált elemzése is – ezek részleteiről bővebben a módszertan fejezetben írok. A következőkben az interjúrészletek a lokalitásvesztés szempontrendszerének kidolgozásával párhuzamosan kerülnek elő.

Az 1945 után gyors ütemben kiépülő szocialista rendszer programja modernizációs ideológiaként tűnt fel, amely azzal kecsegtetett, hogy a kisüzemi termelési formát hátrahagyva Magyarország a modernizáció útjára léphet (Ö. Kovács 2015: 35). A fejlődés eszköze mindenekelőtt a kollektivizálás volt, a nagyüzemi gazdálkodás kialakítása céljából. A magántulajdon felszámolása ezen felül az osztály nélküli ideológiával is alátámasztható volt – ezen alapult a kulákkellenes politika. Az államhatalom 1948-tól kezdődően elkezdte a korábban magántulajdonban lévő földek állami termelőszövetkezetekbe való tömörítését. Ebben az időszakban vezették be a parasztságot legmélyebben sújtó rendelkezéseket, valamint ekkor volt az agresszív kulákkellenes propaganda a legmarkánsabb. Látni fogjuk, hogy mindez egyrészt a parasztság lokális kötelekeinek generációkon átívelő megbomlását, másrészt a modernizáció sikerének zálogát jelentő alkalmazkodóképesség elvesztését jelentette. Az interjúalanyok a háború utáni, a téjeszesítési hullámok áthatóvá válása előtti időszakról csak röviden beszéltek, az általuk megjelenített emlékek leginkább a világháborús pusztításokról szóltak. Ezekből a földdel való ambivalens kapcsolat olvasható ki: az állatok pusztulása, a föld veszélyessé válása (mérgezett kútvíz, aknát rejtő földek) és a nélkülözés ambivalenssé színezte a földdel való kapcsolatot. A háború felforgatta az azelőtti, gazdálkodáson alapuló életet, ennek ellenére az alanyok narratívájában hangsúlyos szerepet kapott az újrakezdés; az elpusztult állatok helyébe újakat vettek, azokat kezdték szaporítani. A háború megrázkódtatása tehát – hiába volt hatással a földdel való viszonyra – a magántulajdonon alapuló, önellátó termelési forma miatt önmagában nem tűnt leküzdhetetlen akadállyal. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a potenciálisan traumatikus események nem szükségszerűen azok, a megfelelő reakció (újrakezdés) lehetősége miatt hatásukban nem tekinthetők annak.

A szocialista modernizáció azonban épp a magántulajdon és az ehhez fűződő parasztság felszámolását célozta. A téjeszesítés első hulláma a paraszti társadalomban a magántulajdon hagyományos – a földosztással újfent megerősített – szerepe miatt sem volt népszerű; csak olyanok léptek be, akiknek bér munkásként tulajdonképpen mindegy volt, hol értékesítik munkaerejüket. A belépésre való kényszerítés eszközkészletét jelentette az erőszak, a padlássöprések (beszolgáltatás), túladóztatás és az ezeknek nem engedelmeskedő parasztok büntetőjogi eszközökkel való fenyegetése is. A szolgáltatások keretén belül a piaci árnál jóval alacsonyabb értéken átvett termények súlyos anyagi terhet jelentettek.¹⁰ A szolgáltatások jelentette teher és az ennek nyomán létrejövő nélkülözés

¹⁰ 1949–1955 között a parasztság adóterhei háromszorosára rúgtak. A szolgáltatásra képteleneket jogi fenyegetés érte: előbb említett időszak alatt több mint 400 000 földművest ítélték el a „közellátás veszélyeztetésére” való hivatkozással (VALUCH 2011: 191–193).

az interjúalanyok emlékezetében is élénken él.¹¹ A téészesítés a háború után éledező népet váratlanul érte: „*Akkor egy kicsit, ugye, kezdett a nép, na hát, hogy fölgyarapodik egy kicsit, na hát, hogy összeszedelőzködnék, akkor meg begyűtt a téesz. Akkor meg oda köllött menni a téeszbe dolgozni. Mert elvették a földeket, elvettek mindent. Jószágot be köllött adni a közös-be, ha nem adta be a közösbe, akkor baj volt, büntették.*” (Nő, 84 éves) Az újfent tapasztalt megrázkódtatások ellenére úgy tűnik, hogy a paraszti réteg sajátos alkalmazkodóképességét nem teljesen és nem azonnal veszítette el: az a kollektivizálási hullámok alatt is megmutatkozott (Ö. Kovács 2012: 405). Ezzel párhuzamosan a második világháború után életbe lépő kuláktörvényeken keresztül az államhatalom a birtokos réteget ellenségnek kiáltotta ki, és minden lehetséges eszközzel igyekezte ellehetetleníteni. Ez több interjúalany felmenőire, ezáltal saját életére is közvetlen hatással volt.¹²

Az első téészesítési hullám tehát alapjaiban változtatta meg a földdel való viszonyt. Ennek főbb szempontjait a magántulajdon sokszor erőszakos elvétele, az ehhez kötődő, önellátáson alapuló adaptív potenciál erőteljes csökkenése, a földhöz kapcsolódó paraszti státushierarchiák, valamint a kisüzemi mezőgazdasági termelésen alapuló, közösségszervező munka jelentik. A közösen végzett munka integratív ereje, szolidaritást idéző elbeszélése az interjúkból is kitűnik: „*Akkor gyűtt a kukoricaszedés, meg gyűtt, ugye, a búzahordás, összeszedezett a nép, mindjárt annyian voltak: húszan–harmincan egy-egy családnál, mert összetartott a nép és dolgoztak, hordták a búzát a kocsikkal, befelé lovakkal, rakták a kazlakat*” (Nő, 84 éves). A közösen végzett munka korábbi mintái a nagyüzemi gazdálkodásban szükség-szerűen átalakultak. A téészesítés ezek alapján a lokalitásvesztés fogalmával írható le, amely a földek (és a kapcsolódó eszközök, állatok) elvesztésén túlmutató veszteséget kíván megragadni. A lokalitás meghatározásom szerint rokonértelmű ugyan a hellyel (hiszen magában foglalja az egyének és a közösség által elsajátított teret is), ezen túlmutatóan ugyanakkor a paraszti réteg számára kiemelt jelentőségű föld minden egyéb jellemzőjét is magában sűríti. A lokalitásvesztés nem írható le pusztán a negatív helykötődéssel, mint például a háborús tapasztalatok esetében, vagy a megszakított érzelmi kapcsolattal: a korábbi közösségi szerveződései és integrációs formák elvesztését jelenti.

¹¹ „*Elvittek, lesöpörték a padlásokról a gabonákat, azt elvitték. Akkor valaki, ha levágott egy disznót, leköllött adni a zsírt. Nem lehetett meghagyni. A húst beköllött adni, úgyhogy a népnek akkor sem volt jóformán semmije, csak a feketén levágott valami.*” (Nő, 84 éves)

¹² A két érintett interjúalany közül az egyik esetben a nagyapa földjét államosították, a másik esetben pedig a kuláknak titulált és kényszermunkatáborba szállított szülők miatt az interjúalanyt elbocsájtották az agrár-tudományi egyetemről.

2.3 Relatív enyhülés és elvándorlás

Az államszocialista rendszer legnyíltabban erőszakos szakaszának az 1956-os forradalom vetett véget, melynek hatására a legtöbben kiléptek a termelőszövetkezetekből. A hatalom kénytelen volt ártérkelni a parasztokkal szembeni politikáját, változtattak addigi hozzáállásukon, az új cél a réteg szimpátiájának és együttműködésének elnyerése volt. A cél azonban továbbra is a nagyüzemi gazdálkodás teljeskörű kiépítése volt, ennek érdekében pedig a korábbinál kiterjedtebb, jóllehet kevésbé explicit erőszakformákat alkalmaztak (Ö. Kovács 2019: 20). Ez az időszak tehát a relatív enyhülés és az államhatalom változatlan szándékából fakadó elvándorlás kettősségét hordja magában. Az államszocializmus működőképességének fenntartása érdekében a '60-as évektől az állam nem pusztán gyvonalúan elnézett a termelőszövetkezeten kívül eső termelés, azaz a háztáji intézménye fölött, hanem szorgalmazta is, ennek keretében a parasztok saját javukra termelhettek, ez pedig újfent a parasztpolgárosodás (JUHÁSZ 1991) lehetőségét rejtette magában. Látni fogjuk azonban, hogy ezzel párhuzamosan tömegesen vándoroltak el a falvakból, amely a fellendülés ígéretének meg nem valósulását jelezheti.

Ebben az időszakban a parasztság a korábbi életviteléhez szükséges feltételek teljesülését ismét nagyobb mértékben tapasztalhatta, amely a közösségre is hatással volt. Egy interjúalany így emlékszik vissza erre – kontrasztba állítva a később mégis bekövetkező elnéptelenedéssel: *„Az még egy szép időszak volt, a nyolcvanas évek. Akkor még úgy, akkor még a falunak a nyolcvan százaléka élt, de hát, mondom, most már alig vagyunk. Az még egy nagyon szép korszak volt, a nyolcvanas év.”* (Nő, 73 éves). Bár az interjúalany szubjektív tapasztalatát a nyolcvanas évekről számos tényező befolyásolhatta, a második gazdaság lehetőséget jelentett a mezőgazdasághoz való visszatéréshez, amely a munka azelőtt ismert formájának visszatérését jelentette. A háztáji a hatvanas–hetvenes évektől fogva egyre inkább piaci logika alapján kezdett működni (MEGYESI 2020; MÁRKUS 1991). Mindez felemás helyzetet teremtett: míg a magántulajdon fogódzót jelenthetett a kollektív identitás lerombolt alapjainak újjáépítéséhez, a piacra való termelés idegen volt az önellátással – és az ehhez köthető relatív autonómiával – jellemezhető paraszti rétegtől. Ezt a kettősséget mutatja több interjúalany meglátása is, amely a mezőgazdaság fokozatos ellehetetlenülése és a falu elnéptelenedése közötti párhuzamról szól. Ez az interjúk során többször előkerült, egy interjúalany hosszan és összefüggésében így beszélt az általa tapasztaltakról: *„Hát... mikor cserélődött ki [a lakosság]? Ez egy szép folyamatosan. De igazából elkezdődött, amikor államosít, amikor a tsz-be be kellett menni az embereknek. Elvették a földet, elvették az állatokat, akkor a fiatalság elment a faluból. [...] Akkor kezdődött az egész, és azóta szép fokozatosan aki tud, az elmegy.”* (Nő, 73 éves). Az interjúalany következő kérdésre adott válaszából kiderül, hogy a „szép fokozatosan” nem az elnéptelenedés lineáris folyamatát, hanem a korábban említett megábrándítás–alkalmazko-

dás–újbolí megrázkódtatás mechanizmusát jelenti.¹³ Az interjúalany itt az elvándorlást, azaz a korábban jellemző közösségi minták dezintegrációját egyértelműen a tévesztetés és a beszolgáltatások terhének következményeként értelmezi. A részlet további része valószínűleg az '56-os forradalom utáni enyhülés, majd a szocialista rendszer bomlásával a mindjobban magára maradó vidék képét festi.¹⁴

Az eddigieket összegezve az interjúalanyok által leírt elvándorlási hullám részben a mezőgazdálkodás szocialista politikából fakadó lehetetlenségéből ered.¹⁵ A modernizációs tendenciák alapján látszik, hogy enélkül is csökkent volna a föld jelentősége, növekedett volna az elvándorlás. Annak eldöntése, hogy melyik mekkora mértékben járult ehhez hozzá, talán lehetetlen vállalkozás. Mindezt az is jelzi, hogy a korabeli szociográfiákban – jóllehet a kor ideológiai szemüvegén keresztül nézve – az elvándorlás a modernizáció megvalósulásaként értelmeződött (HORVÁTH 2019: 203–210).

2.4 Lokalizációvesztés mint kollektív trauma

Az eddigiekben áttekintettem a lokalitás szocialista időszakban történő változásait, valamint azokat a kihívásokat, amelyekkel a lokális társadalom szembesült. A következőkben a trauma fogalmát segítségül hívva megvizsgálom, mivel járulhat hozzá az eddig ismertetettek megértéséhez, mikor érdemes ezt a keretet használni, illetve hogy mi a különbség a társadalmi kihívások, változások, törések és a trauma között – jelen dolgozat szerint. A trauma fogalma pszichiátriai eredeténél fogva sokáig egyénekre koncentrááló tudományok hatáskörén belül maradt. Ez nagyrészt a freudi hagyománynak köszönhető, amely azonban változtatás nélkül nem teszi lehetővé, hogy a fogalmat kollektív értelemben is használjuk (BUDA 1996). A traumaelmélet széles irodalmi apparátusa közül én a korábban említettek (lokalitás–közösség–emlékezet összefüggései) alapján azt a megközelítést használom, amely a kollektív traumát elsősorban a (kollektív) identitás és a társas

¹³ „Hát akkor [apadt el az állattartás], amikor kezdtek elmenni a faluból, amikor megszűnt a föld, amikor nem tudtak termelni, mert egy tehénnek, egy lónak azért széna kell, meg föld, ahol megtermeled a kukoricát, meg a mindent. De elvették a parasztoktól a földet, akkor hol termeljen? Akkor szép lassan eladogatták, vagy volt, amit el is vittek. Ugye, mert sokat be kellett szolgáltatni.”

¹⁴ „És akkor már szép folyamatosan elkezdődött, utána volt egy időszak, amikor elkezdett, elkezdtek egy kicsit élni az emberek, vásároltak ezt-azt, de nem volt értelme, mert nem tudták eladni az állatot. Hiába tartottak disznót, nem volt, aki átvegye. Hát saját magának egy ember, egy család megtermel, egy évben két hizót felnevel. [...] De igen, azt le lehetett adni. De amikor megszűnt az a beszolg..., vagy a leadás, nem vásárolták át a polgároktól az állatokat, semmit, akkor megszűnt a termelés. Akkor megszűntek termelni. Úgyhogy szép fokozatosan, szép lassan csökkent minden.”

¹⁵ „A mezőgazdaság presztízsének zuhanása nemcsak az önállóság elvesztésének volt a következménye, abba erőteljesen belejátszott, hogy a volt gazdák egy olyan szervezetbe kényszerültek, ahol a paraszti szakszerűség sokszor még nyomokban sem volt meg.” (HORVÁTH 2019: 209)

integráció zavaraiként értelmezi. Mindez előfeltételez egy kollektív tapasztalatot, amelyet „közös pszichés funkció szervez” (VIRÁGH 2011: 162). Korábban részletesen kifejtettem, mik a történeti parasztság kollektív struktúráinak főbb jellemzői.¹⁶ A traumatapasztalat ezek elvesztését jelenti, ezért szorosan kötődik a hiány és a veszteség megéléséhez is. LaCapra (2014) kétféle – strukturális és történelmi – traumát különböztet meg. Utóbbi annak elnére is konkrét eseményekhez köthető, hogy azok hatása sokszor nem kézzelfogható vagy csak pontszerű, a strukturális trauma kevésbé szembevetendő: a történelmi traumák átadódásának és konzerválódásának is tekinthető. Míg a veszteség a korábbi tapasztalatokhoz mérve érzékelhető változást (történelmi trauma) jelez, a hiány a veszteség állandósulását, betöltetlen állapotának stabilizálódását (strukturális trauma) jelenti. A földek elvesztése ezek alapján potenciálisan a történelmi traumához kapcsolható, abban az esetben pedig, ha a veszteség tapasztalata állandósul, strukturális traumáról beszélhetünk.

Abban az esetben, ha a trauma az egyén és a közösség belső szerveződését, identitását bontja meg, túlmutat a veszteség és hiány tapasztalatain: a társadalom integratív funkciója válik nehézkessé, vagy épp lehetetlenné. Ez az ördögi kör jelenti a trauma állandósulását, hiszen nem állnak rendelkezésre olyan eszközök, amelyek a feldolgozáshoz, vagy alkalmazkodáshoz szükségesek. Ahogy Buda Béla fogalmaz: „az »igazi« trauma az identitás-szerveződés károsítása” (BUDA 1996: 110). A trauma ugyanakkor kétértelmű fogalom: jelentheti egyrészt a traumatikus eseményt, de a közösség traumareakcióját (traumatizálódását) is. Jelen dolgozat álláspontja szerint a trauma hatásában válhat azzá: egy esemény akkor válik traumává, ha akként kerül megélésre, vagy ha egyértelműen ahhoz kapcsolható tüneteket idéz elő. Fontos ugyanakkor leválasztani a fogalmat azon megközelítésekről, amelyek a nehéz, kihívást jelentő helyzetek, sérülések, átfogó társadalmi változások értelmében használják azt. Sztompka (2000) például a társadalmi változások szinonimjaként beszél a traumáról. Véleményem szerint ez már pusztán amiatt is problémás, mert így a fogalom központi jelentősége, a feldolgozás nehézsége/lehetetlensége foszlik szét. Az olyasfajta társadalmi jelenségek, amelyek komoly kihívás elé állítják ugyan a társadalmat, de ezt sikeres megküzdés követi, esetleg inherens részei a változási folyamatnak, emiatt nem tekinthetők traumának. A lokalitás korábban említett változásai a téjeszesítéssel kiegészítve olyan kihívásrendszert alkotnak, amelyben fokozottan érdekessé válik annak kérdése, hogy a helyi társadalom és aktorai miként reagáltak. A trauma fogalma ezek tapasztalatának megértéséhez segít hozzá: olyan elméleti végpontot jelent, amely egyrészt a dezintegrációt, másrészt ennek állandósulását foglalja magában. Az állandósult, feloldhatatlan trauma és ennek következtében szétesett közösség ellenpontjaként az integrált, aktív lokális társadalom képe rajzolódik ki – az interjúelemzés során megfigyelt állapotok

¹⁶ Ahogy korábban is említettem, ezek elméleti megfontolások. Azt, hogy van-e, volt-e kollektív struktúra valójában, csak empirikus vizsgálat útján állapítható meg.

feltevésem szerint e két végpont közé illeszthetők. A lokalitásvesztés általam használt fogalma közelebb esik a trauma végpontjához, ugyanakkor kevésbé szélsőséges: az egyént lokalitásához fűző térbeli és a szociális kötődések felbomlásának olyan formáját jelenti, amelyet nem követ sikeres integráció vagy visszaágyazódás. Ez tehát kizárja a változásokhoz való adaptív alkalmazkodást: ha sikerül új kapcsolódásokat, fogódzókat kialakítani, nem beszélhetünk lokalitásvesztésről, hisz a kapcsolódás nem vesz el.

A lokalitásvesztés tehát egyrészt a kollektív formák megrendülésében és újratermelődésének ellehetetlenülésében nyilvánul meg. Kevésbé strukturalista szempontból azonban a földhöz fűződő képzettársítások kerülnek a fókuszba: „*a parasztnak, aki évszázadokon keresztül a földből élt, és ahhoz görcsösen ragaszkodott, pár év alatt azt kellett megélnie, hogy a föld már nem a legnagyobb érték, nem a biztonság forrása, hanem ellenség, amelyetől meg kell szabadulnia*” (Kovács 2010: 123). Ezzel válhat teljessé a lokalitásvesztés: a föld nemkívánatossá válásával az integrációra irányuló törekvések is megszűnni látszanak – ezt támaszthatja alá a korábban említett elvándorlási hullám, amely az interjúalanyok narratívájának is központi eleme. A fiatalabb generációk elköltözése minimalizálja az integráció, azaz a traumatikus élmény „kijavításának” lehetőségét. A generációkon átívelő hagyomány megszakadása maga is generációkon átívelő mintázattá válhat.¹⁷ Fontos megemlíteni, hogy a feldolgozást az egyéneken és közösségeken túl a társadalmi intézmények is előmozdítják, vagy épp gátolhatják.¹⁸ Az államszocialista rendszer a tabu kényszerével élve nem pusztán a traumák feldolgozását hátráltatta: azok létezését sem ismerte el. Ez ellehetetleníti a narratív feldolgozást, amely a traumák integrációjánál elsődleges (VIRÁGH 2011; CSIKÓS 2020). Mindez azonban inkább a lokális közösségek megtartó erejének szempontjából fontos, kevésbé jelenti azt, hogy a trauma a pusztta emlékezés hatására gyógyul.

Trauma és változás-kihívás fogalmai összefonódnak. Ezek szétszálazásának nehézsége jelenik meg a kortárs megfigyelésekben is, amelyek eddigiekhez hasonló megfontolásokból indultak ki.¹⁹ A nagymértékű átalakulások, ha önmagukban nem is tekinthetők traumának,

¹⁷ Egy interjúalany megfogalmazásában: „*Hazajöttem, és most már negyven éve – mert közel vagyok a 90-hez – hazajöhöttem, és azóta ezt a falut én itt nem hagytam. De már ennek a falunak a lakosainak a száma meghaladta az ötszáz főt, jelenleg mint őslakosok vagyunk talán 15-en összesen. [...] A paraszt utódok itt hagyták a falut. Elmentek [közeli, nagyobb települések]-re, Budapestre. És most, kérem, nem vagyunk ebben a faluban őslakosok 15-en sem. Szóval, teljesen kihalt, kipusztult, kiveszett. És az is bánt, hogy a régi őslakosok, az utódok... ők is, egyszerűen nem érdekelte őket, eltűntek.*” (Férfi, 87 éves)

¹⁸ Fontos megjegyezni, hogy épp az intézmények hatalma miatt a kollektív traumák feldolgozását célzó intézkedések, illetve az ezeknek háttérrel nyújtó kutatások sokszor erősen átpolitizáltak. Az identitáspolitika diskurzusában az áldozatiság, a traumatizált közösségek között szimbolikus elismerésért folyó versengés jön létre, így különböző csoportok emlékeztetének kutatása – különösen kollektív traumaként értelmezett események esetében – könnyen a politikai érdekérvényesítés eszközévé válhat (ZOMBORY 2019).

¹⁹ „*Lényegileg ez az átalakulás, a falu közösségi életének csaknem máról holnapra történő, mélyre ható átszervezése keltette fel érdeklődésünket, és tette indokolttá a kutatás megkezdését. Egy zárt közösség életfeltételei hetek-hónapok alatt változtak meg, az interperszonális kapcsolatok új szervezeti formát és teljesen új értékelést nyertek.*” (JUHÁSZ 1975: 107)

potenciálisan olyan környezetet teremthetnek, amelyben kialakulhat-fennmaradhat a trauma. Egy másik kortárs szerint a falusi neurózisok növekedésének okai között szerepel „*az egyre fokozódó urbanizáció, az egyén és közösség kapcsolatának megváltozása*” is, amely a modernizáció logikájából is fakad. Az eredmény ugyanakkor nem változik: „*a társadalom minőségi átalakulása és a változások felgyorsulása a viszonylag rögzített falusi életformák között bonyolult és több irányba ható feszültséget hoz létre*” (TÉNYI 1979: 261). Ez a feszültség a morbiditás növekedésében is megfigyelhető.²⁰ A statisztikák kísérteties időbeli egybeesést mutatnak a téeszítés és a neurózis emelkedése között, részben ezért is születhetett meg a téesz-neurózis (ritkábban pszichózis) fogalma. Juhász egyértelműnek látja a traumát,²¹ melynek fő okaként a téeszítéssel járó átalakulás rendkívüli tempóját jelöli meg.²² A közösséghez való kapcsolódás zavarai a dezintegrált viszonyok képeződtek le: „*a neurotikus előzménnyel nem rendelkezőkben a perifériára kerülést nem a betegség, hanem a közösségi kapcsolat, ezen keresztül a saját jövőjével szembeni közönyösség, valamint a deviáns formák imitálhatósága indítja meg*” (JUHÁSZ 1979: 42). További nehézséget jelentett a korábbi munkarend átalakulása: a téeszek megalakulásával a munkaidő csökkent, a hirtelen jött szabadidő pedig kulturálisan távol esőnek tűnt.²³ A munka csökkenéséhez nem társultak olyan újfajta szabadidős lehetőségek, amelyek alkalmat adtak volna a közösség újraformálódására. Mindez a térszerkezet fizikai szintjén is nyomot hagyott, amely potenciálisan magában foglalja a parasztság közösségiességgé válását adó tereinek eltűnését is – például a kollektív munka helyszínének felszámolásával vagy átalakításával (MÁTÉ 2015).

A fejezetben a lokalitásvesztés különböző, potenciálisan traumatikus hatással bíró aspektusait jártam körül, amelyek a kutatás szempontjából ígéretesnek tűnő kérdéscsoportok körvonalazását célozták. Fontos megjegyezni, hogy az eddigiek nem a mindenkor empirikusan megfigyelhető mintázatokat jelentik.

²⁰ Míg 1961-ben 30,1%, 1970-ben már 40,2% gyógykezelésre szoruló neurotikus beteget regisztráltak a 16 év feletti lakosság körében. Ez az arány a falusi nőknél még szembetűnőbb: 1961-ben három nő közül kettő neurotikus (JUHÁSZ 1975: 307).

²¹ „*A falu nem készült fel arra a pszichotraumára, amit a szervezetlen, önkéntes, alkalmi kedvtelést is biztosító kisárutermeléssel szemben a nagyüzemi szervezettség jelent.*” (JUHÁSZ 1975: 116)

²² „*Ha gyors és átfogó a társadalmi változás, akkor gyorsan növekszik a neurózisnak és a devianciának a morbiditása még akkor is, ha a változás a társadalom fejlődését, a gazdasági és kulturális jólét emelkedését határozza meg.*” (JUHÁSZ 1979: 33)

²³ „*[...E]rkölcsei természetük tiltakozik a napközi pihenés, vagy kedvtelésüknek megfelelő szórakozás ellen.*” (JUHÁSZ 1975: 109)

3. Módszertan

3.1 Előkészületek: terepválasztás

Az Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium a Falukutató műhely keretében, 2011-től fogva minden évben ellátogat egy-egy településre, hogy interjút készítsen a helyiekkel. A szakkollégium tagjaként én is részt vettem ilyen falukutatáson, a legkorábbi impulzusok tehát az ottani tapasztalatokból származnak. A terep kiválasztásához szükséges első lépést a falukutatásokkor összegyűlt interjúanyag tematikus elemzése jelentette, a „téesz” és a kapcsolódó említések keresésével. Ekkor tűnt fel az egyik településen [a továbbiakban: Zughalom] megjelenő, kifejezett és szokatlan téeszbüszkeség, melynek oka az ottani, valóban sikeres téesz volt.²⁴ Az interjúkból az is világossá vált, hogy a szomszédos településsel [a továbbiakban: Mezőzug] emiatt máig élő konfliktusuk van. Ennek kapcsán a figyelmem fokozatosan Mezőzuga irányult. Az interjúk előzetes átolvasásakor egy olyan ősi település képe rajzolódott ki, amely a '80-as évektől kezdve fokozatosan elnéptelenedett, „lecsúszott”. A hajdani uradalmi központ, majd mezőváros kitüntetett szerepét a 19. században kezdte elveszíteni: szerepét fokozatosan egy közelben fekvő város vette át. Szintén a század elején történt, hogy Zughalom területét Mezőzuginak mérték ki – ez szintén hozzájárult a konfliktushoz. A versengést az koronázta, hogy az 1970-es évek környékén Mezőzug termelőségvetését hozzácsatolták a konkurens településhez – egyúttal a közelben fekvő települését is, bár ez a kutatás időpontjára szinte teljesen összeforrt Mezőzuggal. A községek egymás közötti dinamikája, amelyet az interjúk alapján elsősorban a téeszegyesítés és az azóta is érezhetően jelen levő, általánosan ismert és átöröklődő konfliktus határoz meg, izgalmas kutatási terepnek tűnt, ezért mindkét községgel felvettem a kapcsolatot. Végül Zughalomból 1, Mezőzuginak pedig 6 interjúalanyt sikerült keríteni, ezért vizsgálatom középpontjába végül Mezőzug település került.

A vírushelyzet miatt a kutatás szokásos menetét némileg át kellett alakítani. Ez az idősekkel való interjúzás egyetlen módját jelentette, viszont maga is befolyásoló tényezőnek bizonyult, ennek hatásait elengedhetetlen külön tárgyalni. A legfőbb különbség az volt, hogy az interjúalanyokat a község vezetőségéből keresték meg. Így egyrészt az interjúalanyok tisztában voltak a kutatás témájával (téeszegyesítés), ami azt eredményezte, hogy az interjúkat sokszor annak ellenére is a téeszegyesítésről való beszéddel kezdték, hogy arra kértem őket, röviden mutassák be magukat.²⁵ Részben épp a természetesség hiánya miatt

²⁴ A téma szenzitivitása miatt az eredeti helységneveket – mezőföldi települések lévén innen inspirálódó – fiktív elnevezések helyettesítik.

²⁵ Erre a jelenségre más magyarázat is elképzelhető. Valószínűleg az is hatással volt erre, hogy a vezetőség a témából kiindulva olyan alanyokat keresett meg, akiket valamilyen módon érintett a téeszegyesítés. Mindezt azonban nem tekintem problémának, hiszen közbenjárás nélkül is olyan alanyokat választottam volna, akik érintettek.

döntöttem a félig strukturált interjúk mellett – az élettörténeti interjú helyett. A vezetőség közvetítése ezen túl kapcsolati szűrőként működött: olyan embereket érhettem így el, akik legtöbbször maguk is jó viszonyt ápoltak a vezetőséggel, emiatt a szokottnál szűkebb réteg narratíváit ismerhettem csak meg.²⁶ A jó kapcsolat további hozadéka, hogy nem tudtam eldönteni, hogy az aktív kapcsolódásra utaló jelek mennyiben köszönhetők a szűkebb ismeretségnek, és mennyiben tükrözik Mezőzug általánosabb értelemben vett közösségi állapotát. Ugyancsak a vezetőség közvetítéséből származtatom azt a fajta megelőlegzett bizalmat, amelyre az alanyok szenzitív témákról való nyílt beszéde utalt. Ezt segíthette elő az is, hogy kérdésre elárultam magamról, hogy semmiféle kötődésem nincs a helyhez, ami annak biztonságát nyújthatta, hogy a velem megosztott információk az interjúkészítés után rövidesen velem együtt messzire távoznak. A közvetítés tehát a tagadhatatlan hátrányok ellenére is bírt pozitív hatással, különösen a megelőlegzett bizalom miatt: a közelben fekvő pusztákon végzett terepmunkák a pusztaiak hallgatóságát, nehéz szórabírhatóságát emelik ki (NÉMETH 2015a; NÉMETH 2015b).

3.2 Az interjúalanyok és az interjúk körülményei

Az interjúalanyok kiválasztásakor az elsődleges szempont a minél magasabb életkor volt. Mivel a téjeszesítés 1948-ban kezdődött, az ezt közvetlenül is meg tapasztaló „első generáció” életkorából fakadóan sajnos elérhetetlennek bizonyult.²⁷ Az általam elért interjúalanyok átlagéletkora 72 év, az interjúk átlagos hossza 90 perc volt. Összesen 7 interjút készítettem, ezen kívül diktafonnal rögzítettem egy félórás beszélgetést is a község vezetésének egyik, a köz- és belügyeire széles rálátással bíró tagjával – többek között ő segített az interjúk megszervezésében. Az interjú rövidege és az egyéb módszertani keretek be nem tartása miatt ezt az interjút nem tüntettem fel az 1. táblázatban. Az interjúalanyok tapasztalatának alaposabb megértéséhez érdemes figyelembe venni az életkorukat a vizsgált időszakban. 3 interjúalany is 1950/51-ben született, egy pedig 1948-ban: az ő tapasztalati horizontjuk nagyban hasonló: az elemzésnél látni fogjuk, hogy narratíváik is sok hasonlóságot mutatnak.²⁸ Az első téjeszesítési hullámot csak a két legidősebb alany tapasztalta, a másodikat pedig egy kivétellel mindenki, ezt jellemzően gyermek, vagy fiatal felnőttkorban élték meg (ld. 1. táblázat). A hasonló és eltérő tapasztalatok megértéséhez fontos ezen túl a születési hely:

²⁶ Ezt némileg enyhíti, hogy a téjeszesítés folyamatában betöltött pozíció nem áll szoros összefüggésben azzal, hogy ki milyen kapcsolatot ápol a jelenlegi vezetőséggel. Ennek köszönhetően interjúalanyaim között egyaránt voltak birtokos és birtok nélküli háttérből érkezők, pár holdnyi és kifejezetten nagy területen gazdálkodók is.

²⁷ Az első téjeszesítési hullám 1948-as időpontjával számolva a jelenlegi életkor egy valószínűtlenül fiatal, 20 éves gazda esetében is rendkívül magas, 96 év lenne.

²⁸ A hasonlóságot erősítheti az interjúszervezések korábban ismertetett módja is.

ez jellemzően Mezőzug volt, leszámítva az ezzel egybeforró településen született Gergelyt és a közeli pusztán született Piroskát. A helykötődés mindegyik interjúalany esetében generációkra nyúlik vissza – általában a nagyszülőkről tudták biztosan kijelenteni, hol éltek – a nem mezőzugi születésű alanyok a szomszédos településen voltak tősgyökeresek.

1. táblázat. Az interjúalanyok életkora az első és a második téveszesítési hullám idején

Név	Születési idő	Életkor az első hullám idejekor (év)	Életkor a második hullám idejekor (év)
Béla	1950	–	8
Gergely	1935	13	23
Barnabás	1951	–	7
Csaba	1951	–	7
Kata	1941	7	17
Ivett	1969	–	–
Piroska	1948	–	10

Több olyan rendhagyó interjú is született, ahol az eredetileg tervezett alanyon kívül mások tapasztalataiba is betekintést nyertem: egy esetben a megkeresett alany lányával (Ivett) készítettem interjút, a Katával készült interjú során pedig jelen volt ötvenes éveiben járó gyermeke, aki segítő szándéktól vezérelve sokszor anyja szavába vágott. Ez a félbeszakítás frusztrációján túl többletinformációkhoz is vezetett, olykor ő emlékeztette anyját néhány eseményre, amelyet végül az mesélt el.

3.3 Kérdések, vezérfonal

A félig strukturált interjúk vezérfonalát az első fejezetekben kifejtett elméletek alapján állítottam össze. Ennek megfelelően a főbb kérdések az integráció különböző aspektusaira irányultak, különös tekintettel a szociális, térbeli és történeti beágyazottságra. Az inkább egyénre és az inkább közösségre vonatkozó kérdések művi szétválasztása helyett a kettő egymásba fonódva, egymás után szerepelt a vezérfonalban. A térbeli beágyazottságot (helykötődést) néhány konkrét kérdést leszámítva (pl. „Hol töltött szívesen gyermekkorában időt?”) olyan kérdésekkel közelítettem meg, amelyek történetmesélésre, azaz térbe beágyazott élmények megosztására ösztönzik az interjúalanyt, vagy a helykötődés

lehetséges aspektusaira fókuszálnak (pl. „*Gondolt-e valaha arra, hogy elköltözzön innen?*”). A helykötődés vizsgálatában meghatározó a generációs kötődés (történeti beágyazottság) is, ezért az első blokk a községhez kötődő családi múltat, illetve a szülők vagy nagyszülők attitűdjét feltáró kérdéseket is tartalmazott.

Az idősekkel való interjúzás egyik előnye, hogy nagyívű, történelmi korszakokon át-hajló élettapasztalatok halmozódnak fel. Az ebben rejlő lehetőségek kiaknázásának érdekében a vezérfonalat három nagyobb időegységre osztottam (gyermekkor, felnőttkor, időskor), amelyek párhuzamot mutatnak a téészesítés különböző stációival (téészesítés előtti, alatti, majd az azt követő időszak). Minden blokk tartalmazott olyan kérdéseket, amelyek a közösségi kapcsolódási formákra és integrációs gyakorlatokra, illetve az interjú-alany ezekben elfoglalt helyére kérdeztek rá. Bár az önbesorolással előzetesen fenntartásaim voltak – tartottam tőle például, hogy kínos lenne bevallania, ha magányosnak érzi magát –, az interjú tapasztalatok arra mutattak rá, hogy az interjúalanyok ösztönt megosztották az erről szóló véleményüket.

4. A település az élettörténetben

4.1 Örökölt és gyermekkori helykötődés

Dolgozatom első felében a hagyományos paraszti társadalom körvonalazásakor a közösségi élet és a szolidaritáshoz köthető, közösen végzett munka összefonódása rajzolódott ki. Láttuk azt is, hogy a helykötődésben a közösséghez való kapcsolódás kiemelt jelentőségű. Feltételezéseim szerint a közösség korábbi, legfőbb integrációs erejének a közösen végzett munka tekinthető – ezt bontotta meg a téészesítés. Az interjúk részben alátámasztják, részben árnyalják ezt a felvetést. A következőkben a helykötődést egyrészt a közösséghez, másrészt a fizikai terekhez való, inkább szubjektív kapcsolódáson keresztül vizsgálom.

Interjúalanyaim a téészesítés második hulláma kor gyermekek vagy fiatal felnőttek voltak, ennél fogva a történeti értelemben vett parasztságot és az ehhez kapcsolódó közösségi formákat csak kevésbé tapasztalhatták meg zavartalan formában. Látni fogjuk, hogy az olyan hagyományos tevékenységeket, mint például az aratás, tollfosztás, többnyire csak a szüleik és nagyszüleik elmondásaiból és fennmaradt viselkedéséből ismerték: saját elbeszéléseikből a már átalakulóban lévő formák, a régi és új elemek keveredése tűnik ki. Az elemzést nehezíti, hogy a saját emlékek és a szülőktől hallottak összemosódnak. Különösen a gyermekkorra igaz, hogy a saját emlékek a mások által elmondottakkal vegyülnek, ezek segítségével alakulnak ki, így bizonyos értelemben elválaszthatatlanok egymástól (BRAUNSTEIN 2010). Az elemzésben tehát nem a tényleges kapcsolódási formák, hanem ezek reprezentációja tárul fel.

A legidősebb interjúalany a második világháború végén 10 éves volt. A múlt felidézése, a háborús elbeszélés hamar az akkori mindennapok rutinjaiba, kapcsolódási formáiba enged bepillantást, melyben a segítségadással egybefonódó szolidaritás és a közösségiség érzése jelenik meg: „Szegény apám 10-be [sic!] bevonult az első világháborúba, 12-be leszerelt, 14-be bevitték, végigharcolta az egész..., tehát végigharcolta a háborút [...], meg ugye így mikor meséltek, mert ugye azelőtt a parasztemberek összeültek [Teljes név]-nél biztosan, nem hiszem, hogy tetszett erről, ilyesmiről hallani, ugye. Az istálló ugye olyan nagy istálló volt, ott összegyűltek, oszt csinálták a kosarakat, meg úgy mondták »bucsér«, amibe bement a kotlóstyúk a csirkékkel, minden. Tehát elvoltak, ez volt a foglalkoz..., ugye mikor reggel megetették a jószágokat, így télen, amikor nem lehetett semmit se csinálni, ugye akkor fölvetették a vállukra a tarisznyát, elmentek, ott összegyűltek egy páran, etetésre ugye hazajöttek osztán, ugye így tellett a napuk. Meg ugye mondtam, összetartójak voltak, mert amikor a takarodás volt, úgy mondták, takarodás, amikor hát a búzát ugye, le lett aratva minden, aztán hordták be kocsival, akármi volt, tehát egymásnak segítettek, mert ugye szegény apám az egy jól megtermett ember volt, mondjuk én szegény jó anyámra ütöttem, ugye a jószág ellett vagy valami, Gergely, gyere, segíts. Meghallotta a másik, nem kellett volna, de ugye akkor már az is odament. Hát kitartottak, segítettek egymásnak, úgy kukoricafosztásban, meg minden. Azelőtt ugye így tellettek el, valamikor ugye abba az időbe tehát a napok.” (Gergely, 86 éves). Az idézetből a munka és az egymáshoz való kapcsolódás, információcsere összefonódása rajzolódik ki. A saját és hallott tapasztalatok nem különülnek el élesen, de kiolvasható, hogy Gergely fiatalkorában még tapasztalta azt a szolidaritást, amely a közösség tagjait szinte egymással felcserélhetővé tette („Meghallotta a másik, nem kellett volna, de ugye akkor már az is odament.”) Az interjúalanyok a felnőttek emlékeit jellemzően két generációra visszamenőleg tudták visszaidézni; Gergely közösségről alkotott képe is a nagyszülőktől ered, az annál korábbi emlékekre az abszolút homály ül: „Ugye aztán előtte, hogy a nagypapám előtt hogyan volt, már szegény anyám azt is mesélte, hogy hát a mama mesélte el neki, ezt valahogy nem tudom.” Kata elbeszélésében ennél élesebben különül el az öröklött és a saját narráció: „Mikor fiatalok vótak a szüleim, akkó’ mi vót a szórakozás, az állat.” (Kata, 80 éves). A mezőgazdasági munka itt nem csupán a közösségi élettel, hanem a szórakozással is egyet jelent.²⁹ A rutinizált napirend nagy részét ez a közösségben végzett munka tette ki: „A napi munkakapcsolat is vót egy közösségi élet és az időnek a nagyobb részét ez tette ki. Aztán hát ugye vótak különböző rendezvények, lakodalmak, keresztelők, családi események, ott is találkoztak, aztán mittomén, szüreti bál, ilyen bál, olyan bál.” (Csaba, 70 éves). Gyermekszempontból

²⁹ Mindez az akkori szórakozási formák korlátozott lehetőségei miatt is adódott. A jelenlegi szórakozási formákat Gergely az interjú egésze alatt rendre kontrasztba állította a saját múltjára jellemző időtöltéssel, ezt érezhető helyeslés kísérte utóbbi javára.

a szolidaritás egy másik arca, a gyerekekről való kollektív gondoskodás és felügyelet tűnik fel: „Arra emlékszem, hogy valami közös munka volt, ugye gyerekek nem maradhattak ott, akkor kimentünk, átkiabáltuk a szomszédnak, hogy »Annus néni, elmegyünk, itthon nem lesz senki!« Sőt, még ki is kiabáltuk, nem úgy, mint ma, hogy mittomén, égve kell hagyni egy villanyt, hogy azt higgyék, van otthon valaki. Ez természetes vót.” (Barnabás, 70 éves). A hajdani bizalom a jelenlegi bizalmatlansággal kerül éles szembenállásba.

A közösségi élet terei túlmutatnak a munka helyszínein: „Minden ház előtt volt egy pad. A bejárat, de inkább a kiskapu mellett. És akkor esténként ki szoktak oda ülni beszélgetni. De ez minden este így vót.” Ez elsősorban a térben legközelebb lévőket, a szomszédokat érintette. Később megjegyzi, hogy „Ez nem is hiszem, hogy szeretet, hanem olyan... ö... természetes segítség volt mindenki részéről, oda-vissza alapon természetesen.” (Gergely, 86 éves). Érdekes a szeretet és a segítségnyújtás spontán szétválasztása, amely a segítségnyújtás mindenkire hajdani normáját jelezheti, amely nem korlátozódik az érzelmileg közel állókra.

Az interjúalanyok narrációjának másik nagyobb egységét a saját, korai tapasztalatok, mindenekelőtt a játék jelenti. A beszámolóiban a játék, a barátkozás és a tér elválaszthatatlanok: „Akkor kerítéstől kerítésig tartott az utca, nem úgy, mint most. Földes, poros út vót. Az vót a pálya, két végiben ott volt a kapu, kész. Két téglá. És akkor így. Összejártunk és akkor buliztunk. Idézőjelbe, mert ez nem az vót, mint ami mai értelembbe vett buli. Aztán így nődögéltünk.” (Barnabás, 70 éves). A tér aktív alakítója is volt a gyermekcselekvéseknek, az önmeghatározás alakításán keresztül is. Az, hogy ki melyik részéről származott a falunak, a barátkozások és a közös játék meghatározó elemeként tűnik fel: „Itt, ezen az utcán lefelé volt a választóvonal, ugye én ott, arra lakom, az a kis híd, az volt a választóvonal. Azt valamikor Alsözögnek hívták, állítólag a település ősi része. Na és mi voltunk az alsözögiek.” (Barnabás, 70 éves). „Mert hát a régi világ ilyen vót, én gyerekként még emlékszek, hogy mittudomén, mi vótunk a fölvégiek, de a község, a falu túlsó vége, az vót a... mint a focicsapatokban az ilyen meg az olyan drukker. Nem olyan, hogy hót véresre, de azér' úgy a szembeállítás megvót, és ez felnőttkorban is megvót.” (Csaba, 70 éves). A helykötődés erősségére utal, hogy ezek a felosztások felnőttkorra is megmaradtak. Többször feltűnik a közelben húzódó folyó is, ez egyrészt a játékok helyszíne volt, „a mindenünk volt, nagyon sokat kikaptunk miatta” (Csaba, 70 éves). Az '50-es években születettek szinte minden idejüket kinn töltötték, főleg nyáron. Míg a férfi alanyok a játékra és a büszkén mesélt halászatra emlékeztek, a nők hagyományosan női tevékenységeket említettek: „Kézimunkáztunk, meg eljártunk moziba a lányokkal, elmentünk, csak aztán ugye a barátnőmnnek, annak lett ő [Név] lett a párja, aztán az lemaradt tőlünk, de mink jártunk az izéba, a moziba.” (Kata, 80 éves).

4.2 Örökölt szolidaritás: a munkavégzés és a kontroll korai integrációs mintái

Az idézetekből kitűnik, hogy a gyermekkori „szórakozás” képeinek egy része egészen fiatal kortól összemosódik a munkavégzéssel. Ez – az akkori, korlátozott szórakozási lehetőségeken túl – a munka fontosságát jelzi, melynek áthagyományozódása kisgyermekkortól megfigyelhető: *„Az, hogy az udvarba volt mindenünk, a kertbe mindenféle, ami kellett és akkor ugye finoman, apránként befogtak bennünket, krumplit rakni, krumplit szedni, szaladj ki, hozz be tojást, szóval ilyenek, minden nap kaptunk egy-egy kis feladatot. Most ezt jó, utólag okosan mondhatja az ember, hogy kis tudatos munkára nevelés volt, de végül is az. Csak hát valószínű, hogy a szüleim részéről is ez ilyen ösztönös volt, mert a régieknél ez így öröklődött, generációról generációra. És ez biztos nyomot is hagyott bennem, azért választottam az első adandó alkalommal, hogy vissza lehet jutni a birtokhoz.”* (Barnabás, 70 éves). A munka egyúttal autonómiát is jelentett: szintén Barnabás mesélte büszkén, hogy gyermekkorában olyan vályogépületet rakott, amely évekkel később is állt. Sokszor azzal versenyeztek, ki tud nagyobb kazalt rakni a szekéren – ezt többen is említették. Ezzel együtt a szükségszerű feladatvégzés nem volt mindig kellemes tapasztalat, nem végezték el minden esetben. Összességében mégis az látszik, hogy a munka alapvetően megkérdőjelezetlen értéként tűnik fel: *„Na de az beosztott bennünket, ott nem mondta senki sem, életem, hogy nem megyek. Senki se. Ott mindenki be vót osztva.”* (Kata, 80 éves). A munkába való beavatás következő lépcsőfokát az iskola mellett végzett munka jelentette – ez a legtöbb esetben már a téeszekhez kapcsolódva jelent meg. Ez több esetben külön keresethez juttatta őket, így saját maguk tudták fedezni az oktatás, vagy az ahhoz szükséges felszerelés egy részét. Az ilyesfajta történeteket tapintható büszkeségérzés kísérté, többször érezték úgy, hogy emiatt szabadkozniuk kell, nehogy úgy tűnjön, hogy „magukat fényezik”.

Eddigiekben a lokális kötelékek körül szerveződő szolidaritást és segítségnyújtást fő integrációs erőként értelmeztem. Ezt árnyalja a szoros kötelékekkel együttjáró kontroll is, amely bár a legtöbb interjúból érezhető, csak egyetlen alany tematizálta. Csaba a falu szélén elhelyezkedő szőlőhegyen lakott, *„ott egy szomszéd vót, a szomszédokkal jó viszony vót [nevet] tehát nem úgy vót, mint benn a faluba, hogy nekünk azért szabadabb élet vót, na.”* (Csaba, 70 éves). A különleges, a helyiek óvó-felügyelő tekintetétől távolabb eső lakhely a szabadság és távolság tapasztalatát nyújthatta, amihez képest egyáltalán érzékelhetővé vált a közösségi kontroll, ezen kívül pedig kibúvót is jelentett az alól – ez pedig ennek kritizálását lehetővé tévő pozíciót biztosított számára. Csaba narratívájában az autonómia központi szervezőelemként tűnik fel, a gazdálkodást, a téeszest és a legtöbb életére ható eseményt az autonómia fogalmán keresztül teszi értelmezhetővé – csak találgatni lehet, hogy eközött és a szabad lakóhely között mekkora az összefüggés. A korábban említett közös gyerekvigyázás másik oldalán a megfigyelés folyamatos tudata jelentkezik:

„azér’ amíg gyerek vót a faluba, úgy..., úgy mindenki szemmel tartotta a másik gyerekét. Tehát ha mentem a faluba, tudták, hogy akkó’ vagy én vagy a másik, hogy akkó’ ez ennek a gyereke meg mit mész, hol mész. Tehát úgy, nem úgy vót, hogy jaj most nem tudok, hova menni, mert vigyázni kell a gyerekre, mer’ akárhova mentem, tehát hogy az fordítva is vót, látták, hogy jön a gyerek, na hova mész, mit csinálsz, satöbbi és valahogy ugye úgy mondanám ezt, hogy nem a mai értelemben vett felügyelet, de tudták, hogy arra ment.”

4.3 A téészesítés

A téészesítés első hulláma Mezőzugban 1950–51-ben zajlott. Az 1956-os megtorlásokat követő, 1957–58-as második téészesítési hullám után alig maradt pár ember, aki nem lépett be a szövetkezetbe.³⁰ Elsősorban a külterületen lévő földeket vették el, a belföldet (tehát a lakóterületet) és a kettő között elhelyezkedő zártkerteket meghagyták.³¹ Az interjúalanyok téészesítéséről szőtt narratívái mindenekelőtt a veszteséget, a föld, az eszközök és a jószág elvételét helyezték a középpontba, de hangsúlyos volt a beszolgáltatás és a hatalmas adóterhek, az elvándorlás és a téesz rossz működése is – utóbbi leginkább gazdálkodási szempontból. A narratívákban döntő szerepe volt annak, ki milyen területtel rendelkezett, és ezekből mit veszített el: a 25 kat. hold feletti birtokkal rendelkezők, tehát a kuláknak minősülő gazdák szenvedték el a legnagyobb veszteséget – az ő esetüket később részletesen tárgyalom. A legtöbb (5) interjúalany ennél kevesebb birtokkal rendelkezett, ketten az 1945-ös földosztáskor jutottak némi földhöz, amelyet annak ellenére is elkezdtek művelni, hogy nem rendelkeztek az ehhez szükséges eszközökkel. Csaba édesapja például 5 kat. holddal kezdett neki a gazdálkodásnak, „és onnan kezdődött az önálló földműves élet”.

Az első téészesítési hullám érezhetően feldolgozott, értelemmel felruházott esemény volt a legtöbb interjúalany narratívájában: „*És úgy indult a téeszszervezés, úgy igazából nem a helyi emberek vótak ennek a... kitalálói, hanem megjött a pártbizottság, el vót döntve, és ugye az egész olyan irányba tendált, hogy be kell állni a téeszbe, bevenni a földeket, bevenni az eszközöket.*” (Csaba, 70 éves). Ennek konkrét folyamatáról azonban – vonatkozó emlékek híján – csak ködös találgatások vannak, különösen a szervezés első lépéseiről: „*arra emlékszek, hogy ’56-ban feloszlott, és már csak azér’, hogy ugye*

³⁰ „Mert akkor jöttek a pártbizottságtú’, jöttek a csepei elvtársak, teherautóval, vasárnapi szórakozásként ugye agitáltak a téeszbe. És ugye... hát, ilyen jó egy esztendő alatt 2 vagy 3 ember maradt ki a téeszbu’, aki aztán ha törött, ha szakadt, ha éhen halt, akkor se ment be a... mert, mert úgy vótak vele, hogy vigyék a földet csak hagyjanak békén, és akkor nagyon sokan elmentek a városba.” (Csaba, 70 éves)

³¹ Zártkertnek minősült „a község (város) külterületének nagyüzemileg nem művelhető, elkülönített része”. (1967. évi IV. törvény 26. §, a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről.)

hát szétoztották a jószágot, mindent, hogy arra emlékszek, hogy onnan került egy vemhes tehén. Úgyhogy az volt. És ugye az '56-os forradalom után ugye mindenki dőgozott a maga szegény módján, mert ugye fölszerelés, eszköz a gazdálkodáshoz nemigen vót.” (Csaba, 70 éves). A második hullámról is kevés konkrét emléke volt az interjúalanyoknak. Csaba azon kevesek közé tartozott, aki fel tudta idézni azt az estét 7 éves korából, amikor elvették a földeket. Elbeszéléséből kitűnik a téesszervezés hirtelensége, felülről történő irányítás miatti idegensége.³²

A földek elvesztésének élménye egyetlen esetet leszámítva mindenhol előkerült.³³ Az adók befizetéséhez talpraesettségre volt szükség, a téesszesítés utáni időszak elbeszéléseiben a beszolgáltatásokat kijátszani igyekvő szülők alakját talpraesettnek, leleményesnek írták le. A földek elvétele újfajta válaszreakcióra készítette a helyi társadalmat – ezek az interjúk során a legkülönbözőbb helyeken kerültek elő. Barnabás a következőképp mesélt arról, mikor szűnt meg a korábban ismert együttműködés: *„Hát ez... hát ez [akkor szűnt meg], amikor a téesszeket alakították. De olyan rövid idő alatt, hogy, hogy... tényleg, ez nekem mintha olyan filmszakadás lenne, úgy nem emlékszem rá.”* Bizonyos kapcsolódási formák megszűntek a téesszesítéssel, a szolidaritás egy része mégis fennmaradt: *„ha ténlen nem volt munka... ahogy mondtam, a tarisznyát fogták, mentek a hegyre, de mikor bejött ez a téessz, ugye szegény apám nem élte meg a nagy téesszesítést, utána, azért még összetartott, mert én most [a szomszédos] településrű’ mondom, ugye még utána is ugye, tehát összetartottunk. Én most az utcánkról beszélek, ugye ahol voltunk, összetartottunk.”* (Gergely, 86 éves). A kalákát idéző segítségnyújtás bizonyos szintű fennmaradását említi Csaba is: *„És ez azt jelenti, hogy akkó’ még azér’ volt ilyen, hogyha nekem vót dógom, akkor azt dógóztuk, de ha a [Teljes Név]-nek vót, akkó’ azt dógóztuk. Ha a [Teljes Név] bácsi építkezett, akkó’ oda mentünk, aztán mozdítottunk.”* A nagyobb, asszonyi közösségekkel kapcsolatban Piroska a beilleszkedési lehetőséget hangsúlyozta. Ez jól példázza a megváltozott körülményeket és az ehhez szükséges alkalmazkodást, amely egyfelől külön erőfeszítést, másfelől az új, kiszélesedett téesszközösségbe történő beilleszkedési lehetőséget jelent: *„60 asszony dógózott itt, hát közösen. De azokkal is elvótunk. Jó, vótak mindig egy kis nézeteltérések, de attól függetlenül az is egy nagy brigád vót, aki be akart, beilleszkedett,*

³² „[Édesapámat] hívták a községházra este, aztán ugye hát valamikor jó későn gyűttek el, én már gyerek vótam, aludtam, de azér’ erre persze, hogy fölébredtem, ugye beszélgették, hogy megalakult a téessz, így. És akkor mondja a papa, hát kérdi a mamát, »hogyhogy megalakult a téessz, hát [morog]« hát úgy, hogy kigyűttek a pártbizottságtól, aztán akkor megmondták, hogy... azokat hívták be, aki az előző téesszbe benn vót, vagy valamilyen tisztséget viselt [...], mer’ akkor, hát ugye akkor azt mondták, hogy te vagy, oszt akkor nem vót vita.”

³³ A kivételt a Katával készült interjú jelenti: több helyen egyértelműen azt állította, nem vettek el tőlük földet, „csak munkálták” – később viszont ennek ellentmondó dolgokat állított. Hely híján nem kísérlem meg mélységében kibogozni ennek lehetséges okait és jelentéseit. Kata a vele készült interjú alatt többször is erősen hangsúlyozta előbb a Kádár-, majd a Rákosi-rendszer pozitív aspektusait, így valószínűnek tűnik, hogy a történések összekeveredtek a fejében, melynek oka például a múlt erősen pozitív megítélése és a földek elvesztése közötti kognitív disszonancia lehet.

aki nem, az meg sajnós, az ő dőga vót. Én úgy vótam vele, hogy mindegy, csak dőgozni lehessen, mer' muszáj vót. Azér', hogy valamink legyen." Az interjúalanyok által legtöbbször „filmszakadásként” érzékelt téészesítésre adott reakciók egy része adaptívnek bizonyult, a szolidaritás generációk alatt kiérlelt formája, illetve a munka imperatívusza a téészesítés után is megmaradni látszik. Némileg más a helyzet a kuláknak minősített családoknál: ők a többi interjúalanyhoz képest mind gazdaságilag, mind közösségileg nagyobb törést szenvedtek el – erről a következő fejezetben írok bővebben.

A közösségi formák kontinuos–diszkontinuos elemeihez tartozik a korábban említett elvándorlás is: azok az interjúalanyok, akik maguk is gazdálkodtak, ennél fogva ráláttak erre a szférára, egyetértettek abban, hogy a téészesítéskor az ígértes, tehetséges gazdák mind elmentek: *„Bár a krém, nem szabad ilyet mondani, de aki, aki... úgy mondom, hogy a krémje, ez nem jó kifejezés, tehát akinek vót egy kis, az ott hagyta őket és maradtak. És az fokozatosan romlott, romlott, eladósodott a téesz, satöbbi.”* (Béla, 71 éves). *„Ugye az azt jelentette, hogy... nagyon-nagyon sok ember, aki valamilyen módon ki tudott bújni, az elment a falubó'. Tehát a falubó' azok a jó, eszes... úgy mondták akkor középparasztok, akinek esze is vót, meg tehetséges is a gazdákodáshó', ahhoz is vót esze, akármennyire rosszul is esett nekik, hogy elmentek a falubó'.”* (Csaba, 70 éves).

Az elvándorlási hullám a szomszédos Zughalommal összevetve mutatkozik meg igazán – innen csak egyetlen interjúalanyom, Béla származik, ezért a következőkben rá fogok támaszkodni. Az első körös, Zughalmot is érintő interjúelemzés során kirajzolódó narratívák alapján az látszik, hogy Béla tapasztalatai, ha nem is általános érvényűek, többé-kevésbé tükrözik a többi interjúalany által elmondottakat. Béla 30 éve tölt be a község vezetőségében fontos szerepet, ezen túl vállalkozó-gazdálkodó, így vélhetően egyrészt széles rálátás, másrészt bizonyos elfoglultság jellemzi. Zughalom esetében a '60-as évek felétől *„má' a helyi, nagyobb gazdák, illetve tanult emberek vették át a falunak a vezetését, és akkó' má' alakult, alakult az egész, másfelé alakult, és akkó' má' kezdett a téesz is stabilizálódni, tehát már kicsit jobban megfizették az embereket. Úgy amikor én is végeztem evvel az iskolával, szakmával, akkor mi fiatalok jöttünk haza, mindenkit haza, visszahozták ide, [...] és ugye ez földobta azért a munkaerőt itt a faluba, és akkor elkezdtek itt az építkezések, nagyon komoly építkezések vótak, tárolók, tehenek, tehenészek, magtárak. Aztán '70-es évek végén má' annyira jó' ment itt a téesz, hogy az egyik legjobb téesz volt az országba, ugye én képviseltem, mert jártam az országot és mindenütt elismerték, hogy Zughalom, ott egy nagyon jó téesz van. Ugye mer' itt az emberek úgy álltak hozzá a munkához, már a kezdet kezdetén, mintha az övékét csinálták volna. És ez egy nagyon fontos dolog vót abba az időbe.”* (Béla, 71 éves). A narratívában a vezetőséggel szembeni bizalom, a megfeszített munka (*„mintha az övékét csinálták volna”*) és a visszaáramló szaktudás jelentik azt az előnyt, ami miatt Zughalom téésze kiemelkedően sikeres lett. Zughalom esetében (Mezőzuggal ellentétben) rövid, mindössze 200 éves múltra visszatekintő községről van szó, őslakosságát

betelepített svábok alkotják. A közösség zártága mind az elsőkörös interjúelemzésből, mint Béla narrációjából kitűnik. A jobb gazdasági helyzetben lévő, eleve homogénebb lakosságú település jobban „megszűri” az odaköltözőket (például a magasabb ingatlanárakon keresztül), a homogénebb, kifejezetten mezőgazdálkodásra berendezkedett lakosság pedig jobban át tudja adni a következő generációnak a gazdálkodási attitűdöket és szokásokat. A visszatérés hosszabb távon öngerjesztő folyamatnak bizonyult: mivel a kiköltözés következtében nem ürültek meg tömegesen lakások, így a potenciálisan újonnan beköltözőket sem a lehetőség, sem a szükség nem vonzotta oda. Mindezek alapján úgy tűnik, az elvándorlásra ahelyett a magyarázat helyett, amelyet Béla elsősorban igaznak tart, miszerint *„Zughalom azért élni akart”,* valószínűbb az a magyarázat, amelyet szintén Béla fogalmazott meg egy szűkebb témával kapcsolatban: *„onnan indult, hogy vót tőkénk”.* Más a helyzet Mezőzug esetében, ahol az elvándorlás következtében a helyi társadalom szövete fellazult, a korábbi zárt lokalitás az egyre inkább lebomló-átalakuló hagyományokkal rendelkező nyílt lokalitás jellegzetességeit kezdte mutatni.³⁴ Az 1960-as években meginduló tömeges elvándorlaskor megüresedett házakba új emberek költöztek, a közösség és a hagyományok fellazultak, a munkaerő egyre inkább kifelé koncentráldott.³⁵

Mindebből látszik, hogy a tévesztésen túlmutató folyamatokról van itt szó: az elvándorlás, a korlátozott munkalehetőségek és a lokalitás globalizációs kihívásai keverednek a tévesztés hatásaival. Eddigiekből úgy tűnik, hogy a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés után is megmaradt a szolidaritás és együttműködés, még ha megváltozott formában is. További kontinuitást jelent az interjúalanyoknál még fellelhető felhalmozó gazdasági logika, amely éles ellentétet mutat a fogyasztási orientációval: *„Mer’ ha itthon valaki valami kis pénzhez jutott, ugye nem az vót, hogy csőnadrágot vegyen, vagy mittudomén, ezt azt, hanem hát ugye a gazdaságba vagy félretenni, hogy legyen tartalék.”* (Csaba, 70 éves). A paraszti kultúrkör másik eleme, az önállóság több helyen is megjelent az interjúkban hol egyéni minőségként, hol a gazdálkodás kívánatos formájaként. Némely interjú alapján látszik, hogy az önellátást célzó paraszti gondolkodás, a magántulajdonon alapuló gazdálkodási forma és az eziránt érzett vágy is megmaradt néhol: *„Sose tetszett a szövetkezet*

³⁴ A nyitott lokalitás keretei között *„még a legfélreesebb lokalitások elszigeteltsége is megszűnik, a helyi társadalom pedig tudatára ébred, hogy a lakóhely elvesztette hagyományos, zárt egyediségét. Mivel a régi, elszigetelt lokalitást már nem lehet visszahozni, a helyieknek nincs más választásuk, mint hogy megtalálják és kiteljesítsék új, nyitott lokalitásuk egyediségét.”* (PETRÁS 2005: 90).

³⁵ *„Az már nem úgy vót benn abba a faluközösségbe, mint aki itt született, tehát az is. Akkó’ hozott egy új szokást, egy másfajta csoportosulást, és ugye ahogy elkorosodtak az emberek, elöregedtek, az öregember ugye visszavonultabban él, hogy ezek a szokások is így el... hervadtak.”* (Csaba, 70 éves) *„Hagyományba megvótak, akik itt laktak, megvótak, de most már, angyalom, kicserélődött a falu. Akkó’ megvót mindenhol az illetők, ahol laktak, és akkor azok ott tevékenykedtek. Ott vótak, onnan jártak el dógozni, mert ugye itt vót vasút, aztán el tudtak járni dógozni. A fiatalok, a fiatal emberké meg minden, azok jártak a vasútra dógozni. A többiek, meg az öregebb, idősebbek, azok vótak itthon a földmunkába, de a fiatalok eljártak.”* (Kata, 80 éves)

nekem, ezt bevallom őszintén. Mindig elképzeltem azt, hogy kimegyek a magaméra. Ez '92-ben bekövetkezett. Aztán ott kínok között vagy 10 évet lehúztam." (Barnabás, 70 éves).

4.4 A lokális veszteség egy szélsőséges esete: a kulák tapasztalat

A birtokos parasztság a földdel egyáltalán nem, vagy nem hosszú ideje rendelkezőkhöz képest nagyobb törést szenvedett. A társadalomtörténeti fókuszú kutatások az elmúlt 5–10 évben fokozott figyelmet fordítottak a kollektivizálást kísérő állami erőszak különböző formáira (HORVÁTH 2019; Ö. KOVÁCS 2012; Ö. KOVÁCS 2015). A kulákküldözés a birtokos parasztságot kizsákmányolóknak kiáltotta ki, ezzel pedig alapjaiban avatkozott be a helyi társadalom szövetének intim terébe: az egymásról alkotott percepciókba. Eddigiek alapján úgy tűnt, hogy bár a téészesítés jellemzően nélkülözést és szegénységet okozott, trauma helyett inkább kihívásnak tekinthető a birtokkal nem (régóta) rendelkezők körében. A lokális társadalomnak azonban a birtokos parasztság is a részét képezte; az ő esetükben a kihívásnál többet jelentett a téészesítés. Az interjúk készítése során nyolcból összesen három főről derült ki, hogy családját érintette a kulákkiosztás.

Az interjúalanyok a föld és egyebek elvételének fájdalmát meglepően explicit formában fejezték ki. A veszteség fájdalma magától értetődőként tűnt fel, amely a föld és egyének közötti kapcsolat szervességét jelzi: „[...H]át nagyon [megviselte], gondolhatja, hogy amit úgy szereztek meg földet, újra köllött magyarul mondva, újra köllött kezdeni. Szegények azért összeszedtek egy pár, akkor úgy mondták, kateszteri földet. Nagyon bánatos vót ugye minden, tehát... [...] mindent elizé'tek.” (Gergely, 86). A földdel való szoros kapcsolat elvágásának fájdalmát Csaba a parasztlétén esett sebként meséli el: „Rosszabb vót, mint a temetés a parasztnak, mikó láttá, hogy most má' nincs meg a megyeköve, nincs meg a barázdája, elszántották, és hát ugye menni köllött dolgozni, és akkor nem tudta már, hogy akkor most... mer' ott azér', abba a világba számított a 10 centi meg a 20 centi. És az ott valahol ott vót, de hát most már egybe vót minden.” A szomszédos pusztán született Piroska a téészesítést is ott élte meg, benne is mély nyomot hagyott az eset: „Azt sose felejtem el, akkó' nagyon jó búzájuk vót, sok búzájuk vót a szüleimnek. Valami 100 nem tudom, hát akkor ugye mázsába. Angyalom, nem maradt annyi, hogy kenyérsütésre elég legyen. Hát ilyen is vót. Úgyhogy vót jó is, rossz is.”³⁶ A földekhez való kötődés megmaradt: több interjúalany számolt be olyan emlékeiről, amelyek a veszteséget átélő első generáció

³⁶ Piroska narratívájában a munka jelenti a feloldást, kiutat: „Az mindenkinek nehéz vót. Vót olyan, hogy... még vacsora se köllött senkinek se, mert ott vót a sok szép állat, a disznók, azt is elvitték, mindent, kipa..., kipucoltak, sőt, a padlást is kipucolták. De hát azér' mindig fő..., lábraállt, azt mondják, aki dógozik, az majd Isten segítségével lábra áll.”

(az akkori gazdák) földek visszaszerzésére irányuló évekig, évtizedekig fennmaradó eredményét rögzítik.³⁷

A vesztés azonban nem minden esetben öltötte az explicit kifejezés (várakozás, gyász, fájdalom stb.) formáját. A kulák családokra jellemző reakció, pontosabban stratégia a hallgatás volt: „[...É]n semmit nem éreztem az egészből. Csak azt vettem észre, hogy voltak állatok, a ló, tehén, meg a hozzátartozó szerszámok, azok úgy eltűntek. Tegnap vótak, ma nincsenek. Ennyi. De aztán hogy..., az a kép sincs meg, hogy megkeseredtek-e. Valahogy nagyon titkolták előlünk.” (Barnabás, 70 éves). Hasonlókról számolt be Ivett³⁸ is: „Tehát én úgy..., hogy mondjam, nem mondták. Tehát nem mondta anyukám se. Azt láttam, hogy sodorta a tésztát és sírdogált, és nem tudtam, hogy miért sír. Azt éreztem, hogy nagyon szegények voltunk. És ő... volt úgy, hogy volt egy kicsi kenyér, és emlékszem rá, hogy mondtam, anyu, nem elég ez a kenyér, mit vigyek az iskolába tízóraira, és akkor sírt, hogy vigyétek el. [...] És utána jöttem rá, hogy annyi volt az össz kenyerünk, és odaadta, hogy vigyük el tízóraizni.”

Ivett anyja elmondása alapján a kulákosítás mozgósította a zsidók elhurcolásának akkor még friss és testközeli, kézzelfogható tapasztalatát.³⁹ Ezt a meghatározhatatlan, levegőben lebegő félelmet erősíthették meg a közösség részéről érkező megfélemlítések is.⁴⁰ A közösség megvetésének meghatározó aspektusa volt a napszámosok korábbi munkaadójuk (Ivett nagyapja) ellen fordulása. A korábbi viszonyok váratlan felbomlása, az általuk is ismert életközösség ellenségesége hirtelen megrázkódtatásokat jelentettek. Ivett és családja generációkra visszamenőleg kötődött a településhez, a hirtelen váltás és az elszenvedett sérelmek így abból az irányból érkeztek, ahonnan arra a legkevésbé számítottak. A – jelen esetben erősen a trauma jeleit mutató – sérelmek máig tartó feldolgozatlanságát valószínűsíti, hogy

³⁷ „Mikor mentem háztájit összeírni, még '75 után, tehát '80-as évekbe még vót, aki megkérdezte, mer' öreg ember vót, hogy a két akácska mekkora az ő földje végibe. [Teljes név]-nek hívták. Mondom [Név] bácsi, elhiszi, hogy nem tudom, hogy melyik vót a maga földje? Dehát monda, hogy melyik föld, a Margitkúti, mondom [Név] bácsi, kapaszkodjon meg, a Margitkúti dűlő sincs meg, mer' vót egy melioráció, aszt most már máshol van. De számon vót tartva!” (Csaba, 70 éves)

³⁸ Ivett esete rendhagyó: eredetileg édesanyjával szerettem volna interjút készíteni, ám mikor meghallotta, hogy a téészesítésről lenne szó, Ivett elmondása alapján megijedt, gyanakvóvá és bizalmatlanná vált, így végül vele készítettem interjút.

³⁹ „[...]Féltek, hogy összeszedik őket, mer' hogy híre ment, hogy őket is el fogják vinni ilyen táborokba, mint ahogy a zsidókat, ugye azt is látta a háború után, mikor összeszedték a zsidó lakosságot. Mondta, hogy volt egy idős néni, velünk szembe lakott, fekvőbeteg volt, úgy vitték ki és feldobták lovaskocsira. És... tehát nagyon félt, hogy velük is ez fog történni.” Később: „Édesanyám akkor volt fiatal kislány, ilyen 10–12 éves, és akkor panaszkodott, hogy... hát ugye akkor ment a szóbeszéd, hogy úgy összegyűjtik őket, mint a zsidókat, ki fogják őket végezni, úgyhogy akkor... hát volt a nagy félelem a családba.”

⁴⁰ „És ő... volt úgy, hogy éjszaka mentek hozzájuk, és zörgettek az ablakot, kiabáltak, és monda, hogy ott, ott összeszűjtak és sírtak a sötétbe, csöndbe és nem mertek megmoccanni, mer' nem tudták, hogy most rájuk törrik-e a házat vagy az ajtót, vagy nem, tehát így ijesztgették őket magyarul.”

Ivett elmondása szerint anyja máig bizalmatlan típus, aki kiskorukban is mindig azt tanította, hogy „*Akiben lehet bízni, az csak a Jóisten. Emberbe nem, Jóistenbe igen.*” Ivett és családja példáján keresztül látható, hogy a lokalitásvesztés a földek és kapcsolódó javak elvesztésén túlmutat: mindennapok vonatkoztatási keretétől szolgáló közösség lehetetlenült el számukra. Ez nem csak Ivették családjára lehetett hatással: a kulákosítás feldolgozatlanságát jelezheti az is, hogy a három érintett családból csak egy olyan volt, ahol otthon beszéltek a történekről, és ahol azt is elárulták, hogy más családok is vannak, akiket ez érint.⁴¹ Ivették és Barnabásék előtt azonban így a sorsközösség lehetősége sem volt nyitott. Ezen túlmenően valószínűnek tartom, hogy az ilyen léptékű változás a kapcsolódási rendszerben nem pusztán a sérelmek elszenvedőire van hatással, hanem ezen (és a kapcsolódó erőszakon) keresztül dezintegrálja a lokális társadalom egységét. A kulákosítás negatív példaként, így akár egyfajta fenyegető, lehetséges végkimenetelként is feltűnhetett a többségi lokális társadalom számára.

4.5 Képek a jelenről, víziók a jövőről: a helykötődés állapota

A múlt és az ahhoz köthető narratívák elemzése után a jelenről és a jövőről alkotott elképzeléseket elemzem, ezek alapján pedig a helykötődés jelenlegi állapotát igyekszem rekonstruálni. Nehézséget jelent az időskorból fakadó idegenségérzet, a kapcsolatok és térbeli mobilitás beszűkülése. Néhány esetben ez jól elhatárolható: „*már ottan ugye megtartsák abba az utcába, de hát ott is má' egy igazi bennszülött van, tehát hogy aki vót ugye..., aztán az is magányos lett, azt elment a fiához, tehát most már nem úgy van, nem tartanak annyit*” (Gergely, 86 éves). Az „igazi bennszülött” kifejezés az idősödésen kívül a tősgyökeresek elvándorlására vagy elhunyasára utal, amely részben a korból, részben viszont a tévesztés által (is) kiváltott elvándorlási hullámból fakad. Az interjúalanyok – különösen Gergely, Piroska és Kata – hajlamosak voltak a jelent a múlttal élesen szembeállítani. Megjelenik ugyanakkor a múlttal való folytonosság is: Csaba például az interjú elején említi, hogy „*ha gyűtt a lovaskocsi, és nem láttam, meg tudtam mondani, hogy ki gyűn, vagy a kocsi hangjárú', vagy a kutya uagátásrú', hogy ez olyan kocsi, vagy idegen. Az idegent is lehetett tudni ugye.*” A hallásból történő felismerés a helyhez fűződő szoros és intim viszonyt jelzi. Csaba az interjú későbbi szakaszában, mikor a szomszédok jelzésképpen bedudálnak, visszautalt erre a részletre, jelezve, hogy a hajdani kötődés még mindig fennáll.

Arra a kérdésre, hogy gondoltak-e valaha arra, hogy elköltözzenek, a legtöbb interjúalany egyértelmű nemmel válaszolt, bár a sokféle hangsúly néha ambivalenciát sejtetett. Egy visszatérő érv a megszokás volt – ez időskorban különösen felértékelődik: „*mer'*

⁴¹ Itt csak két érintettet tárgyalok, ennek oka, hogy a harmadik érintettel csak félórás interjú készült, így nem alkalmas semmiféle összehasonlításra.

amikor az ember egy helyen megszokta, hogy mondjam..., itt vótak a gyerekek, itt vót a... a gyerekek is jól érezték itt magukat. Szép iskolánk vót.” (Piroska, 73 éves). A kötődés sok esetben a gazdálkodással összefüggésben került elő. Így történt ez Kata esetében is, aki a földekhez fűződő viszonyáról vall „...hát énnekem megvan, én eztet szeretném továbbvinni, ragaszkodom a földhöz, mert én úgy érzem, meg úgy gondolom, hogy nekem a szüleim azért megdolgoztak, meg hát [Férjemnek] az öröksége, a lányok majd örökölik.” A ragaszkodás egyik aspektusa az időskori körülmények és állapotok ellenére is fenntartott autonómia és a hagyományok megőrzése. Piroska a kerttel való „rendes” foglalkozást az élet elengedhetetlen részének tartja: „...én nagyon, én ebbe’ nőttem föl, a mezőgazdaságba. Most is mondják a gyerekek, hogy hát nagyon rossz a szívem, meg cukros lettem öregségemre, úgyhogy ez nem is hiányzott, műtöttek a lábamra is, és hát hogy a kertbe ne legyen annyi, má’ berakták azé gyümölcsfával, hogy ne menjek a kertbe, de most is, megvettem már a magokat, igenis lesz! Míg én élek, addig lesz a kertbe, nem gaz eszi. Meg nem fűnyírás lesz. El se tudnám képzelni, hogy ne legyen egy kis zöldség, meg sárgarépa, meg borsó meg bab.” A gazdálkodás jövőjéről ugyanakkor – Csabát leszámítva – kevésbé pozitív a kép: „De most má’ ez megszűnik, mer... és nagyon sok helyen még a kerteket se munkálják. Én azt mondtam, arra kéne ösztönözni ezeket a fiatalokat is, hogy legalább annyit, hogy amit megfőznek, abból, de semmi.” (Piroska, 73 éves). Az interjúkból részben a megszakadó hagyományok olvashatók ki: az alanyok arra a kérdésre, hogy szerintük a gyermekeik viszik-e tovább az általuk felépített gazdaságot, általában bizonytalan választ adtak. Nem tartották kizártnak, ugyanakkor egyáltalán nem volt magától értetődő sem. Mindez a hagyományok bizonytalan, felbomlóban lévő állapotát mutatja. Csaba – aki a többiekől eltérően a mezőgazdaság jövőjét pozitívan, bár megváltozott módon tartja elképzelhetőnek – a többiekéhez hasonló bizonytalan válasz mellé magyarázatot is fűz: „ez a paraszti gazdálkodás ez nem munkahely, ez életforma. Ugye amíg ez életforma lesz, ahhoz el kő telleni bizonyos időnek. Ugye mer’ ha én kimegyek a határba, aztán végignézek, én mittudomén, észreveszem, hogy ott meg letörött egy ág, vagy ott a pocok kiette a buzát, ugye még amíg ilyen szemmel nem nézik, ehhez idő köll, én se vótam olyan új koromba.” Az interjúrészletből kitűnik a mezőgazdasági munka, a helyhez való kötődés és az életforma egysége.

Összességében a helykötődés jelenlegi állapota a legtöbb interjúalany esetében a pozitív irányba hajlik. Ezt a hatást erősíti a munkával való összekapcsolás: az ezzel kapcsolatban érzett büszkeség a helykötődésnek is pozitív érzéseket kölcsönöz, valamint az (akár kollektív, paraszti) identitást is pozitívan befolyásolja az autonómia- és kontroll-érzet biztosításán keresztül.⁴² Interjúmban a biztonság egyértelműen a helyben maradás

⁴² Németh a Mezőzug és Zughalom relatív közelében található Nagyhorcsokpusztán és környékén folytatott kutatásában némileg eltérő eredményekre jut: „Az élettörténetekből az is kiolvasható, hogy a pusztai elhagyását nem is annyira a helyhez való pozitív kötődés hátráltatja, mint inkább a zárt, kiismerhető és érzelmi biztonságot (legalábbis kiszámíthatóságot) nyújtó közeg elhagyásától való félelem.” (NÉMETH 2015a: 364).

mellett szólt, ezt erősítette az alanyok idős kora is, ugyanakkor kevésbé tapasztaltam az elhagyástól való félelmet.

5. Összegzés

Dolgozatomban a téészesítést és az erre adott reakciókat vizsgáltam a helykötődés szociális kötődést is magában foglaló szempontjából. A lokalitáshoz fűződő viszonyt egyrészt a globalizációs változások, másrészt az államhatalom beavatkozásai – különösen a téészesítés – többszörös kihívás elé állították. Elemzésemben az erre adott reakciókat állítottam a fókuszba, melyek háttéréül a téészesítés előtti és utáni állapotokról szóló narratívák szolgáltak. Az interjúelemzésekől kiderült, hogy a lokális társadalom különböző aktorai – attól függően, korábban hogyan kapcsolódtak a földhöz, illetve a közösséghez – eltérően reagáltak. Míg a földdel nem régóta rendelkezők nagy része is megrázkódtatásként élte meg a földek elvételét, a korábbi kapcsolódási formák többé-kevésbé megmaradtak. Ezzel szemben a birtokos réteg, különösen a kuláknak tituláltak nem pusztán a földjeiket veszítették el, hanem a közösséghez fűződő korábbi viszonyukat is: az ő esetükben lokalitásvesztésről beszélhetünk. A jelenre és jövőre irányuló kérdésekből a helykötődés inkább pozitív színezete, ugyanakkor az elmagányosodás, az idegenség és a gazdálkodási hagyományok erősen bizonytalan továbbadása rajzolódik ki.

A vírushelyzet miatt megváltozott módszertan, illetve a kutatás keretei miatt a feltáratlanul maradt területeket a jövőben több terepmunkával, interjúval kívánom pótolni: ennek fő szejétét a lokális társadalom perifériára szorult hangjainak feltárása, illetve a téészek felbomlásával kapcsolatos emlékek és attitűdök felderítése jelenthetné.

Irodalomjegyzék

- ALTMAN, Irvin – Low, Setha M. (eds) (2012): *Place attachment*. Springer, New York és London.
- BERGER Viktor (2018): *Térre szótt társadalmiság a tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L'Harmattan, Budapest.
- BERKI Márton (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom* 29(2). 3–18.
- BERNARDO, F. – PALMA, J. M. (2005): Place change and identity processes. *Medio Ambiente y Comportamiento humano* (6). 71–87.
- BRAUNSTEIN, Nestor (2010): *Memory and Dread Or The Memory Of Childhood*. Jorge Pinto Books, New York.

- BUDA Béla (1996): A trauma szociális természete. In: VIRÁG Teréz (szerk.): *Elhúzódo társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Konferencia. 1996. november 15–17. Animula, Budapest. 107–114.
- COOK, Christine C. – MARTIN, Peter – YEARNs, Mary – DAMHORST, Mary Lynn (2007): Attachment to “Place” and Coping with Losses in Changed Communities: A Paradox for Aging Adults. *Family and Consumer Sciences Research Journal* 35(3). 201–214.
- CSÍKI Tamás (2018): *Eltűnt falusi világok: a 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben*. Specimina Ethnographica. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, L'Harmattan Kiadó, Budapest – Debrecen.
- CSIKÓS Gábor (2020): Countryside Modernized or Traumatized? Rural Mental Health in Hungary after the Collectivization of Agriculture. *Hiperboreea* 7(1). 74–89.
- DÚLL Andrea (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései: helyek, tárgyak, viselkedés*. L'Harmattan, Budapest.
- DURKHEIM, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Budapest.
- GIDDENS, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge.
- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- HORVÁTH Gergely Krisztián (2019): „Kétségbeesésben írtam” Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban. In: GALAMBOS István – HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. MTA BTK, Budapest.
- JUHÁSZ Pál (1975): A falusi nők mentálhigiénés problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle* (3). 307–313.
- JUHÁSZ Pál (1979): A neurózis és az alkoholizmus néhány szociológiai vonatkozása. In: NÁDORI László – JUHÁSZ Pál – KLINGER András: *Egészség és társadalom. A Vándorgyűlés négy ülésén megvitatásra kerülő előadások szövege*. A Magyar Szociológiai Társaság I. Vándorgyűlése, Pécs, 1979. október 25–27.
- JUHÁSZ Pál (1986): Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc* 1986(4)–1987(1). 5–17.
- JUHÁSZ Pál (1991): Polgárosodás. *Századvég* 1991(2–3). 177–180.
- KOVÁCH Imre (2003): A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2003(8). 41–67.
- KOVÁCH Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón: a jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Budapest.
- KOVÁCS Teréz (2010): *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan, Budapest.

- LACAPRA, Dominick (2014): *Writing History, Writing Trauma. Parallax: Re-visions of Culture and Society*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- LEFEBVRE, Henri – NICHOLSON-SMITH, Donald (2011): *The Production of Space*. Blackwell, Nachdr. Malden, Mass.
- MANZO, Lynne C. (2014): On uncertain ground: being at home in the context of public housing redevelopment. *International Journal of Housing Policy* 14(4). 389–410. DOI: 10.1080/14616718.2014.947125
- MÁRKUS István (1991): A hazai mezőgazdasági kisárutermelés az 1960–70-es években. Társadalmi feltételek és következmények. *Századvég* 1991(2–3). 193–205.
- MÁTÉ Gábor (2015): Táj és kollektivizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelőszövetkezet területén. In: HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA BTK, Budapest. 157–180.
- MCMICHAEL, Philip (2008): Peasants Make Their Own History, But Not Just as They Please... *Journal of Agrarian Change* 8 (2–3). 205–228.
- MEGYESI Boldizsár (2020): Polgárosodásvita három évtized távlatából: áttekintés a mai mezőgazdasági üzemek tulajdonosának társadalmi háttéréről Magyarországon. *Korunk* (31). 54–66.
- MEYROWITZ, Joshua (1986): *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. Oxford University Press, New York.
- NÉMETH Krisztina (2015a): „A puszta le van robbanva”: helykötődés és nosztalgia a pusztai élettörténetekben. In: KESZEI András – BÖGRE Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 356–379.
- NÉMETH Krisztina (2015b): A rekonstrukciótól az interpretációig. Kísérlet két letűnt életvilág értelmezésére. Doktori értekezés, ELTE Társadalomtudományi Kar.
- NORA, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 1999(3). 142–158.
- Ö. KOVÁCS József (2012): A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. *Korall társadalomtörténeti monográfiák* 3. Korall, Budapest.
- Ö. KOVÁCS József (2015): Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok. In: HORVÁTH, Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. 29–48.
- Ö. KOVÁCS József (2019): A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig. In: GALAMBOS István – HORVÁTH G. Krisztián (szerk.): *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. MTA BTK, Budapest. 13–25.

- Ö. KOVÁCS József – HORVÁTH Sándor (szerk.) (2015): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Magyar történelmi emlékek. Értekezések.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest.
- PETRÁS Ede (2005): Lokalizáció és lokális identitás a globalizáció korában. *Szociológiai Szemle* 2005(4). 85–98.
- SCANNELL, L. – GIFFORD, R. (2010): Defining place attachment: A tripartite organizing framework. *Journal of Environmental Psychology* 30(1). 1–10.
- SOJA, Edward W. (1996): *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real and Imagined Places.* Blackwell, Cambridge, Mass.
- SZTOMPKA, Piotr (2000): Cultural Trauma. *European Journal of Social Theory* 3(4). 449–466.
- TÉNYI Jenő, Dr. (1979): A falusi viszonyok társadalomegészségügyi vizsgálata. In: NÁDORI László – JUHÁSZ Pál – KLINGER András: *Egészség és társadalom. A Vándorgyűlés négy ülésén megvitatásra kerülő előadások szövege.* A Magyar Szociológiai Társaság I. Vándorgyűlése, Pécs, 1979, október 25–27.
- TÓTH G. Péter (2002): A „közösség”: egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In: PÓCS Éva (szerk.): *Közösség és identitás. Studia ethnologica hungarica* 3. L'Harmattan, Budapest. 9–31.
- VAJDA András (2019): *Változó létformák vidéken: Egy Maros menti falu gazdasági–kulturális szerkezetének átalakulása.* L'Harmattan, Budapest.
- VALUCH Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris tankönyvek.* Osiris Kiadó, Budapest.
- VARGA Zsuzsanna (2014): *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon (1949–1989).* Akadémiai nagydoktori értekezés. ELTE, Budapest.
- VIRÁGH Szabolcs (2011): Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. *Buksz* 2011(nyár), 161–170.
- WEBER, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.*
- ZOMBORY Máté (2011): *Az emlékezés térképei: Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után.* L'Harmattan, Budapest.
- ZOMBORY Máté (2019): *Traumatársadalom: az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája.* Kijarat Kiadó, Budapest.

A rejtett erőszak lenyomatai

Az 1989-ben készült Győr-Sopron megyei
állambiztonsági iratok történeti diskurzuselemzése

1. Bevezető

Dolgozatomban rendszerellenesnek tekintett tevékenységeket végző csoportok megfigyelése révén létrehozott állambiztonsági iratokat elemzek. A kiválasztott dokumentumok a III/III. Csoportfőnökség – belső reakció elhárítással foglalkozó – Győr-Sopron megyei kirendeltsége által 1989-ben készített Napi Operatív Információs Jelentései, valamint a kirendeltség 1989-es Éves Munkaterve. Az Állambiztonság budapesti egysége által létrehozott dokumentumok feldogozottabbak, a további megyék működése viszont kevésbé vizsgált, így dolgozatom hozzájárulhat az államszocializmus korabeli állambiztonság működéséről való diskurzushoz egyrészt a vizsgálatba bevont további régiók elemzésével, másrészt az elemzés (történeti) szociológiai megközelítésével, harmadrészt pedig történeti diskurzuselemzés módszerének alkalmazásával.

Elemzésem fókuszában az áll, hogy 1989-re hogyan alakult az ellenségkép konstrukció, illetve ez hogyan hatott arra, miképpen beszélnek a megfigyelt, politikailag aktív alternatív csoportokról. A hatalmi nyelvhasználat vizsgálata rávilágít arra, milyen egyenlőtlenségi viszonyok húzódnak a párt és a szélesebb társadalom tagjai között. Kutatásom keretében vizsgálom azt is, az ellenségesnek ítélt csoportok megfigyelése hogyan alakult nemcsak egymáshoz képest, hanem időbeliség szempontjából is, hiszen az utolsónak bizonyuló év végére kikiáltott Köztársaság és többpártiság a megfigyelt csoportokat kiemelte az illegalitásból.

2. Szakirodalmi összefoglaló

2.1 Állam, hatalom, nyilvánosság

A dolgozatomban vizsgált, megfigyelés útján keletkezett állambiztonsági dokumentumok legfőbb kontextusa maga az időszak, amelyben keletkeztek – késő-kádári államszocializmus a rendszerváltás előestéjén –, és a hatalmi egyenlőtlenségi viszony, ami azt jellemezte. Ennek megértéséhez szükséges áttekinteni, hogy a totális tulajdonságú rendszerekben a hatalom működésmódjában milyen szereppel bírt a megfigyelés mint eszköz.

A klasszikus weberi megközelítés szerint a hatalom legitimitáson alapul. Az állam az egyetlen intézményesült uralmi szervezet, amely legitimáltan alkalmaz erőszakot. Demokratikus rendszerekben ez a szervezet ellenőrizhető, kiszámítható, felelősségre vonható, törvények alapján működik, míg diktatúrákban az erőszakgyakorlás illegitim, nem ellenőrizhető, nem kiszámítható, nem elfogadott, következmények nélküli. A célja a megfélemlítés, amit az államhatalom, állampárt, vezető személyek, vagy diktátor érdekei mentén léptetnek érvénybe (WEBER 1987).

A hatalomgyakorlásban a társadalom szférái feletti irányítás és kommunikáció alakításának kontrollja kerül a középpontba. Ezek feladata az érdekek érvényesítése, a hatalmi pozíció megtartása, ellenállás csökkentése és az új hatalmi rend elfogadtatása, ami az információk feletti uralommal és annak megszűrésével jöhet létre. A minél nagyobb informáltság a társadalom valamennyi szférájában folyamatos ellenőrzést tesz lehetővé. Az ellenség kategorizálásával, megbélyegzésével pedig új stabilitás hozható létre (ARGEJÓ 2009).

A kontroll megnyilvánul abban, hogy a hatalom megengedő az egyéni értékekkel szemben, felismeri azt, hogy valaki mitől különböző másoktól. Azonban beleszólása van abba, hogyan alakítja az ezekről szóló diskurzust, mik ezek a különbségek, mely tulajdonságok elfogadhatók, melyek nem, illetve a „másnak” titulált, alárendeltnek tekintett csoporttal szemben milyen módon lép fel. Ameddig az alárendelt ellenállást mutat a fellépés és kategorizáció ellen, addig a hatalom folytatja az erőszak kifejtését, a passzivitás erősítését. Az erőszak gyakorlása akkor tud folytatódni, ha a hatalom továbbra is fenyegetve érzi magát – akár valós, akár elképzelt – ellenségekkel szemben (FOUCAULT 2002). Ez a hatalmi dinamika meghatározza – főleg a politika területén –, hogy miről és milyen módon beszélhetünk, valamint mely témák tabusítottak. Az is részét képezi a hatalmi egyenlőtlenségnek, hogy ki vehet részt a beszédmódok kialakításában (FOUCAULT 1998).

Foucault szerint a világról való ismereteink és információink egy episztemikus (tudás) mezőbe rendeződnek. Az egymásról való beszédet igazsággyártó narratívaként kezelhetjük, aminek a keretében nemcsak az vizsgálható, hogy milyen kapcsolat áll fenn az adó és vevő között, hanem az is, hogy a dinamika hogyan hat az egymásról alkotott narratívákra. A diskurzus egy olyan társadalmi-hatalmi rend, amely nemcsak tudást

termel, hanem önmaga termeli azt a teret, ahol ez a tudás értelmezhetővé válik (FOUCAULT 1998). Amennyiben a szubjektum saját magáról alkotott információról a hatalmi dinamikában fentebb elhelyezkedő személy vagy csoport erőszakkal interpretációkat alkot, és azt a szubjektum ellen használja fel, azt episztemikus – tudáson keresztüli – erőszakkal nevezzük. Ez a fogalom leggyakrabban a poszt-kolonialista társadalmak, kolonizáló csoportok és helyi társadalom közötti hatalmi viszonyainak leírására alkalmazott, ugyanakkor úgy vélem, ez a keret az államhatalom és az ellenségesnek tartott csoportok közötti dinamika vizsgálatára is használható (SPIVAK 1993). A foucault-i keret nem diktatórikus rezsimiek értelmezésére készült, általánosságban azt a folyamatot írja le, amely során a késő modernitásban a demokratikus rendszerekben is egyre jobban beszűmkedik a hatalom a magánélet tereibe intézményeken keresztül (KISS 1994: 66). Azonban úgy vélem, a hatalom diskurzív téren keresztüli elemzése applikálható nem demokratikus rendszerekre is. Ehhez szükséges megérteni azt is, hogy a hatalom milyen szerepet foglalt el a vizsgált időszakban.

A második világháborút követően Magyarország szovjet érdekszférába került, politikai színterén pár év leforgása alatt mélyreható változások zajlottak le, amelyek a kommunista párt egyeduralmával végződtek. A társadalom gyökeres átszervezését megalapozó ideológia fokozatosan elvesztette eredeti funkcióját, dogmává és megkérdőjelezhetetlen tudássá, a diktatúra egy elemévé vált, a társadalmi, szellemi, gazdasági szférák pártérdeknek való totális alávetettsége mellett (VALUCH 2011). Az, hogy pontosan mit értünk totalitárius berendezkedésen, vitatott és több oldalról is megragadható kérdés. A totalitarianizmus klaszikus elméletalkotói, például Arendt (1973) leírásában a rendszer fenntartásának egyik fő apparátusa a terrorisztikus rendőri ellenőrzés. Autokráciáktól eltérően, a totális vezetésnek nemcsak az a célja, hogy hatalomra jusson, és gyengítse az ellenzékét, hanem a társadalom tagjainak minden részét uralni akarja. Az ellenséget ideológiai alapon nevezi meg egy tulajdonság, kategória mentén – például faj, osztály, társadalmi csoport –, legitimitásra és a csoport bűnösségének indoklásra viszont nincs szükség.

A magyarországi államszocialista rendszer keretein belül az, hogy az államhatalom hogyan viszonyult a szélesebb társadalomhoz, mutatott korszakonként eltéréseket, azonban az ellenségesnek ítélt csoportokkal szembeni fellépésben az állambiztonság egészen a rendszer végnapjaiig fontos szerepet foglalt el. Erős támogatói bázis hiányában a hatalom az állambiztonság által alkalmazott terrorra támaszkodott, amely fontos eszköze volt a vezetés totális uralmának megszilárdításában. Magyarországon is érvényesült mindez a diktatúra kiépítésének szakaszában, s főként az 1956-os forradalmat megelőzően (TAKÁCS 2007). A magyar államszocializmusra jellemző volt a fegyveres erők monopóliuma, valamint a tömegkommunikáció ellenőrzése és a pluralizmus hiánya is. Egyes elméletek szerint a totális állam lényege, hogy az idő előrehaladtával egyre több totális jellemvonást alakít ki (RAINER 2011). Azonban a minden jellemvonásnak megfelelő

totalis rendszer csak időszakosan létezett, 1929 és 1941 között, valamint a második világháborút követően 1945 és 1953 között. Sztálin halálát követően nem a hozzá hasonló, az élet minden aspektusát uralni kívánó, terrorisztikus eszközökhöz nyúló vezetők követték, hanem a detotalitarizáció folyamata kezdődött (ARENDR 1973: xxv). Mindezek alapján a 20. századi magyar államszocialista rendszer – kiváltképpen a hatvanas évektől – egy jóléti állam berendezkedésén megvalósuló, poszttotalitárius autoriter államnak tekinthető kifejezetten a rendszer végnapjainak időszakában (RAINER 2011).

A rendszer kezdeti szakaszában, a totalisztikus jellemvonások az erőszakformák alkalmazásának módjaira is hatottak. Idővel a rejtett felügyelet, megfigyelés dominánsabbá vált más módszerekhez képest – mint például a fizikai kényszer, koncepciók perек alkalmazása, beismertetés, közvetlen lelki bántalmazás (MÜLLER 2015). Ez nemcsak a rendszer enyhülésének vagy a totalitás csökkenésének feltétlen jele, hanem a rendszer sikerességét is bizonyítja, hiszen a nyílt és közvetlen erőszak alkalmazása egyre kevésbé volt szükséges annak fenntartásához, megszilárdításához (RAINER 2011).

A megfigyelés módszere szorosan a *magánszféra* és *nyilvános szféra* fogalmakhoz kötődik. A magánszféra azt a teret jelenti, ami határain belül az egyénnek joga van ahhoz, hogy magáról döntsön, beleértve azt, hogy mi történik a testével és az őrá vonatkozó információkkal, míg a nyilvános szférában a kívüllátnak több ráhatása van ezekre (SZABÓ 2005). Az egyén tulajdonságai *megfigyelhetőség* és *kutathatóság* szempontjából eltérnek. A nyilvános szférában megfigyelhető elem például az, ha végigsétálunk az utcán. Kutathatónak azokat az elemeket tekintjük, amelyek tevékenységeinkről nyomot hagynak, vagy maguk is nyomként léteznek, például naplóbejegyzések, üzenetek, levelek stb. (LESSIG 2005).

A totalitásra törekvő rendszerek jellemzője a korlátozott nyilvánosság, amellyel együtt jár a magánszféra és nyilvános szféra határainak eltolódása, ahogyan a magánélet láthatóságának és saját döntésen alapuló szabad formálásának csorbulása is (ANGELUSZ 2000). A konkrét fizikai terek ellenőrzése egyre inkább benyomul a magánterek határain belülre, másfelől az ott található tárgyak és akár információk elkobzása, államosítása történik. A hatalom egyre inkább szabályozza a szélesebb társadalom tagjainak mindennapi életét, illetve az egyes életterületekhez való hozzáférést. Társadalomtudományos vizsgálódás szempontjából érdekessé az válik, hogy a hatalom által intrudált egyéni térhez a két fél hogyan viszonyul, hogyan alakítja interakciójukat, abban kinek van joga az egyes terekbe belépni, miképpen szabályozza a hatalom ezeknek a tereknek a működését (SZIJÁRTÓ 2007). A törvény például felhatalmazást és legitimitációt adhat bizonyos csoportoknak a privát szférába való belépésre az állam érdekének előtérbe helyezésével a magánérdekkel szemben (RAAB 2017). Totalis jellegű rendszerekben az állambiztonság részesül ebben a felhatalmazásban, és tevékenységét akár rejtetten, a megfigyelt személyek vagy csoportok tudta nélkül is végrehajthatják. Mindez nem a magánszféra létjogosultságát vagy az egyének privát életére való igényét szünteti meg, hanem az erőszak ezen formáját legitimálja.

A totális állam illegitim létrejött és ellenőrizhetetlensége tehát különböző erőszakformák alkalmazásán alapult. Ennek azonban voltak magyarországi sajátosságai és korszakbéli eltérései. Az állambiztonsági szerv 1989-es működésének megértéséhez fontos lehet áttekinteni, honnan indult a rendszer és a politikai rendőrség az erőszak alkalmazásának szempontjából.

2.2 Állambiztonság és rejtett megfigyelés

„A huszadik századi diktatúrák természetrajzának egyik alapvetése, hogy a félelem és a rettegés leginkább a titkosrendőrségen keresztül vált a mindennapok részévé.”
(MÜLLER 2015: 307)

Müller Rolf megállapítását a dolgozat témájának szempontjából vizsgálva kirajzolódik a pártvezetés és az állambiztonság szoros kapcsolata. A rendszer végéig a szervezet szigorú pártirányítás és ellenőrzés alatt állt (TABAJDI 2008), valamint a pártideológia gyakorlati alkalmazásának egy szerve az állambiztonság, így a társadalom párttal való találkozásának nagy része a titkosrendőrséggel való találkozásban nyilvánul meg. Ez a kapcsolódási rendszer attól függetlenül is végig fennállt, hogy a szervezet több átalakuláson és átstrukturálódáson ment keresztül az államszocializmus alatt. A szervek működésére nem csupán a pártvezetés volt nagy hatással, az aktuális időszak, nemzetközi helyzet és a technikai fejlettség is meghatározó szerepet játszott. 1945-ben a második világháború lezárulását követően a háborús bűnösök felelősségre vonásának és eltávolításának folyamata szorosan összefonódott a kommunista párt térnyerésével is és a saját ellenfelek likvidálásával. Még abban az évben létrejött a Politika Rendészeti Osztály (PRO), amely durva fizikai erőszakot alkalmazott a korábbi elittel szemben. 1946-ra kezdett megszilárdulni a terror intézményesítése az Államvédelmi Osztály (ÁVO), majd később az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) megszervezésével. A szervezet fokozatosan egyre inkább a rendszer stabilizálásában vállalt aktív szerepet; a politikai ellenfelekkel, a rendszer és az ÁVH ellenfeleivel módszeres kíméletlenséggel fordultak szembe. Nem csak az új rendszerrel hangosan ellenkezők estek áldozatul a terrorszervezetnek, a pártideológia fokozatosan kiterjedt a szocialista értékekkel szemben állókra, így nagyvállalkozókra és a parasztság tehetősebb rétegére is (ARGEJÓ 2007).

A szervezet eszköztárában változatos módjai jelentek meg az erőszak alkalmazásának, amelyek megkülönböztethetők az alkalmazás formája és az elérni kívánt hatás szempontjából. A fizikai bántalmazásnak – ahogy egyéb módszereknek is – kidolgozott módszerei és végrehajtási utasításai voltak. Ezek részben a szovjet politikai rendőrség által összeállított útmutatókból tevődtek össze, részben az állambiztonság saját módszereit tartalmazták (ARGEJÓ 2007). Az erőszak közvetlen alkalmazása történhetett

a nyilvános térben is, szemtanúk láttára, ezek demonstratív jellege elrettentő példaként is szolgált; valamint a nyilvánosságtól elrejtve is, kihallgató szobákban, börtönökben. Ennek módszerei közé tartozik a rábeszélés, zsarolás, megfélemlítés, megalázás, kifárasztás, éheztetés, szervezet bioritmusának felborítása, kínzás stb. (MÜLLER 2015). Az elme megtörése testi fenyítés által az információszerzés és büntetés eszközévé vált, emellett pedig olyan teátrális célokat teljesített be, mint a pártvezetés és a rendszer ellenségei közötti hatalmi különbség demonstrálása (ARGEJÓ 2007). Az erőszaknak nemcsak közvetlen, de közvetett formáit is alkalmazták, például állás elvesztése ellenzéki tevékenység végzését követően (MÜLLER 2015).

A társadalomban egyre növekvő ellenszenvet ébresztett a szervezet működése, így a forradalom során, Nagy Imre 1956. október 28-án rádióbeszédében bejelentette, hogy az ÁVH megszűnik. A forradalom leverését követően a szovjet csapatokkal együtt a (volt) szolgálat tagjainak többsége részt vett a megtorlásban, főleg a kihallgatásokban és az ellenállók felderítésében. Az első jelentősebb átalakulás a szervezet újjászervezése volt a hatvanas évek elejétől. Ez nem teljes újralakulást jelentett, hiszen a hatalomra lépő új vezetés is bizalmatlanul fordult a korábbi állambiztonsághoz és annak tagjaihoz, mivel maguk is részben elszenvedői voltak a szolgálat intézkedéseinek: Kádár Jánost is meghurcolták. Az új elit ennek ellenére felismerte azt, hogy a szervezet szükséges eleme a rendszer fenntartásának (TAKÁCS 2007).

1962-ben a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának jogutódjaként jött létre a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége, amely átvette elődszervezetétől a „belső reakciók” megfigyelését egészen 1990 januárjáig. A Csoportfőnökség olyan, az állam biztonságát fenntartó feladatkörök ellátását végezte, mint a terrorista és egyéb szélsőséges társadalom- és rendszerellenes tevékenységek felderítése és felszámolása, tehát a belső ellenzéki tevékenységek monitorozása is (RAINER 2008). A pártvezetés és a társadalom közötti viszonylagos „kiegyezés” – „*aki nincs velünk, az ellenünk van*” helyett, „*aki nincs ellenünk, az velünk van*” politika (RAINER 2004: 19) – révén az erőszakformák alkalmazásában is eltolódás történt. A rejtett felügyelet hangsúlyosabbá vált szemben a fizikai erőszakkal, mivel a szervezet az ellenség elhárításához minél több információ megszerzését tűzte ki célul. A módszertani eltolódásnak egyrésztől szervezetpolitikai okai voltak: míg az állambiztonság az ötvenes években *mindenható* kívánt lenni, az átszervezést követően már *mindenütt jelen lévő* (RAINER 2008: 262). A szerv egyszerre gyakorolja az információk begyűjtését és konkrét manifesztációja a hatalmi kontrollnak is, majd a megszerzett információt a hatalom lencséjén keresztül úgy interpretálja, hogy meghatározhassa, ki minősül a rendszer számára ellenségnek és ki nem. Foucault panoptikumelméletéhez hasonlóan nem szükséges mindenkit egyszerre „látniuk” ahhoz, hogy a szubjektumok úgy érezzék, bármikor megfigyelhetik őket. A tudat elég a saját viselkedés korrigálásához (ARGEJÓ 2009).

Az ötvenes években főleg külföldi diplomaták megfigyelése történt, a hazai lakosság esetében a szervezet több strukturális és technikai gondba ütközött. Magyarországon, kifejezetten vidéki, falusi területeken, az emberek közelebbről ismerték egymást, így a megfigyelő tevékenységet nem volt könnyű elrejteni. Emellett a technika kezdeti fejletlensége sem tette lehetővé az információgyűjtés széleskörű elterjedését, mivel szükséges gépek nagy mérete, zaja és az információfeldolgozás lassúsága túl feltűnővé tette az ilyenfajta tevékenységeket, míg vidéken az alanyok autóval történő követése a gépkocsik nagyon alacsony száma – így igen könnyű beazonosíthatósága – miatt lehetetlenült el (MÜLLER 2015).

1989-re az államszocialista rendszer eresztékei lassan meglazultak. Az ország egyre mélyebb gazdasági gondokkal küzdött, a pártvezetés pedig nem hagyhatta figyelmen kívül a társadalomban zajló feszültséget. A vezetés köreiben politikai küzdelem kezdődött az ország irányításáért a modernizációt pártoló, fiatalabb technokrata pártelit, valamint az idősebb, rendszer fenntartásában érdekelt gerontokrata pártvezetés között. A pártvezetés belső erőviszonyaira és a társadalom nyolcvanas évek során fokozatosan növekvő aktivitására nagy hatással voltak az olyan világpolitikai tényezők is, mint a lengyel Szolidaritás mozgalom erősödése, a nyugati országok óvatos, reformok iránt való támogatása. Az alternatív csoportokból megalakult az Ellenzéki Kerekasztal (EK), később pedig a Nemzeti Kerekasztal, amelynek célja a teljes rendszerváltás volt (VARGA 2007). Ezek a folyamatok valamelyest a III/III. Csoportfőnökség működésében is visszatükröződnek. Azt is gondolhatnánk, hogy a rendszer enyhülése az állambiztonság munkájának csökkenésével járt, azonban pont az ellenkezője történt.

Mivel a nyolcvanas években egyre gyarapodó ellenzéki mozgalmak még több munkát és szerepet adtak a belső reakcióelhárításnak, így a szervezet folyamatos fejlesztésekben és növekvő anyagi támogatásban részesült. Az év elején az állambiztonság számított a megnövekedett ellenzéki tevékenységre, és kidolgozott tervvel álltak elő ennek kezelésére: a törvénytelennek minősített demonstrációkat, tüntetéseket, felvonulásokat, koszorúzásokat igyekeztek felderíteni és szerveződésüket megelőzni; a szervezetek működését pedig indokolt esetben belülről igyekeztek bomlasztani.¹ Az év második felére a szervezeti működésben fennakadást okozott, hogy az MSZMP a megfigyelni való szervezetekkel is egyezséget kötött az EK megalakulásával és a többpártrendszeri választások előkészítésével. Az egyezés ellenére az alternatív csoportok megfigyelése továbbra is rejtetten zajlott (MÜLLER – TAKÁCS 2009c). A rendszerváltás évének az utókor által emlékezetesnek tartott eseményei nagy része Budapesten zajlott, azonban a rendszerellenesnek ítélt tevékenységek nem csupán oda korlátozódtak. Az állambiztonsági szervek megyei kirendeltségeinek kiemelt feladata volt az ellenzéki szerveződések, akciók megfigyelése.

¹ Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökség Győr-Sopron megyei kirendeltségének 1989-es évi Munkaterve. *Open Society Archives*. 2–3.

Az egyes régiók az általános irányelveken felül területükre jellemző további problémákkal néztek szembe, a határszélen például, Győr-Sopron megyében hangsúlyos volt a nyugati diplomáciai jelenlét, a keleti blokk – a környéken kiváltképp az NDK – menekültjeinek felbukkanása, valamint az augusztus 19-én megrendezett Páneurópai Piknik – és ezáltal a Vaszfüggöny szimbolikus megnyitásának egy következő lépése – megszerveződése. A megye nem csak határmenti elhelyezkedése miatt érdekes: három egyetemi város is található a térségben, és ez a tér az ifjúsági szerveződések – pártok, egyesületek ifjúsági tagozatai, szak-kollégiumok stb. – számára ideális kiindulópontot jelentett (MÜLLER – TAKÁCS 2009a).

1990-ben a rendszerváltást követően utódszervezet nélkül megszűnt a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége működése. A demokratikus átmenet során teret nyertek a korábbi rendszerrel kapcsolatos ellenérzések, amelyek addigra kendőzetlenül kifejeződhettek, és az állambiztonság szervezete, valamint a hozzá tartozó hálózati személyek ellen manifesztálódtak. A párt 1989-ben nem rendszerváltásra készült, így kifejezetten érdekes lehet annak a vizsgálata, a hatalom retorikájára hogyan hatottak a rapid és strukturális változások, és hogyan viszonyult a szervezet megfigyelése tárgyaihoz. A hatalom retorikájának és attitűdjének vizsgálata tetten érhető abban, hogyan beszéltek a megfigyelt, ellenségesnek tartott csoportokról, és ez a beszéd hogyan értelmezhető egy hatalmi diskurzív térben, így a továbbiakban a nyelvi elemek vizsgálhatóságára térek ki.

2.3 Hatalmi nyelv, pártzsargon és ellenségkép-konstrukció

A nyelv alapvetően betölt információátadási szerepet, a közösségek kommunikációját segíti. Erre nagy hatással van az, hogy az adott társadalomban milyen pozíciók léteznek, és ez hová helyezi az egyéneket az alá-fölé rendeltségi viszonyban. Eltérő osztály- vagy réteghelyzetű csoportoknak, uralkodó vagy alárendelt csoportoknak kialakulhat belső nyelve is (tolvajnyelv). A csoport presztízse határozza meg, hogy az adott sajátos belső nyelvhasználat zsargonná, követendő példává válik-e (PÉNTEK 1988). Diktatórikus rendszerek esetén az említett nyelvi változások esetében vizsgálhatóvá válik az, hogy a nyelvhasználat milyen módon jelenik meg a hatalmi pozíció érvényesítésében, hiszen a fölérendeltség nem csupán a cselekedetek útján észlelhető, hanem a pártkommunikációban is. Ennek sajátosságai és pontosabb megnyilvánulásai korszakonként, a politikai légkörrel együtt változhatnak. Magyarországon az államszocialista vezetés retorikájára legnagyobb hatással a kezdeti időszak – kiváltképpen az ötvenes évek – nyelvhasználata volt, az ott kialakult nyelvi minták a későbbi évtizedekre is meghatározták a politikai beszédet (JOBST 2006).

Az ilyen nyelvhasználati eszközök egy példája lehet a manipuláció, a paternalisztikus fogalmazás. Ezek elemei túlnyomórészt a katonai nyelvből eredtek. A nyelven keresztül a valóság új értelmezése kezdődött meg: az új szóhasználatban a rendszer nehézségei

nem megoldandó problémák, hanem *csatába hívnak ellenségek ellen* (VALUCH 2011: 28). Ezeknek a fajta retorikáknak célja nem csak az ellenséges csoport megjelölése, a militáns hangvétellel a társadalmi feszültség is fokozható. A szó szoros értelmében küzdelmek hadszíntéren zajlanak területek megszerzéséért, a metaforikus harc szimbolikus terek birtoklásáért, mint például a politikai színtér monopolizálásáért (JOBST 2006).

A nyelvhasználatra politikai okokból történő ráhatás esetén egy adott államban nem csupán a vezetés kommunikációja változik, hanem *„egyes egyének, csoportok és/vagy intézmények nyelvhasználatának politikai eszközökkel, illetve politikai keretek között történő befolyása”* is történik, ekkor a nyelvi jogok csorbulnak, a beszéd formáját jogilag szabályozzák (CSERNICSKÓ – SZABÓMIHÁLY, idézi LADÁNYI – HRENEK 2019: 118.). Ennek ellensúlyozására az egyén és csoportok gyakran valamilyen módon függetlenedni próbálnak az újonnan legitimált jelenségektől, így a hivatalos nyelvhasználatról is (TÓTH 2016). A szigorú ideológiai értelmezési keretben bármi könnyen politikai kérdéssé válhatott, ebből kifolyólag a pártzsargonnal szemben kialakult egy metaforikus köznyelvi fogalmazás- és értelmezésmód, amelynek segítségével ki lehetett kerülni a tabukat, és a pártzsargont megfejtve, lefordítva a politikai cikkek értelmezése lehetségessé vált (VALUCH 2011).

A diktatórikus nyelvi fordulatok a kommunikáció céljától és dokumentum fajtájától eltértek: a hivatalos pártdokumentumok – kiváltképp a nyilvánosságtól elzártan keletkezők – jellegükből adódóan más nyelvi stratégiákat választottak, mint a közvéleményt megszólítani akaró sajtóorgánumok. Mindkettőt jellemezte a saját csoportról, oldalról, hazáról való pozitív megnyilatkozás, míg az ellenséges csoportokról negatív hangvétellel szóltak, a szélesebb közönség számára nyilvános közleményekben nagyobb hangsúly helyeződött az előbbire, hiszen politikai nevelési célzattal is szolgáltak. A pártiratok – az államvezetés egységei által írt dokumentumok, amelyek nem a civil szemnek készültek – a saját csoport pozitívitását kiindulópontnak veszik, és kevésbé fejtik ki ennek okait (VALUCH 2011).

Dokumentumfajtától függetlenül egy további retorikai eszköz a korábban már említett ellenségkép gyártása volt. A politikai ellenfelek meghatározása kitűnik a felmerülő témákban és a kommunikáció irányában is, mivel az sosem egyenrangú felek között történik. Az információ egyirányúan, megkérdőjelezhetetlen igazságként kerül kinyilvánításra egy hatalmi struktúrában magasabb helyet elfoglaló pozícióból (NAGY-CSERE 2009). Ez a hatalmi különbség a szóhasználatban is megjelenhet, például a saját csoportra (pártvezetésre) többes szám első személyben *mi* szóval való utalás, míg az ellenséges csoportra *ők* szóval való hivatkozás (JOBST 2006). A nyelvhasználat visszahat a társadalmi viszonyokra a gyakorlatban is, például megbélyegzett társadalmi csoportok elleni közvetlen vagy közvetett erőszak alkalmazásával. A nyelv politikai instrumentalizálódása megfoghatóbbá teszi a meglévő ellenségeskedést (NAGY-CSERE 2009).

Az ellenségkép megalkotása során a pártvezetés a rendszer fennállása során bizonyos szintű konzisztenciát mutatott. A szocialista hatalomátvételt követően a politikai rendőrség majd állambiztonság számára a szovjet tanácsadók előre definiálták az ellenségesnek minősített csoportok jellemzőit, ezt még az ötvenes években is követték. Legfőképpen a korábbi elit, 1945 előtti rendszerben vezető pozíciót elfoglaló katonatisztek és politikusok, írók, művészek, értelmiségiek csoportját tartották szoros megfigyelés alatt. Ezen belül is elkülönítették azokat, akik céljának a korábbi, kapitalista, burzsoának tartott rendszer visszaállítását látták, és akik a munkásosztály helyett az értelmiséget gondolták alkalmasnak vezető szerepre. A második csoportba az értelmiség azon részét sorolták, akik jobboldali, revizionista értékeket vallottak, és aktív résztvevőit képezték az '56-os eseményeknek – főként a humán tudományok képviselői, egyetemisták. A harmadik csoportba sorolták azokat, akik a baloldali politikának más, radikálisabbnak tekintett oldalait vallották – főként az anarchisták, maoisták, szektások, dogmatikusok (ORGOVÁNYI 2013). A hatvanas évek első harmadától a széleskörű, egész társadalmat lefedő ellenséggyártás enyhült, noha a korábbi ellenséges csoportok továbbra is a hatalom látókörében maradtak (SLACHTA 2019).

Az évtizedek előrehaladtával az eleinte megalkotott ellenségcsoportokkal szembeni fellépés egyre több nehézségbe ütközött, hiszen a szocialista hatalomátvétel idején ellenségesnek ítélt csoportok tagjai, valamint az '56-os forradalomárok is lassan megöregedtek, kivándoroltak az országból, visszavonultak a közélettől, vagy elhunytak. Már a hatvanas évek közepétől is egyre inkább 1945 utáni cselekedeteik miatt vettek megfigyelés alá embereket, őket pedig új kategóriák szerint sorolták. Veszélyes elemnek tekintettek továbbá olyanokat, akik az „imperialistának” tartott hírszerzés tagjai voltak valamikor, vagy kapcsolatban álltak velük. *„Ugyanígy jártak el a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendje elleni összeesküvés, lázadás, kártevés, rombolás, merénylet, hazárulás, ellenség támogatása, kémkedés, izgatás, valamint a béke és az emberiség elleni bűntettek miatt elítélt személyekkel kapcsolatban.”* (ORGOVÁNYI 2012: 120). Az F-dossziésok (Figyelő dosszié) kis része volt egyházi személy, és nagy hányada értelmiségi pályán mozgott. Ezen személyek nagy részét korábbi politikai tevékenység miatt el is ítélték. A politikai magatartást ebben az időszakban három csoportra osztották. Egyfelől megkülönböztették a politikailag lojális személyeket, akik egyetértettek a párt és kormány gondolataival, és nem tartottak kapcsolatot ellenséges személyekkel. A második csoport ellenséges nézeteket vallott, célja volt a kommunistákkal való leszámolás, az új rendszer által keltett sérelmek megtorlása. A harmadik csoport államellenes nézetei a tettelegességben is megnyilvánultak; pártolták a demokráciát, részt vettek mások „izgatásában”, kapcsolatot tartottak más ellenséges személyekkel, nyugati szervezetekkel is (ORGOVÁNYI 2012).

A veszélyesnek tekintett személyek ellenőrzésében az állambiztonság civil aktivistái is részt vettek, így a munkahelyi és lakóhelyi megfigyelés is szélesebb körűvé vált. Kifejezett hangsúlyt fektettek a revizionista ellenségként kezelt lukácsista filozófusok csoportjára is,

„a platform bázisának elsősorban a humán tudományos területen dolgozókat, többek között az ELTE Bölcsészettudományi Kar hallgatóinak és a különböző művészeti ágak képviselőinek egy részét tekintették. A jelentés készítője az MTA Szociológiai Kutató Csoportjában, a Filozófiai Intézetben, az Irodalomtörténeti Intézetben, a Történettudományi Intézetben, valamint egyes könyvkiadóknál és folyóirat-szerkesztőségekben vélte megtalálni a revizionisták további képviselőit.” (ORGOVÁNYI 2013: 5). A nyolcvanas években fokozódtak a korábbi trendek.

A rendszerváltás idejére az ellenségcsoportok egyre konkrétabbá és egyre szűkebb értelemben definiálttá váltak, és az állambiztonság olyan „ellenségképeket konstruált, illetve olyan, már ellenségként definiált csoportok megfigyelését vitte tovább, amelyeket a kommunista diktatúra már kiépülésekor kiszemelt, így az ezekhez kapcsolódó ellenségképeknek már úgymond megvolt a diktatúrán belüli beágyazottsága.” (SLACHTA 2019: 50). Az államszocialista ellenségkonstrukció és a pártzsargon egymástól nehezen elválasztható jelenségek. Az alfejezetben kifejtett hatalmi retorikai elemek nem csupán gyakribbak a diktatórikus rendszerekben, hanem országtól függetlenül hasonló elven is működnek, a „hatalomnak univerzális grammatikája van” (TÓTH, idézi TÓTH 2016: 443).

Történeti dokumentumok vizsgálatának elsődleges célja a megértés, azonban mellékterméke lehet a folyamatnak a korábbi, titkokon keresztüli uralom feloldása, az elrejtett tudások visszaadása a köznek (GYARMATI 2014a). Az utólagos, társadalmi szintű „elégtétel-szerzéssel” persze érdemes igencsak óatosan bánni. A múlt minél szélesebb körű fogalmi megragadása részben éppen azért ütközik nehézségekbe, mert az előző rendszer politikája a nyelvhasználatra is hatott. A rendszer leírására használható szavak terheltek, ideológiai hátterűek, manipulatív tendenciákkal alkalmazottak, kontextus nélkül tehát önmagukban nem értelmezhetők (RAINER 2014).

3. Módszertan és forráskritika

Az állambiztonsági iratok tudományos vizsgálata nem új keletű téma, ahogyan a szociológiai elemzésére, azon belül is szociolingvisztikai szempontok beemelésére is találhatók példák (LUPOVICS 2008; NAGY-CSERE 2009; VALUCH 2011). Amennyiben a hatalom szempontjaival, a hatalmi nyelvhasználat jellemzőivel, ellenségkonstrukciójával, leírasmódjával foglalkozunk, a szociológia területén belül az egyik alkalmas módszer a történeti diskurzuselemzés. A módszer abból indul ki, hogy az egyes szociokulturális valóságok szükségszerűen társadalmi konstrukciók mentén alakulnak ki, amelyeket a maguk valóságában tudunk értelmezni. Az elemzés során egy történetileg elkülöníthető, saját jellemzőkkel és belső logikával rendelkező időszakot vizsgálunk (SLACHTA

2019). Elemzendő korpuszomat a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökség (belső reakciók elhárítás) Győr-Sopron Megyei Rendőrfőkapitányság állambiztonsági szerve által 1989-ben összeállított napi operatív információs jelentései alkotják. Ezek mellé a vizsgálat során áttekintem a szervezet által készített 1989-es megyei Éves Munkatervet is.

Az első lépés annak a megállapítása, hogy az elemzésünk tárgya diskurzusnak minősül-e. A diskurzuselemzés során egy társadalmi–hatalmi rendszert vizsgálunk, amely nyelven keresztül valósul meg, tudást termel, valamint termeli azt a teret, ahol ez értelmezhetővé válik. Vizsgálati elem, hogy a kommunikáció résztvevői között milyen dinamika, viszony húzódik meg, kik és hogyan vehetnek részt ebben a tudástermelésben (FOUCAULT 1998). A kritikai dimenzió is kiemelt hangsúlyt kap: vizsgálandó egységgé válnak a diskurzus szereplői, a közöttük húzódó egyenlőtlenségi viszonyok nyelvi lenyomata. Szűkebb értelemben tárgya lehet a hatalmi túlkapás, igazságtalanság, ebből eredő egyenlőtlenség, valamint az erőforrásokhoz való privilegizált hozzáférés – például a tudás, jövedelem, pozíció stb. –, amelyből másokat, a hatalmi hierarchiában lejjebb lévőket kizárnak (VAN DIJK 2000).

Az állambiztonsági dokumentumok a szerv belső diskurzusának termékei, a saját kommunikációjuknak minősül az, hogy mik a feladataik, hogyan végzik el munkájukat, mik a terveik, kik a megfigyelt személyek, és miért ők minősülnek ellenségesnek (SLACHTA 2019). Vizsgálhatók a kifejezések, amelyek jellemzők az adott rendszer belső valóságára, amelyek rendszeresen visszatérnek, saját logikájuk szerint alkalmazottak. A kutatás tárgya továbbá az is, mi ezeknek a leírásoknak a funkcionális szerepe. Konkrétabb elemzési egységeim közé tartozik az is, hogy a megfigyelt személyekről és csoportokról milyen módon nyilatkozik meg az állambiztonság; fellelhető-e nyelvezetbeli különbség abban, ahogy a szervezetek egymáshoz képest leírásra kerülnek; kiket említenek többször és/vagy hosszabb terjedelemben, milyen további jelzőkkel illetik őket; a személyekre és csoportokra alkalmazott kifejezések miben különböznek.

Az állambiztonsági iratoknak jellegükből adódóan vannak erős korlátai. Alapvető kérdés a dokumentumok és azok tartalmának hitelessége, hiszen jellegükből adódóan titkos, megkérdőjelezhető módszerek termékei (RÉVÉSZ 2013). Azok tartalmát nem értelmezhetjük keletkezésüknek kontextusán kívül. Főleg a hatalom szempontjait és annak gondolkodásmódját tükrözhetik, nem feltétlenül az események valós riportjai, arról más források feltehetőleg hitelesebben szólnak (ORBÁN-SCHWARCZKOPF 2007). Konkrét eseményeknek a bővebb elemzése dolgozatomnak nem célja. Az elemezhetőséget tovább nehezíti, hogy az állambiztonsági dokumentumokat erős hiány jellemzi, mivel a rendszerváltás során sok irat tűnt el, került selejtezésre, vagy lett megsemmisítve. Így egyes dokumentumok esetén nem feltétlenül tudható, hogy a teljes, arra az időszakra vonatkozó iratanyag a kezünkben van-e.

A konkrét dokumentumfajta tekintetében is fellelhetők korlátok. Csak egy megye dokumentumait láthatjuk majd, így az elemzés a szervezet általános működéséről nem

adhat átfogó képet. Diskurzuselemzési szempontból általánosságban az állambiztonság is értelmezhető beszélőként. Ezen belül csak arról rendelkezem adattal, hogy a hálózati tagok milyen pozíciót foglaltak el. A leggyakoribb szerzők a titkos megbízottak voltak, általuk 14 dokumentum készült – ez olyan személyt takar, aki munkáját saját meggyőződésből végzi. A második leggyakoribb kategória az ügynökök – akik valamilyen érdek hatására váltak hálózati taggá – által írt dokumentumok, ebből 7 készült.

Az állambiztonsági szolgálatok több csatornán keresztül juttattak el információkat a pártvezetés számára, ennek csak egy módja volt a napi operatív információs jelentések írása, amelyeket 1979 januárja és 1990 januárja között alkalmaztak (MÜLLER – TAKÁCS 2009a). Ezek rövid, átlagosan fél oldalas szövegek, amelyek gyakran az előző nap vagy napok legfontosabbnak ítélt történéseiről számoltak be. A jelentéseket feltételezhetően egy megadott, felülről érkező szempontrendszer szerint állították össze, és abba engednek betekintést, hogy az állambiztonság mint szervezet milyen személyekről és eseményekről tartott fontosnak feljegyzéseket előállíttatni. A jelentéseket az ügynökök tartótisztjeiknek írják, akik aztán az azokban lévő információkat továbbítják az MSZMP vezetőségének és a Minisztertanács tagjainak. Céljuk a tájékoztatás, információátadás volt, így nyelvileg korlátozottabbak, tárgyilagos megfogalmazásúak. A megszerzett információkból megszerkesztett szövegeket az Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság számára küldték el (MÜLLER–TAKÁCS 2009a). Ilyen értelemben nemcsak az ügynök, hanem még inkább a tiszt szempontjai lehettek fontosak megírás közben. Ezeket a szempontokat célszerű volt fejben tartani, hiszen az ellenségesnek tekintett személy megfigyelése során potenciálisan nemcsak a konkrét politikai cselekvései válhatnak érdekessé, hanem az átlagos mindennapjai során végrehajtott cselekedetek is összeesküvés jeleivé válhatnak attól függően, hogy a tartótiszt hogyan interpretálja (félre) az olvasottakat (FARKAS 2006; GYARMATI 2014b).

4. Elemzés

4.1 Dokumentumok kontextusba helyezése

A továbbiakban a korpuszom elemzésére térek rá. Ebben a fejezetben arra koncentrálok, hogy a szövegek hogyan világítanak rá korszakbeli eseményekre, a megfigyelt ellenzéki csoportosulások ezekben betöltött szerepére, valamint az állambiztonság különböző eszközeire és viszonyulására az előbbiekhöz. A politikai rendőrség elsődleges feladata 1989-ben a gyorsuló társadalmi változások és a „tárgyalásos forradalom” alakulása következtében az alternatív csoportosulások megfigyelése volt. Az állambiztonság látókörébe kerülő szervezetek száma népes: a megyében figyelemmel kísérték politikai szervezeteket (a későbbi

pártokat), a cserkész mozgalmat, ifjúsági szervezeteket, szakkollégiumokat, szakszervezeteket, egyesületeket, egyházi szervezeteket, nem politikai alapú mozgalmakat, emberi jogi szervezeteket, pedagógiai szervezeteket, művészcsoportokat, egyesületeket, alapítványokat.²

Az alternatív csoportok monitorozásánál olyan szempontokat vettek figyelembe, hogy milyen módon lépnek kapcsolatba más szervezetekkel, illetve a hatalommal, illetve kik azok, akiktől elzárkóznak. Ahogy azt korábban áttekintettem, az ellenséggép konstrukcióban alapvető helyen szerepeltek azok a csoportok, akik nem szorgalmazzák a hatalommal való egyezkedést, céljuk a fennálló rendszer megváltoztatása, vagy ilyen szervezetek velük kapcsolatban álltak.

„1989. április 19-én Sopronban a Gourmand Étterem különtermében megbeszélést tartottak a FIDESZ, FKGP, MDF és SZDSZ képviselői. Létrehozták az ún. »Ellenzéki Kerekasztalt«[...] saját szellemi és politikai arculatukat megőrizve – kapcsolódva a Független Jogász Fórum felhívásához – jövőben egységesen lépnek fel a hatalmi szervekkel folytatott politikai tárgyalásokon.” (IV.21.). Az iratokból kiderül, hogy a megye ellenzéki csoportjai egy hónappal követték az országos folyamatokat, és megalakították az Ellenzéki Kerekasztal (EK) helyi képviseletét. Az országos kezdeményezés március 22-re tehető, míg ez a Győr-Sopron megyei ülés áprilisra. A szervezetek közötti erősödő együttműködés kockázatot jelentett a pártvezetés számára, hiszen az alternatív csoportosulások önmagukban is folyamatosan növekvő támogatottságot élveztek, kooperáció esetén egy közös, az MSZMP ellenében kialakuló bázis veszélyétől tartottak egy amúgy is belső konfliktusoktól feszült időszakban.

Az alternatív szervezetek ellenőrzésének egyik fontos eleme volt az általuk szervezett események felderítése, az MSZMP érdekeivel erősen ütköző események megakadályozása, vagy az ellenzékiek és a pártvezetés közös fellépésének erősítésére való törekvés. Győr-Sopron megyében, 1989-ben olyan események tartoztak ide, mint a különböző csoportok önálló ülései, csoportok közötti együttműködés, kiváltképpen az EK találkozói, megemlékezések, nemzeti ünnepek. Beszámolnak egy a megyében tartott március 15-i ünnepségről, ahol az alternatív szervezetek és a pártvezetés együtt jelentek meg.

² Megfigyelt csoportok: Magyar Demokrata Fórum, Fiatal Demokraták Szövetsége, Szabad Demokraták Szövetsége, Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, Kereszténydemokrata Néppárt, Magyarországi Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa, Magyar Cserkész Szövetség, Magyar Cserkészcsapatok Szövetsége, TDDSZ „art” (független demokratikus művész szakszervezet), Történelmi Igazságtétel Bizottságának soproni csoportja, Soproni Demokratikus Ifjúsági Szövetség, Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége, Duna Kör, Katonai szolgálatot megtagadók köre, Karizmatikus közösség, Bencés szerzetesek, Premontrei Diákszövetség, Regnum Marianum Község, Magyar püspöki kar, volt Karmelita rend, Scarbantia cserkészcsapat, Független Jogász Fórum, Gyógypedagógusok Demokratikus Szakszervezete, Pedagógusok Demokratikus szervezete, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Magyar Emberi Jogok Alapítvány, Demokratikus Akció Szövetség, Reflex Környezetvédő Egyesület, Hungária Argentínai Magyar Egyesület (*Asociación Húngara en la Argentina*), Szegényeket Támogató Alap, Szolidaritás Szakszervezet, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Soros Alapítvány.

A szervezetek közötti kapcsolattartásnál külön figyelmet szenteltek annak, ha a hazai csoportok külföldi, kifejezetten nyugati kapcsolatokkal rendelkeztek, hiszen ez utat nyitott a szervezetek infrastruktúrájának növelésére, amit a vezetés eddig akadályozott, másfelől benne rejtett a lehetősége a külső nyugati befolyásnak is: „*Solt Ottilia és Kőszeg Ferenc budapesti lakosok ún. »Beszélő est«* ankétot tartottak, melyen kb. 70–80 fő vett részt. Az előadók tájékoztatást adtak a beszélő [sic!] kialakulásának, fejlődésének körülményeiről, az illegális lapszerkesztés nehézségeiről és a korábbi rendőrségi zaklatásokról. Állításuk szerint a velük szemben kiszabott pénzbírságok kifizetéséhez egy francia szakszervezettől kaptak anyagi segítséget.” (V.29.). A külföldi szervezetekkel és személyekkel, kiváltképpen a nyugati országokban élőkkel való kapcsolat fenntartása szintén a klasszikus, a rendszer kezdeti szakasza óta létező ellenségkép része, így önmagukban is információs értékkel bírtak. Emellett ezek a kapcsolatok az alternatív csoport belső megerősítését is szolgálták, és az országra ható, növekvő nemzetközi befolyást is jelezték.

A politikai rendőrség hatáskörébe tartozott továbbá a nyugati diplomáciai jelenlét monitorozása, így esetlegesen a kémelhárítás tájékoztatása, valamint a határátlépések felderítésében való segédkezés. Külföldiek tevékenysége kapcsán a Magyarország területét is érintő információs forgalmat is monitorozták, egy esetben a kirendeltség a bolgár ellenzéki mozgalom Sopronban feladott levelezésébe tekintett bele: „*Előzetes értékelésünk és nem ellenőrzöttek pontos fordítás alapján megállapítottuk, hogy az anyagok szövegezése ellenséges tartalmú. Készítői Bulgária társadalmi rendszerét, ifjúsági- és oktatáspolitikáját támadják, felszólítják az egyetemi ifjúságot arra, hogy a jugoszláv, lengyel, ukrán, örmény példát követve álljon a társadalmi változások élére. A levelek tartalmából, egyes sajátosságaiából arra következtetünk, hogy írói franciaországi bolgár személyek. Aláírásként a »Bulgár Felszabadítási Mozgalom« van feltüntetve.*” (IV.26.).

Ebben az esetben egyértelmű levélbontás történt, azonban nem minden jelentésből derül ki, hogy az információkat hogyan és milyen formában szerezték. Több iratban olyan ülésezésekről és előadásokról számolnak be, ahol ellenzéki képviselők szólaltak fel. A helyszín megjelöléséből arra is következtethetünk, hogy ezek esetenként nyilvános, akár előre meghirdetett események is lehettek, vagy nyilvánosan elérhető szöveges információk (akár egyéb forrásból megismerhetők, mint sajtó, vagy az ellenzéki szervezetek felhívásai). Más esetekben utalásokat tesznek az információ forrására vagy a megszerzésre irányuló módszerre is, mint például a szovjet katonai hírszerzés, az alternatív szervezetek soraiba beépült hálózati tagok információi, a szervezet külső „*kapcsolati*” embere vagy informátora, úgynevezett „*szűrő-kutató munka*”, meghallgatás, kihallgatás, zöldrendészeti operatív figyelés, telefon lehallgatása.

Az állambiztonság nem csupán támogatta a pártvezetéssel kooperációra törekvő csoportokat, és megfigyelte a károsnak ítélt politikai tevékenységeket végzőket, hanem akár

konkrétan be is avatkoztak működésükbe, belülről bomlasztották ezeket a csoportokat.³ Ez utóbbi akadályba ütközhetett, amennyiben a megfigyelt csoport is tudomást szerzett ennek tervéről vagy folyamatáról. A csoportosulások számoltak az állambiztonság lehetséges jelenlétével köreikben, és több kísérletet is tettek arra, hogy az információikat minél jobban megvédhessék: „Kis János kifejtette, hogy [az SZDSZ] tábor résztvevői amit az előadón hallottak, azt kívülállónak ne mondják el két okból: egyrészt a választási rendszer ilyen sajátosságait nagyon-nagyon kevesen ismerik az országban, és sokan sosem fognak rájönni, másrészt koalíciós partnereikről és lehetséges ellenségeikről már olyasmiket mondtak el, amit egyébként nekik nyíltan nem mondanának. Ezért az itt készült esetleges magnófelvételeket ne hozzák nyilvánosságra, ami itt történt, maradjon köztük.” (IX.28.).

A korpuszban az utolsó elemzett dokumentum decemberi dátumú, ami felfedi, hogy az állambiztonság beépülési tevékenysége mind a Köztársaság kihirdetése előtt és után is zajlott, ami jelzi, hogy az állambiztonság szerepe nem szűnt meg azonnal a rendszerváltási folyamatok elkezdésével, a hatalom továbbra is rejtett megfigyelés alatt tartotta a pártosodás útjára lépő ellenzéki csoportosulásokat. Az iratokkal kapcsolatban általában megfigyelhető tendencia, hogy az év végéhez közeledve a jelentések száma csökken. Győr-Sopron megye esetében is tapasztalható hirtelen csökkenés, az első negyedévben kilenc napi operatív információs jelentés készült, a második negyedévben az ellenzéki mozgalmak megélénkülésével huszonnégy darab, a harmadik negyedévben négy található, az utolsó hónapokban szintén négy. Nemcsak a jelentések száma, hanem a szövegek hossza is átlagosan rövidülni kezdett, míg a jelentések között eltelt idő hosszúra nyúlt. Július legvégétől szeptember közepéig terjedő másfél–kéthónapos időszakban, illetve az október vége és a december eleje közötti másfél hónapban nem található egy sem. Az utolsó jelentés a megyéből december 15-i dátummal született, míg egyes megyékben még 1990 januárjában is készültek szórványosan jelentések.

A dokumentumok összeállításában megfigyelhető hiátusok nem azért történtek, mert eseménytelenek lettek volna ezek az időszakok. Az utókor szemüvegén keresztül tudjuk, hogy némelyik nagyobb szünet időszakában kifejezetten nagy horderejű hazai és nemzetközi történésekre került sor. A jelentések fokozódó hiánya inkább lehet jele a szervezeti szerepzavarnak, amely két oldalról is megmutatkozik. Az iratokban egyre kevésbé van szó a szervezet egyéb tevékenységeiről – a vallási csoportok megfigyeléséről, a katonai és diplomáciai jelenlét monitorozásáról stb. –, és a figyelmet nagyrészt csak az ellenzéki csoportosulásokra fordították. Másrésztől viszont a róluk való jelentéstétel is gondokba ütközött, mivel a pártvezetés időközben elkezdett megállapodásokat kötni az alternatív politikai szervezetekkel. Az ideológia szerint a fokozódó tevékenységük miatt az ellenzéki

³ Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökség Győr-Sopron megyei kirendeltségének 1989-es évi Munkaterve. *Open Society Archives*. 3.

pártok megfigyelése vált az egyik legfontosabb feladattá, jogilag azonban ezek a csoportok időközben kikerültek az illegálisból, így a megfigyelésük a hatályos törvények szerint is elvesztette jogalapját. A hiány okának tekinthető akár az is, hogy az időszakban történő nagyobb események – pl. Páneurópai Piknik – más módon került felderítésre, így pedig más dokumentumokban kerültek említésre, nem a napi jelentésekben, vagy a hasonló ügyekkel nem a III/III-as Csoportfőnökség foglalkozott. Feltételezhető, hogy több irat készült, azonban ezek elvesztek, elpusztultak, vagy megsemmisítésre kerültek. Hasonló történetekről az egyik dokumentum is említést tesz.

Nem csak a szervezeti jellemzők és év során lezajló szélesebb társadalmi változások voltak hatással a dokumentumok tartalmára. A jelentések az év során bekövetkező nagyobb eseményekre – pl. többpárti választásokra való készülés – részben reflektálnak is. A Páneurópai Piknikről csak előzetes információszerzés történt, azonban a rendezvény hónapjában egyetlen jelentés sem található róla, vagy annak hatásairól a lakók mindennapi tevékenysége során. Ennek vélhetően az év során megváltozó határpolitikához van köze (GYARMATI 2014b). A nagy csend azonban érdekes abból a szempontból, hogy az eseménynek szervezői között akadtak a többi dokumentumban is megfigyelt és jelentett ellenzéki csoportosulások képviselői. Róluk április óta jelentettek és szervezési tevékenységüket monitorozták, így az ellenzéki aktivitás szempontjából továbbra is érdekes maradhatott a szervezői munka attól függetlenül is, hogy a konkrét esemény már más alegységek hatáskörébe tartozhatott.

Ez az esemény több szempontból is érdekessé válhatott az állambiztonság számára, hiszen az esemény erős nyugati segítséggel valósult meg, Habsburg Ottó kezdeményezésére: „Az MDF debreceni szervezete levélben felvette a kapcsolatot Lőrincz Gábor Sopron, [...] sz. alatti lakossal azzal a céllal, hogy a soproni és Sopron környéki alternatív szervezetekkel közösen segítség elő szervezéssel és tevékeny közreműködéssel annak a programnak a létrejöttét, melyet ők »Páneurópai Piknik a vasfüggöny helyén« elnevezéssel terveznek. Az MDF és az országos klubtanács ezt a rendezvényt az 1989. augusztus 19–20-i európai baráti társaságok találkozájára ráépülve akarja megszervezni Fertőrákos térségében, az osztrák– magyar határ jelenleg »kerítésmentes« sávjában. [...] Védnökül akarják felkérni dr. Habsburg Ottót, az Európa Parlament elnökét, valamint a magyar államminisztert.” (VII.24.). A korábbiakban megvitatottak szerint a klasszikus ellenségkép egyik nagy kategóriájának az 1945 előtti elit tagjai, kiváltképpen a revizionista törekvésekkel rendelkezők bizonyultak, így egy ilyen esemény megszervezése a pártideológia belső logikája szerint a rendszer fennmaradását veszélyeztethetőnek tűnhetett.

4.2 Alternatív csoportok fokozódó megfigyelése

Noha az alternatív csoportok inherensen rendszerellenes szerepbe kerültek az állampárt-tal szemben, egyáltalán nem homogén egységek. Az alábbiakban fő elemzési szempontom az, mely személyek és csoportok, illetve milyen tevékenységek leírását helyezik a közép-pontba.

Az alternatív csoportosulások egyre népszerűbbek lettek a hazai lakosság körében, valamint megnövekedett a külföldi támogatottság mértéke mind szimbolikusan, mind anyagilag. Az év során egyre nagyobb horderejű ellenzéki eseményekre és demonstratív akciókra került sor: Győr-Sopron megyében például a dokumentumokban az egész év során visszatérő téma volt a térségben egy 1956-os tömegsírhely kérdése, amellyel kapcsolatban folyamatosan növekedett a lakossági érdeklődés. Az eset rávilágít arra, hogy még a szigorúan elhallgatott és tabusított témák esetében is – ami 1956-ra fokozottan igaz volt –, ha csak szóbeszéd útján is, de megőrizhetők voltak titkosított információk, még-hozzá nagy pontossággal. A lelőhely tényleges validitását egy dokumentum is részletezi: *„Operatív ismereteink szerint a fenti sopronkőhidai helyen 10 fő halálraítélt van eltemetve, valamint Szigethy Attila, a Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke, aki 1957-ben öngyilkos lett. A halálbüntetésre mindegyiküknél ellenforradalmi tevékenységük miatt került sor.”* (III.10.).

A dokumentum szóhasználatából az is következik, hogy a vezetés narratívája az 1956-os eseményekről kifejezetten ellentétes volt ebben az időszakban. Néhány héttel korábban történt csak, hogy Pozsgay Imre népfelkelésnek minősítette az eseményt ellenforradalom helyett, de ebben a márciusi iratban még azonban továbbra is ellenforradalomként említik. Az ügy először csak úgy merült fel az iratokban, mint a lakosság érdeklődése a sírhelyek valódi lelőhelye iránt. Az év során a hely nyílt ellenzéki akció központjává vált a térségben *„koszorúzások”* és egy *„ideiglenes emlékmű”* állítása keretében (VI.14.; IX.28.).

A szövegek megkülönböztetik a kompromisszumkész szervezeteket a rendszerellenes tevékenységeket űzőktől. Hogy pontosan hogyan is értendő a kompromisszum a szövegek kontextusában, azt az iratok nem részletezik, csupán a hivatalos szervezetekkel – MSZMP, KISZ, Hazafias Népfront – való együttműködést emlegetik, vagy a többi csoportosulással való ellenszegülést: *„A Győrben működő Demokratikus Akció Szövetség 1989. április 21-én tartott összejövetelén az MDF javaslatát vitatták meg, miszerint május 9-én a II. Világháború befejeződésének emlékére közös demonstrációt szerveznek. [...] Javaslataik között szerepelt még, hogy a tömeg menjen el a Győrben található szovjet katonai objektum előtt, és jelképesen búcsúztassa el az alakulatokat. Ezt azonban mind a Reflex, mind az FKGP jelenlévő képviselői elvetették.”* (IV.27.)

Ebben az időszakban, tavasszal elkezdődtek a tárgyalások a pártvezetés és ellenzéki csoportok között. Az utóbbiak nyilvános kommunikációs csatornákon közzölték követeléseiket,

amelyek a rendszer akkori működését kritizálták, annak gyakorlataival szemben álltak ki, és követelték az „indokolatlan premizálások leállítását minden olyan vezetőnél, aki beosztását az uralkodó párttól kapta, és nem tudásával, munkájával érdemelte ki. A magasabb beosztás elismerésére az alapfizetésben kerüljön sor”, valamint „A pártok és alternatív szervezetek egy-egy kijelölt szakértőjéből hozzanak létre gazdasági bizottságot, ami folyamatosan tegyen javaslatot a kormánynak a teljesen felesleges, vagy éppenséggel a demokrácia kibontakoztatása ellenében ható szervezetek, látszat- és árnyékintézmények azonnali felszámolására!” (V.8.).

Az állambiztonság szempontjából ezek az esetek fontossá válhattak nem csupán a megfogalmazott rendszerellenes gondolatok miatt, hanem amiatt is, hogy a korábban monopolizált nyilvánosság tereibe ezek a csoportok fokozatosan a saját diskurzusaikat igyekeztek behozni. Egyes szervezetek külön követeléseket is elkezdtek megfogalmazni és szórólapokkal terjeszteni: „Kapcsolatunk birtokába jutott május 9-én az SZDSZ soproni csoportja által készített röplap.” A szöveg olyan nyílt, kritikus hangvételű követeléseket is tartalmaz, mint: „Független, demokratikus Magyarországot, a diktatórikus MSZMP-irányítás megszüntetését.” illetve „Ellenőrzött hatalmi struktúrákat, a Kádár korszak kiskirályainak távozását a hatalmi testületekből,” valamint „Konceptiók perek, internálások soproni felülvizsgálatát. Emlékművet a II. világháború áldozatainak.” (V.10.). Ezek a követelések a széles nyilvánosságban jelentek meg, így valószínűleg a jelentésbe foglalása nem csupán információátadási céllal bírhatott, hanem azt is segíthette körvonalazni az állambiztonság számára, mely csoportok a főbb forrásai ezeknek az új irányoknak, mely csoportokkal kapcsolatban érdemes az elhárítási munkálatokba kezdeni.

4.3 Hatalmi nyelvhasználat a dokumentumokban

Az eddigiekből is látszik, hogy a csoportok között az állambiztonság alkalmazott distinkciókat például kompromisszumkészségük szempontjából. Ezek a különbségek a nyelvi eszközökben tovább élesíthetők. A szocialista rendszerek alapjainak egy eleme volt az előző rendszer vezéralakjai és támogatói, az uralkodó osztály tagjai ellen való gyűlölet. A gyűlöletnek nem csak az ellenséges csoporttal való felépítés a célja, az irgalmatlanság a szocialista vezetést erősnek tünteti fel – kifejezetten a rendszer kezdeti szakaszában – az ellenséges csoport ellen pedig elítélést vált ki a szélesebb társadalomban (Tóth 2016). Ennek – a nyelven keresztül való módjai – lehetnek a propaganda, rábeszélés, meggyőzés, hazugság, manipuláció, valamint a mítoszteremtés. Az utóbbira példa, hogy az ellenséges csoportot hogyan nevezzük meg, milyen történetet festünk a csoport köré, milyen egyéb szavakkal, jellemzőkkel tesszük szinonimává az ellenséges csoportot. A jelentés így egyre tágul és fokozatosan negatívabb színezetet kap, maga a csoport elnevezése is stigmatizálttá válhat

(TÓTH 2015). Erre a folyamatra példaként szolgálnak az aszimmetrikus ellenfogalmak, amelyek esetén a szavak kétértelműek: részben pozitívak, részben negatívak. Ilyen kifejezések azok, amelyekkel egyes csoportok, közösségek meghatározzák magukat. Ilyen lehet például a nyugati, imperialista vagy egyes nemzetiségek nevei, amelyek lekicsinylő jelzőkké is válnak. Ez hatalom-alárendelt viszonyban jön létre, ahol a hatalom határozhat meg ilyen új jelentéseket (SLACHTA 2019). Az Éves Munkaterv például a kapitalista országokból érkező személyeket potenciálisan a rendszer bomlasztóival azonosítja: „Folyamatosan ellenőrizzük a kapitalista és fejlődő országokból megyénkben tanuló ösztöndíjasokat. Az intézményekben figyelemmel kísérjük a hallgatókat, oktatókat, negatívan foglalkoztató, irritáló kérdéseket, soron kívül tájékoztatjuk a megoldásukra hivatott vezetőket, hogy az ilyen ügyeket ne tudják felhasználni rendkívüli konfliktus helyzetek kialakítására.” (ÉM.5).

A kétértelműség mellett megjelenik az értelemváltás szerepe is. A diktatórikus nyelvhasználatban létrejöhetnek egyes szavaknak ellentétes jelentései, a szavak akár negatívból pozitív töltetet kaphatnak. Hasonló változások zajlottak le a náci Németországban is, példának okáért a fanatikus „túlzottan megszállott” jelentésből egy fontos, vágyott tulajdonság vált (TÓTH 2016). „Az elhárítási területünkön független lapok, folyóiratok operatív védelmét megszervezzük annak érdekében, hogy ezek a sajtóorgánumok ne kerüljenek valamilyen alternatív csoportosulás befolyása alá, megőrizzék kibontakozás irányába ható kritikai hangvételüket.” (ÉV.3). A kritikai hozzáállás önmagában semleges jelentésű szó, azonban, amennyiben ez a tulajdonság az állambiztonsággal vagy államhatalommal kapcsolatban jelenik meg, negatívabb színezetet kap.

Ehhez hasonlatosak azok az esetek is, amikor egy alapvetően negatív jelenséggel szemben kettős mércét alkalmaznak. A „terror” vagy „propaganda” alkalmazása, az erőszak pozitívvá és legitimmé válhat a rendszer szemében, amennyiben azt a hatalom fejti ki „ellenségek” ellen, a saját csoportja védelmére, fordított esetben azonban ez negatív értelmű (TÓTH 2016). „Összegezve: várható volt és kikristályosodott, hogy a következőkben a különféle demonstrációk szervezését az SZDSZ nem közösködve senkivel, vállalja. Aktív és offenzív propaganda kampány fog indulni, egy-két héten belül megkezdődik a helyi regionális központok felállítása, felszerelése.” (IX.28.). A szöveg kontextusa további negatívabb színezetet ad a megszólalásnak, emellett fentebb az SZDSZ-t nemcsak a rendszerellenes kampány szervezőinek írják le, hanem kiemelik, hogy a többi ellenzéki csoporttal sem hajlandók együttműködni. Ezek a megállapítások fakadhatnak abból is, hogy az SZDSZ csoportja negatív megítélésben tűnik fel a szerző által, azonban fontos adalék lehet a szerzőnek, hogy az ellenzéki csoportok között belső ellentét feszül, hiszen az SZDSZ nem együttműködő.

4.4 Tartalmi eltérések, nyelvi hasonlóságok

Az eddigi alfejezetekből is kitűnik, hogy a pártideológiával – és ezáltal a hatalommal – ellentétes tevékenységeket végző csoportokkal szembeni hozzáállás, a róluk való beszéd módja elkülöníthető jellegzetességeket mutat. A különböző alternatív csoportokról való beszédmód egymáshoz képest is mutat sajátosságokat, amelyek mélyebb feltárására ebben a fejezetben fókuszálok.

Dokumentum és dokumentum között fellelhetők különbségek: egyes jelentésekben főleg a nyers adatok, szükséges információk közlésére fókuszálnak, máshol pedig normatív állításokat is megfogalmaztak a történetek leírata mellett. Ez adódhat abból, hogy eltérő szerzőktől származnak a dokumentumok, azonban fellelhető egy konkrétabb mintázat is: az alternatív szervezetek üléseiről való jelentés során azokat a felszólalásokat bővebben kifejtették, amelyek a rendszer működésével kapcsolatban ellentétes álláspontokat képviseltek. Ez olyan szempontból nem meglepő, hogy az állambiztonság az államellenes tevékenységek felderítésével és elhárításával foglalkozik, ezeknek a megszólalásoknak több az információértéke. Azonban érdekes, milyen kapcsolat feszül az államellenes gondolatok leírása és a szöveg fogalmazásmódja között.

A hálózat szerint a rendszer számára „káros” gondolatokat szó szerint idézték a felszólalóktól. Az idézőjel használata persze nem jelenti azt, hogy ténylegesen pontos leíratra kerül sor, és mennyire fogalmazza át az elhangzottakat, esetleg készült-e hangfelvétel, ami alapján készítették a jelentést. Az azonban kitűnik, hogy egyes csoportoknál törekedtek rá, hogy az elhangzott gondolatokat minél bővebben lejegyezzék. Bihari Mihály politológus, egyetemi docens tartott előadást „*Alkotmányosság, demokrácia*” címmel. „*Az előadásban a következő gondolatokat fejtette ki. Az MSZMP jelenleg gyűjtőpártként működik, nem is lehet a szó szoros értelmében pártnak nevezni, hanem intézményesült közhatalom. Jelenleg négy egymástól jól elhatárolható csoportosulásból áll.*” (II.20.). A jelentés egy egész oldalon át fejtegeti az előadás tartalmát és a politológus által elemzett négy csoportosulást.

Másfajta ülésekről inkább rövidebb összefoglalót készítettek, vagy csak annyit említettek meg, hogy a szervezet konstruktív együttműködésre készül-e vagy sem: „*Jelen voltak a HNF, a KISZ, az MSZMP Győr Városi Bizottságának és az MDF győri szervezetének képviselői. A szervezők ismertették az alapítólevél és programnyilatkozat tartalmát. A vitában kb. 10 fő nyilvánított véleményt, melyek konstruktívak voltak. Az új FIDESZ csoport minden jelenlévő szervezettel való szoros együttműködés mellett foglalt állást.*” (II.20.). Mind a bizottsági ülésről és Bihari Mihály előadásáról szóló jelentés ugyanazon a napon, bár eltérő alkalmakon készült, az első kétszer olyan hosszán és mély részletességgel, több idézett gondolattal tarkított. Az együttműködést mutató csoportok felderítése azért is lehetett információértékű, hiszen az év első felében az MSZMP kompromisszumot kívánt kötni alternatív csoportokkal

tárgyalásaik során, ezzel késleltetve a modellváltást, így fontossá válhatott, mely csoportok lehetnek esetleges segítségükre ebben.

A normatív állítások tekintetében az SZDSZ és a FIDESZ képviselői több megjegyzésben részesültek a többi szerveződéshez képest: „Az SZDSZ Brennbergbányán 1989. szeptember 22–24-ig megtartott tábora a következők szerint zajlott le: [...] Szabó Miklós elsősorban az SZDSZ liberális párt jellegét domborította ki, erősen preferálva ezekben az emberjogi, polgárjogi elemeket, valamint a szociáldemokrata értékeket. Előadását követően jószerivel 4 órás tartalmatlan fecsegés következett, melynek egyetlen jellemzője »az MDF ellenség« volt.” A közelgő választások kapcsán a jelentés megjegyzi: „pl. Fejér megye, ahol 6 hely van felírva, de feltehetőleg 5 fog felosztásra kerülni, amennyiben a FIDESZ a negyedik, az SZDSZ az ötödik helyen osztozik, öngyilkosság koalíciót kötni.” (IX.28.).

A két párt gyakoribb említése adódhat abból is, hogy a megyében sikeresebben alakítottak ki alapszervezeteket az FKGP-hez vagy MDF-hez képest, de abból is, hogy a két párt negatívabb színben tűnt fel az állambiztonság szemében. Fiatalabb szerveződésekről volt szó, amelyek könnyen alakítottak ki kapcsolatot ifjúsági szervezetekkel, vagy hozták létre sajátjaikat helyi szinten. A két szervezet valamivel kritikusabb hangvételt üthetett meg a pártvezetéssel szemben, mint a többi politikai vagy egyéb szerveződés, de nem ők voltak az egyetlenek, akik rendszerellenes nézeteket hangoztattak. Nemcsak a pártvezetés elleni kritikákat idézték megint csak szó szerint, hanem azokat az eseteket is, amikor szervezetek az MSZMP történeti narratívájával, emlékezetpolitikájával szemben állítottak fel alternatív valóságképet, ezzel delegitimálva annak monopol helyzetét: „dr. Nagy Csaba ismertette az FKGP történetét. Nagy súlyt helyezett a felszabadulás utáni választásokon aratott győzelmeikre, majd a fordulat éve utáni »szétverésükre«. Előadása nem volt mentes a szélsőségektől, az MSZMP-ről és a hatalomról ellenséges, cinikus stílusban nyilatkozott meg. Ezt a résztvevők köréből egy felszólaló szóvá is tette. Dr. Nagy az MSZMP-hez való esetleges közeledést azzal utasította vissza, hogy ő az országot a szakadék szélére taszító politikai hatalommal nem hajlandó tisztelet és megértés hangján beszélni.” (II.22.). Feltűnő, hogy míg a csoportot olyan negatív megjegyzésekkel illeti, mint szélsőséges, ellenséges, cinikus, elutasító, nem hajlandó, addig a párttal és a szocialista rendszerrel olyan képeket asszociál, mint fordulat éve (mint a párt számára pozitív esemény), egy felszólaló támogató attitűdje, és tisztelet és megértés, ami megilletné.

Részletesen kifejtették azt is, amikor olyan tabusított témák, társadalmi problémák kerültek feszegetésre, amelyeket a párt igyekezett elnémítani, betiltani, mert az rámutatott az államszocialista rendszer hibáira, hosszú távú fenntarthatatlanságára: „Solt Ottilia kb. 50 perces előadásában többek között felvázolta a hazai szegénység kialakulásának általa szerkesztett vázát. Véleménye szerint a szocialista építés gazdaságpolitikája feltételezte, tudatosan újratermelte és mintegy kasztrendszert a saját érdekeinek céljára használta fel a szegénységet. [...] A szegénység mai létezését az MSZMP ideológiai és gazdaságpolitikai

tevékenységéből következett, amely véleménye szerint tudatosságot is feltételez a párt részéről.” (V.9.). Sem a feljegyzett gondolatok, sem a megfigyelt személyek sem meglepők. Már a hetvenes évek óta monitorozták azokat a személyeket, akik részét képezték a fővárosi társadalom-, történelem-, és irodalomtudományi, valamint filozófiai elitnek. Solt Ottilia is ehhez a körhöz tartozott, és előadásában társadalomtudományi kutatásáról adott elő, így feltételezhetően nem (csak) SZDSZ tag minőségében volt fontos tevékenységének jelentése.

Érdekessége ezeknek az írásoknak, hogy a rendszerellenes felszólalások esetén külön normatív megjegyzések születtek, amelyek a rendezvényt tüntették fel rossz színben, vagy az előadó személyének negatív színben való lefestését célozták, míg az ellenkező esetre nem találtam példát: „Az MDF győri elnöke is sikertelennek értékelte a rendezvényt, melyen a kezdetén megjelent kb. 50 főből a végére csak 20 fő maradt a teremben.” (V.9.). A behívott kép, amely szerint a tömeg több, mint fele otthagyta az előadást az esemény sikertelensége miatt, egy módja lehet annak, hogy az elhangzottakat aláássák.

További szorosan megfigyelt és jelentett esemény volt, amikor az alternatív szervezetekben belső konfliktus merült fel. A vitás feleket és a viták okát, valamint az egyes oldalak támogatóit név szerint jegyzékbe vették, feltételezhetően későbbi operatív beavatkozás lehetőségét látva az esetekben: „Az országos nagyválasztmány április 29–30-ra tervezett csopaki ülése Pártay Tivadar és az intéző bizottság közti ellentét miatt elmarad. Véleményük szerint az FKGP szakadás előtt áll. Két fő részére tagolódik. [...]. A jelenlegi 1800–2000 fős tagság e két csoport között oszlik meg.” (IV.25.).

Pártayt több alkalommal is említették, és feltételezhető, hogy nem csak a párt belső konfliktusa vált számukra érdekessé. Az iratokban, amennyiben egyes párttagokat név szerint megneveznek, míg másokat nem, az a személy az állambiztonság számára személyesen is információs értékkel bírt. Pártay valószínűleg a korábbi politikai elitben betöltött pozíciója miatt is kitűnt, hiszen az FKGP az egyetlen említett párt, amely még a Horthy-korszakban is létezett. Az más forrásokból is kiderül, hogy a III/III-as Csoportfőnökség már a hatvanas évek óta is szorosan megfigyelte őt, és felkutatta kötődését a korábbi elit tagjaival (RAINER 2008: 103).

Az iratok egyik nagy érdekessége, amikor az ellenzék a pártvezetéssel szembeni kritikáit részletezik. Ezekre jellemző, hogy az év eleje felé a vezetés hiányosságaira való rámutatást az MSZMP fogalmi készletéhez alkalmazkodva ragadják meg. Egyszerre felelnek meg a hatalom nyelvi elvárásainak, és próbálják meg saját érdekeiket is érvényesíteni (Ö. Kovács 2010), így bár az ideológiai keretből nem mozdulnak ki, a párt saját nyelvi eszközeit esszenciálisan saját maga ellen fordítják, ami a politikai nyelvhasználat egy figyelemre méltó alkalmazása: „A FIDESZ összejövetelet tartott [...] Ellenzik a város vámszabadterületté nyilvánítását, mert szerintük ez Sopron »kizsákmányolásához« vezetne.” (V.31.) „Tudomásunkra jutott, hogy [az MDF] megyegyűlést szervez. Ezen belül a nép

életkörülményeit akarják értékelni. Kutatják, miért nem működött és működik megfelelően a népképviselő. Nyilvánosságra kívánják hozni, hogy milyen jogsértések történtek az elmúlt 32 évben. Megvitatnák, hogyan éltek vissza vezetőik a hatalmukkal, és hogyan mentek végbe a termelőszövetkezetek átszervezései, a településrendezések. Miként tették tönkre a mezőgazdaságot és »miért nem munkások gyámolítják a gyáripárt« [sic!].» (II.1.).

Az idézőjelben szereplő szöveg József Attila *Hazám* c. versének egy részletére referencia „Az ország nem kérdi, mivégre / engedik meggyűlni a bajt / s mért nem a munkás védelmére / gyámolítják a gyáripárt.”⁴ A második esetben nem csupán a pártzsargont fordítják a hatalom ellen – mint a kizsákmányolás, népképviselő fogalmak használata – hanem a Kádár-korszak irodalmi kánonjának egyik csúcsára helyezett költőt hívják segítségül delegitimációs eszközként.

Az említési gyakoriság tekintetében megállapítható, hogy az MDF-ről ritkán szóltak meg a dokumentumok ellenséges hangnemben amellet, hogy a szervezetről viszonylag gyakran, 17 dokumentumban tesznek említést. Az SZDSZ-ről jelentettek általában a legmélyrehatóbban, leghosszabban kifejtve, a személyek megszólalásainak legnagyobb arányú szó szerinti idézetekkel. A leggyakrabban róluk nyilatkoztak meg, 24 jelentés tér ki a tevékenységeikre. Ezzel szemben, a FIDESZ-ről csak 8 iratban beszélnek, ami jelentheti akár a párt kisebb fokú jelenlétét a megyében 1989 során. Az FKGP-ről 10 alkalommal tesznek említést vegyes hangvételben, ami fakadhat a pártot jellemző belső ellentétekből. A továbbiakban ezzel a négy, a megyében leggyakrabban említett párttal kapcsolatban alkalmazott kifejezéseket összesítem:

MDF: kompromisszumkész (a pártvezetéssel), egyezkedésre alkalmatlan, gyenge program, konstruktív (a pártvezetéssel), kompromisszumkész (alternatív szervezetekkel), nyitott szellemű, csökkenő taglétszám, kizáródott, egyéb pártok szerint „ellenség”.

FKGP: szélsőséges vélemények, MSZMP-vel és hatalommal ellenséges, cinikus, nem együttműködő (pártvezetéssel), kompromisszumkész (alternatív szervezetekkel), belső szakadás.

FIDESZ: konstruktív, nyitott, együttműködő, kompromisszumkész (alternatív szervezetekkel), vitaindító, korszerűsésre törekvő, koalíció, tájékozatlan, felkészületlen.

SZDSZ: kompromisszumkész (alternatív szervezetekkel), társadalomra veszélyes tag, tiltakozó, szélsőségesen MSZMP- és kormányellenes vélemény, illegális lapszerkesztés, radikális csoport, fecsegő, koalíció, öngyilkosság (a választási stratégiájuk), politikai nézetkülönbségek más pártokkal, nem közösködik, államellenes bűncselekmény miatt korábban elítélt tag.

Nemcsak szervezeteket, hanem konkrét személyeket is megjelöltek a pártzsargonban található, ellenséges alanyokra alkalmazott kifejezésekkel. Ezek egyike a *társadalomra*

⁴ József Attila: *Hazám*. 1937. május. In: *József Attila válogatott versei*. Holnap Kiadó, Budapest. 2005

veszélyes: „Az előadás után Kőműves Géza vízvezeték szerelő, Sopron, [...] sz. alatti lakos, általunk társadalomra veszélyes kategóriában ellenőrzött személy Vargha és 6–8 fő SZDSZ tag jelenlétében felvetette, hogy a legnagyobb veszélyt most a következőkben látja. Az MSZMP bejuttatja tagjait, »embereit« az alternatív szervezetekbe, akik belülről bomlasztják azokat, mert vezető pozícióba is juthatnak. Ennek kivédésére jegyzőkönyvet kell vezetni minden tanácskozáson, hogy később vissza lehessen keresni, ki és hogyan nyilatkozott. Vargha furcsának tartotta a felvetést. Kőműves kijelentése a helyi SZDSZ vezető között – mivel magukra is értették – feszültség és bizalmatlanság forrásává vált (Kőműves szerepel az 1988. 13-63-67. sz. napi jelentésekben.)” (II.24.). Az említett személy nem először kerül elő az év során az iratokban, és ahogyan az idézet végén is látható, nem csak 1989-ben került az állambiztonság látóterébe. Azonban ez az egy alkalom akadt, amikor a társadalomra veszélyes kifejezést alkalmazták rá az évben. Felmerülhet a kérdés, hogy van-e szerepe annak, hogy mikor használják ezt a kategóriát egy adott személy leírására. Az állambiztonság bürokratikus kategóriarendszere felhasználható retorikai elemként is, mivel az idézett ülésen a pártvezetéssel ellenséges nézetek hangoztak el az állambiztonság egy valóban alkalmazott gyakorlatáról: a beszerzésekről. A dokumentum léte önmagában igazolja ezt a sejtést. A szerző és a megfigyelt személy közötti ismeretségi viszony hatással lehet a normatív szóhasználatra.

A 6–8 fő SZDSZ tag megjegyzésből arra is következtethetünk, hogyha egy kis fős, feltehetőleg zárt ülésen elhangzó tartalmakat jelent, a szerző maga is SZDSZ tag lehetett, vagy az SZDSZ-be beépült hálózati személy akár önszántából, akár beszerzés útján. Ez felveti annak lehetőségét is, hogy az SZDSZ nagyarányú említésében a megye dokumentumaiban szerepe lehet-e annak, hogy ebben a szervezetben – vagy annak megyei alcsoportjában – több ügynök épült be, mint máshova, így több információhoz juthattak róluk más szervezetekkel szemben.

Még két esetben alkalmazzák a kifejezést: „Az SZDSZ budapesti központjából kapott névsor alapján Lazur Barna [...] Győr, [...] sz. alatti lakos, akit társadalomra veszélyes kategóriában ellenőrzünk, szervezi az SZDSZ győri csoportját.” (V.26); valamint „Megállapítottuk, hogy a gépkocsival N. P. [...] Győr, [...] sz. alatti lakos közlekedett, aki 1984. augusztus 19-től letelepedési engedéllyel Magyarországon élő osztrák állampolgár. 1985-től kémgyanús magatartása miatt tartjuk a társadalomra veszélyes személyek nyilvántartásában ellenőrzés alatt.” (V.2.). Pontos indoklást a kategorizáció használatára csak az utóbbi esetben tesznek, az SZDSZ tagokkal kapcsolatban erre nem térnek ki. Lazur esetében említik, hogy a Szövetségben vezető pozíciót foglal el, Kőműves esetében pedig a kislétszámú ülésezésből akár következtethetünk arra, hogy ő is fontos szerepet tölt be a szervezetben, így akár arra is, hogy a társadalomra veszélyes kategória ellenzéki csoportokban való vezető pozícióval is összefüggésben áll.

A második normatív kategória az MSZMP- és kormányellenes véleményeket megfogalmazóké: „A mai társadalmi valóság megítélésében szélsőségesen MSZMP-

és kormányellenes véleményt alkotott. Elemezte az SZDSZ programját, elvetette az MSZMP-vel való bármiféle közös cselekvési, kibontakozási program lehetőségét. A jövőt a munkásönkormányzatok megteremtésében és munkásszakszervezet létrehozásában jelölte meg.” (V.9.). A szóban forgó véleményeket az MDF és SZDSZ találkozásán az SZDSZ két képviselője fogalmazta meg. Előadásaikban rámutattak a hazai szegénység és az MSZMP ideológiai, valamint gazdasági tevékenységének kapcsolatára, ezt követően pedig az SZDSZ programját ismertették. Az előadás tartalmát nemcsak a kategorizációval ásták alá a jelentésben, kiemelték, hogy az MDF „sikertelennek értékelte a rendezvényt melyen a kezdetén megjelent kb. 50 főből a végére csak 20 fő maradt a teremben”. Hogy a valószínűleg távozott-e 30 ember az előadásról, azt idő előtt tették-e, ha igen, miért, illetve, hogy ez összefüggésbe hozható-e egy rossznak ítélt szerepléssel, azt nem tudhatjuk. Az előadáson mind az SZDSZ, mind az MDF olyan témákat is felvetett, amelyek tradicionálisan a pártvezetés ideológiájától nem lennének teljesen idegenek: munkásönkormányzatok és munkásszakszervezetek létrehozása, munkásság és parasztság aktivizálása, azonban emellett erős kritikát is megfogalmaztak: „A szegénység mai létezését az MSZMP ideológiai és gazdaságpolitikai tevékenységéből következett, amely véleménye szerint tudatosságot is feltételez a párt részéről.” Ez további példa a korábban már felvetett nyelvbéli kettős mérce alkalmazására (Tóth 2016), hiszen a pártzsargon kifejezéseivel megfogalmazott, a párt ideológiai elemeit tartalmazó argumentum az alternatív csoport szájából nem elfogadott, amennyiben az a pártvezetés kritikájának eszköze.

Ugyancsak az SZDSZ tevékenységét minősítő következő alkalmazott normatív kategorizáció a radikálisnak titulálás. A III/III. Csoportfőnökségnek célja volt a politikailag károsnak ítélt nézeteket valló személyek ellenőrzése és nyilvántartása, illetve szélsőségesnek minősülő tevékenységeik akadályoztatása – amennyiben alternatív csoportokban pozícióba kerülnek. Az ilyenfajta minősítés tehát azt is jelentette, hogy a személyek és csoportok megfigyelése akár rövid távon aktív beavatkozáshoz is vezethetett. „A Szabad Demokraták Szövetségének radikális csoportja Zalaegerszegről július 10-én adott fel egy felhívást a soproni csoport képviselőjének, Kőműves Géza (szerepel az 1989/6. sz. napi információkban) Sopron, [...] szám alatti lakosnak. [...] A közgyűléssel – hivatkozva az 1989. IV. 16-i döntésre – el akarják érni, hogy minél előbb párttá alakuljanak. [...] Megállapítottuk, hogy Kőműves Géza július 17-én küldte el válaszáat Zalaegerszegről, amiben kifejti, hogy jelenleg még nem értenek egyet az idő előtti párttá alakulással annak ellenére, hogy azt elvben nem vetik el. Anyagi, létesítményi és technikai feltételek hiánya miatt nem áll szándékukban alajátszani egy látszat többpártrendszernek.” (VII.25) Az idézetből kiderül, hogy ebben az esetben operatív akcióra nem feltétlenül lehetett szükség, hiszen a felhívást elutasították. Az említett Kőműves Géza ugyanaz a személy, akit a korábbi idézetben társadalmilag károsként említettek, itt most a kategória az egész csoportra vonatkozik.

Az utolsó általam tárgyalt negatív töltetű jelző, amelyet egy személy leírására alkalmaznak, az az államellenes bűncselekmény miatt elítélt személy: „Az ülésen többen felvetették, hogy a rendőrség a telefonbeszélgetéseket lehallgatja, ezért a tagokat óvatosságra intették. Lazur Barna (szerepel az 1989. évi 28. számú napi jelentésben), aki az országos vezetőségben képviseli Győrt, felhívta a figyelmet arra, hogy a volt MSZMP székházat, valamint a rendőrség épületét figyelni kell, mivel Budapesten már nagy mennyiségű iratot semmisítettek meg. Erre az említett helyeknél folyó rakodások utalhatnak. A győri SZDSZ csoport tagsága újabb, korábban államellenes bűncselekmény miatt elítélt személyekkel bővült. Szűk körben felmerült, hogy körükben besúgók vannak. Ennek felderítésére elképzelésük szerint létrehoznak egy 3 fős csoportot, ami egy-egy tagot huzamosabb ideig ellenőriz mindaddig, míg megbízhatóságuk tisztázódik.” (XII.5.). A dokumentumnak több kontextuális érdekessége van. Egyfelől itt is megfigyelhető, hogy a pártvezetéssel és állambiztonsággal szembeni kritikák fogalmazódnak meg. A dokumentum decemberben készült, már hetekkel a Köztársaság kikiáltását követően, ebből látszik, hogy az állambiztonság tevékenysége nem szűnt meg azonnal az új fejlemények hatására, ahogyan a már legálisan működő pártokkal szemben alkalmazott ellenségkép sem kopott meg. Az egyenlőtlenség továbbra is fennállt abban a tekintetben, hogy az állambiztonság a korábban illegális, alternatív csoportnak minősített szervezetek tevékenységét monitorozta, ezt igyekeztek rejtetten folytatni.

Az utolsó idézet esetében is felmerül annak a kérdése, hogy az SZDSZ köreiből beépült ügynökök lehetnek, aminek a ténye ebben az esetben is „szűk körben” merült fel. A februári esetben a dokumentumot egy titkos megbízott írta, a decemberit egy ügynök. Más csoportok esetén inkább nyilvános eseményeken szereztek meg információikat, az SZDSZ esetében ez többször is előfordul. Az első kategória olyan hálózati személyt takar, aki munkáját meggyőződésből végzi, míg az ügynök egyéb érdekből. A korábban már említett, összesen hét, beszervezett ügynök által írt dokumentumból négy szól az SZDSZ üléseiről.

A dokumentumokból látszik, hogy a többi csoporttal összehasonlítva, az SZDSZ megfigyelése volt a legszéleskörűbb és normatív jelzőkkel tűzdelt. Egyéni személyek leírásánál alkalmazott negatív jelzők használatánál minden esetben szintén SZDSZ tagokról való jelentés született, valószínűleg a csoportban való részvételtől függetlenül is.

Diskurzuselméleti szempontból megállapítható, hogy a hatalom számára kiemelték azokat a csoportokat, amelyek a hatalmat támogatják, kompromisszumra hajlandók, míg elutasítandók és hátrányban részesítik azokat a csoportokat, amelyek a rendszer fennállását ellenzik. A megfigyelés módszerével gyűjtött adatokat arra használták fel, hogy felmérjék, mely csoportokra jellemző a leginkább államellenes hangvétel és tettelegesség, így meghatározzák, hol szükséges a beavatkozás. Ezekből a csoportokból feltehetőleg beszervezték az állambiztonság soraiba tagokat, vagy a csoport tagjai közé bejuttatták saját embereiket további információszerzés és bomlasztás céljából. A hatalmi egyenlőtlenség fokozódik azáltal is, hogy a csoportok leírására eltérő nyelvi kereteket alkalmaztak.

5. Összegzés

Dolgozatomban állambiztonsági dokumentumok elemzését végeztem. Az iratanyag Győr- Sopron megyéből származik, amely térség eddig nem képezte részét hasonló dokumentumelemzéseknek, így dolgozatommal az állambiztonság vidéki kirendeltségei működésének mélyebb megértésébe kívántam csatlakozni. Kutatásom fókuszában az állt, hogy milyen eltérések találhatók abban, a hatalom hogyan beszélt az általa megfigyelt alternatív csoportokról, fellelhetők-e különbségek abban, hogyan alkalmazzák a pártzsargont ezekben a leírásokban, és ez hogyan fed fel hatalmi egyenlőtlenségi viszonyt az állambiztonság – és azon keresztül a hatalom – valamint a megfigyelték között. Előzetes várakozásaim szerint, noha a nyolcvanas években a rendszer puhulásnak indult, feltételeztem, hogy a hatalmi nyelvhasználat és párt által alkotott ellenségképek ugyanúgy megtalálhatók, így a hatalom szempontjai vizsgálhatóvá válnak.

A politikai rendőrség által alkalmazott megfigyelés mint módszer fontos eszköze a totális jellemzőkkel bíró rendszerek fenntartásának, kiváltképpen a poszt-sztálinista időszakban, amikor a terror széleskörű alkalmazása már nem szükséges. A megfigyelés a kezdeti időszakban alulreprezentált módszer volt az állambiztonság eszköztárában, azonban a korábban megalkotott ellenségképek hasonló alkalmazásra kerültek 1989-ben is a korábbi időszakokhoz képest, az általam vizsgált egység, a III/III-as Csoportfőnökség által. Mivel az elemzés fókuszában nyelvi különbségek vizsgálata állt, így ehhez áttekintettem a pártzsargon és a hatalmi nyelvhasználat jellemzőit, az államszocialista ellenségkép konstrukció folyamatát és ezek egymáshoz való kapcsolatát. Mivel a megfigyelési jegyzékeket egy többretegű erőszak lenyomatának tekintem, ezért a történeti diszkurzuselemzés módszerét választottam annak vizsgálatára, hogyan beszél az alárendelt, ellenségesnek ítélt csoportokról a hatalom.

Az elemzés során arra jutottam, hogy az SZDSZ szervezetét és tagjait külön-külön is gyakran jelentéseik tárgyává tették, mindezt negatív jelzők alkalmazásával. A többi megfigyelt szervezethez képest az SZDSZ aktívabban fogalmazott meg az állambiztonság szemében szélsőségesen rendszerellenesnek tekintett gondolatokat, a szervezet tevékenysége beleillik az állampárt által meghatározott klasszikus ellenségképbe több szempontból is. A többi csoporthoz képest gyakrabban, hosszabban és mélyrehatóbban jelentettek róluk, tartalmi és nyelvi eltérések voltak találhatóak, valamint az ezek indoklására felállított hatalmi retorikában is eltérések mutatkoztak. Feltételezhető, hogy a szervezetbe több hálózati személy is beépült, ami szerepet játszhatott abban, hogy miért készült több dokumentum róluk. Továbbá kiemelhető, hogy a diktatórikus nyelvhasználat retorikai elemeit is gyakrabban használták leírásuk során.

Irodalomjegyzék

Szakirodalom:

- ANGELUSZ Róbert (2000): Nyilvánosság és társadalmi látásviszonyok. In: Uő: *A láthatóság görbe tükrői*. Új Mandátum, Budapest. 9–38.
- ARENDT, Hannah (1973): *The Origins of Totalitarianism*. A Harvest Book. Harcourt Brace & Company, San Diego – New York – London.
- ARGEJÓ Éva (2007): A hatalomnak alávetett test – Állambiztonsági játék a testtel (1945–1956). *Korall* 27(8)5. 172–192.
- ARGEJÓ Éva (2009): Az állambiztonsági tekintet legendája. *Korall* 37(10). 116–132.
- BODÓ Csanád (2019 [2014]): Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. In: LADÁNYI Mária – HRENEK Éva (szerk.): *Alkalmazott nyelvészeti kisszótár*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest.
- CSEERNICKSÓ István – SZABÓMIHÁLY Gizella (2019 [2013]): Államok, nyelvek, államnyelvek. In: LADÁNYI Mária – HRENEK Éva (szerk.): *Alkalmazott nyelvészeti kisszótár*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest.
- FARKAS Gyöngyi (2006): Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények – A társadalomtörténetírás lehetséges forrásai. *Aetas* 4(21). 1–25.
- FOUCAULT, Michel (1998): A diskurzus rendje. In: Uő: *A fantasztikus könyvtár – Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Kossuth Nyomda Rt. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest. 50–74.
- FOUCAULT, Michel (2002): A szubjektum és a hatalom (Kis Attila ford.). In: BÓKAY Antal és mtsai (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Budapest. 396–409.
- GYARMATI György (2014a): Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem? In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai*. Libri Kiadó, Budapest. 65–88.
- GYARMATI György (2014b): A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: Uő (szerk.): *A Páneurópai Piknik és határáttörés 1989*. L'Harmattan Kiadó – Sopron megyei jogú város önkormányzata – ÁBTL. Sopron–Budapest. 107–133.
- JOBST Ágnes (2006): *A pronominalizáció és a renominalizáció mint az énmegjelenítés és az ellenségkép megformálásának eszköze a Szabad Nép vezércikkeiben (1946, 1950–1951)*. Doktori disszertáció. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- KISS Balázs (1994): Michel Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle* 1. 43–68.
- LESSIG, Lawrence (2005): A privát szféra architektúrája. *Információs Társadalom – Privacy* 5(2). 55–74.

- LUPOVICS György (2008): Az 56-os deportáltak iratai a KGB irattárában. *Betekintő* 8(3). 1–11.
- MÜLLER Rolf (2015): Az államvédelem testközelben – Az erőszak helye és módszerei a politikai rendőrségben, 1945–1956. In: GYIMESI Emese– LÉNÁRT András – TAKÁCS Erzsébet: *A test a társadalomban. Rendi társadalom – polgári társadalom* 27. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 307–317.
- NAGY-CSERE Áron (2009): Munkásokból huligánok – A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében. *Betekintő* 9(4). 1–10.
- ORBÁN-SCHWARCZKOPF Balázs (2007): 1986. október: a harmincadik évforduló. *Betekintő* 7(1). 1–11.
- ORGOVÁNYI István (2012): A társadalomra különösen veszélyes ellenséges elemek ellenőrzése 1959–1989. *Betekintő* 12(4). 1–17.
- ORGOVÁNYI István (2013): A kultúra és a tudomány az állambiztonsági iratok szemszögéből (1956–1989). *Betekintő* 13(2). 1–15.
- Ö. KOVÁCS József (2010): Az „alávetettség racionalizálása” – Levélírók kommunikációs gyakorlata 1956 után. *Korunk* 10(3) 62–68.
- PÉNTEK János (1988): *Társadalom és nyelv. Teremtő nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- RAAB, Charles D. (2017): A magánszféra mint biztonsági érték. *Replika* 103(3). 81–95.
- RAINER M. János (2004): A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti megközelítések. In: Uő (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Budapest.
- RAINER M. János (2008): *Jelentések hálójában – Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest.
- RAINER M. János (2011): Felügyelet és mozgástér – a szovjet típusú rendszerekben. In: Uő (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–26.
- RAINER M. János (2014): Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié? In: HORVÁTH Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai*. Libri Kiadó, Budapest. 53–64.
- RÉVÉSZ Béla (2013): Alkotmányozás és állambiztonság. Alkotmányossá válási törekvések az állambiztonsági reformkoncepciókban, 1989–1990. *Aetas* 13(4). 63–100.
- SLACHTA Kriszta (2019): Láthatatlan erőszak. Az állambiztonsági szervek láthatatlan jelentésének erőterei és ellenségeképének rendszere – értelmezési és elemzési lehetőségek. *Korall* 19(79). 49–65.
- SPIVAK, Gayatri Chakravorty (1993): Can the Subaltern Speak? In: *Colonial Discourse and Postcolonial Theory*. Columbia University Press, New York.
- SZABÓ Máté Dániel (2005): Kísérlet a privacy fogalmának meghatározására a magyar jogrendszer fogalmaival. *Információs Társadalom – Privacy* 5(2). 44–45

- SZIJÁRTÓ Zsolt (2007): Tér, kultúra, kommunikáció. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 160–175.
- TABAJDI Gábor (2008): „A szakmai munka segítése pártpolitikai eszközökkel”. Az állambiztonsági szervek pártiratai 1956–1990. *Betekintő* 8(4). 1–6.
- TAKÁCS Tibor (2007): Államvédelmi helyzetértékelés 1956 decemberében. *Betekintő* 7(2). 1–13.
- TÓTH Szergej (2015): Az ellenség neve és képe. In: HÓDI Éva (szerk.): *A nyelv határai: Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok*. Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada. 25–52.
- TÓTH Szergej (2016): Nyelv, Háború és Forradalom. Utópia és valóság. In: REMÉNYI Andrea Ágnes – SÁRDI Csilla – TÓTH Zsuzsa (szerk.): *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 427–456.
- VALUCH Tibor (2011): Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság. In: RAINER M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 27–41.
- VAN DIJK, Teun A. (2000): A kritikai diskurzuselemezés elvei. In: SZABÓ Márton – KISS Balázs – BODA Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 442–477.
- VARGA Krisztián (2007): A III/III. Csoportfőnökség jelentései az állambiztonság feladatairól és strukturális átalakulásáról 1989-ben. *Betekintő* 7(4). 1–22.
- WEBER, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.*

Források:

- Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökség Győr-Sopron megyei kirendeltségének 1989-es év Munkaterve. *Open Society Archives*.
- Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökség Győr-Sopron megyei kirendeltségének 1989-es napi operatív információs jelentései.
- MÜLLER Rolf – TAKÁCS Tibor (2009a): 1989–vidék–állambiztonság I. *Betekintő* 2009(1). 145–152.
- MÜLLER Rolf – TAKÁCS Tibor (2009b): 1989–vidék–állambiztonság II. *Betekintő* 2009(2). 140–159.
- MÜLLER Rolf – TAKÁCS Tibor (2009c): 1989–vidék–állambiztonság III. *Betekintő* 2009(3). 83–86
- MÜLLER Rolf – TAKÁCS Tibor (2009d): 1989–vidék–állambiztonság IV. *Betekintő* 2009(4). 64–65.

A serdülőkori önismeret fejlődésének közegei

1. Bevezető

Miért van az, hogy ahogy öregszünk, leginkább a serdülő éveinkre és a korai felnőttkorunkra emlékszünk (BIRREN – SCHROOTS 2006)? Mi történik ebben az életszakaszban, ami az emlékeket ilyen élővé és színessé alakítja? Az ember kamaszkorában intenzíven változik, és ekkor tapasztalt élményei erősen elütnek a gyermekkorában, majd a felnőttkorában átéltektől.

2. Serdülőkor, önismeret, módszertan

Kétféle tudás különböztethető meg: az, ami érzékelhető, tapasztalati, és az, amit jelentéssel ruházunk fel. Az önismeret ez utóbbi kategóriájába tartozik. Az énkép és az énfogalom meghatározása segít megérteni a különbséget – mindkettő egy összetett, többlettartalommal felruházott ismerethalmazt összegez az énről. Míg az énkép az érzékelt tapasztalatok összessége, addig az énfogalom mentális reprezentációk kategóriáját jelöli. Az önismeret rétegeit a személy az emlékeiben tárolja. Az önmagáról felhalmozott tudásnak a szerves részét képezi az identitás, vagyis az énmeghatározás, az önazonosság. Ez viszonyítási alapot ad számára, hogy melyik csoportnak a része, és melyiknek nem (KIHLSSTROM és mtsai 2003).

A serdülőkor 10-től 19 éves korig számítandó (WHO 2019). A fiatalok önismerete rohamosan fejlődik ebben az időszakban, és az önismereti folyamat milyensége és kimenelete meghatározó a későbbi életúton. Ez az életút egyik legradikálisabban változó időszaka, amely az egyén és a környezet kölcsönhatásában alakul. Általános gyakorlat a serdülőkort, mint a gyermekkor és a felnőttkor közti határvonalat, a gyerekkor kvázi-utolsó szakaszának tekinteni, hiszen a gyermek ekkor lép ki a tanköteles korból (lásd 2011. évi CXCV. törvény). A jogi köteleken túl pszichológiai szempontból az egyik legjelentősebb változás, ami a gyerekkortól a serdülőket elválasztja, a fokozott önreflexió képessége. Ez egy életen át tartó, egyre mélyülő képesség. Általa a fiatal önismerethez jut, amely segít megszilárdítani az emlékezetében élete eseményeit (DAMON – HART 1982).

Jelen tanulmány végigvezeti olvasóját a serdülő önismereti színterein. Részletezi, hogy mely fejlődési szinterek, csomópontok azok, amelyeken át megtapasztalhatja önmagát mint olyan személyt, aki nemcsak tudással rendelkezik énjéről, hanem ennek fényében a környezete alakítására is képes. Az értekezés megjelöli ezeket a közegeket, és azok mentén bemutat néhány olyan kutatási eredményt, amely megragadhatóvá teszi az önismereti tudásbázis egyes helyszíneit, és segít megérteni a folyamat komplexitását. Az önismeret-hez szükséges alapmechanizmusokat értelmező pszichológiai elméletek közül egyedül a gondolkodásról és a pszichoszociális fejlődéséről szólókat tárgyalja részletesen. A kutatások kiválasztásában a nemzetközi eredményeken túl magyar sajátosságokról is esik szó. A kiválasztás alapját a szerteágazó ismeretanyag komplex átadásának vágya nyújtotta, valamint probléma felmerülésének esetén a lehetséges intervenciók lehetőségei felkínálásáé.

Kifejtésre kerülnek a tágabb környezetből, a társadalomból kiindulva a különböző személyközi kapcsolatok területei, a család, a kortárs közeg és az oktatás során megélték. A tanulmány második fele a fejlesztés lehetőségeibe enged bepillantást. Ezekben a fejlesztési helyzetekben a serdülő segítséget és visszacsatolást kaphat arról, hogyan alakult benne az önismeret elsajátításának folyamata. Az önismeret működése és felépítése részletesen nem kerül tárgyalásra. A szakirodalom kiválasztásában szerepet játszott, hogy kvalitatív és kvantitatív szemléletű művek is beválogatásra kerüljenek, hogy az általános mechanizmusokon túl az egyedi, konkrét helyzetek tapasztalata is megjelenjen az olvasó számára.

A biológiai alapstruktúrák és az elméleti keretek bemutatása mellett példát kaphat az olvasó arról, hogy milyen konkrét helyzetekben „léphet” a család, a pedagógus, a kortárs csoport, egy pszichológus és maga a serdülő a realiztikus önismeret elsajátítása érdekében. A pályaválasztásban mint konkrétan körülhatárolható döntési helyzetben megmutatkozik az önismeret mélysége, hiszen a választás autentikus volta befolyással van a serülő jövőjére.

3. Pszichológiai háttér

Az önismeret értelmezése tág jelentéstartalommal bír, a fogalom megközelíthető filozófiai, neurokognitív és pszichológiai szempontból egyaránt. A pszichológia a kezdetektől fogva küzd megragadásának nehézségével. A háttérmechanizmusok érzékeltetésére szolgáló magyarázatok közül a tanulmányban három pszichológiai elmélet ad rálátást tágabb összefüggésben a serdülőben végbemenő önismereti fejlődésre.

Jean Piaget, a modern gyermeklélektan megalkotója a gondolkodás fejlődéséről egy gyermekkortól a serdülőkorig tartó fogalmi keretet dolgozott ki, amely kiindulási alappul szolgál a fiatalok tudásának és lelki világának leírásában. Elméletében a serdülőkor időszaka a formális műveletek szakasza, melyben kialakul a logikus gondolkodás és az

összefüggések egészben való észlelése. Ennek hatására jelenik meg a gondolkodásról való gondolkodás (metakogníció) képessége, valamint az elmélet alapú deduktív gondolkodás. A pubertáskor elején, ahogy a gyermek felhagy a játékkal mint elaborációs („megmunkálási”) tevékenységgel, figyelme önmagára irányul, és az énje kerül fókuszba. A játékban eddig a korig a gyermek csak elképzelt dolgokat, imitált helyzeteket és szerepeket, most azonban ábrándjai, képzelgéseinek középpontjában önmaga áll. A 12–13 éves kori fiatal fantáziái és álomképei disszonanciába kerülnek az őt körülvevő realitással. Felismeri, hogy nem mindenre képes, és rájön, hogy énje nem olyan megbonthatatlan egység, mint ahogyan addig hitte (INHELDER – PIAGET 1958). Ráébred „többszörös én”-je létezésére, hiszen az egyik helyzetben különbözőképpen viselkedik, mint egy másikban, mégis ugyanaz a személy marad (HARTER 1986). A serdülőkorban alakul ki az a pszichológiai szókincs és magyarázó képesség, ami lehetővé teszi, hogy önmagáról valamit pontosan megfogalmazzon, ahelyett, hogy egy hosszú felsorolást adjon tulajdonságokból. Az énazonosság válsága és lassú stabilizálódása a kulcsa annak a folyamatnak, ami a serdülők fokozott önismereti érzékenységének nevezhető. Célja az integratív énkép kialakulása, melybe minden olyan aspektus belefér, ami az énazonosság élményét adja (INHELDER – PIAGET 1958).

A pszichoszociális fejlődésemélet szerint minden életkori szakaszban normatív krízist élnek át az emberek. A paradigma alapján a serdülőkor célja a stabil identitás megszerzése (amennyiben ez sikertelen, szerepkonfúzió alakul ki). Az identitás stabilitása összefüggést mutat azzal, hogy mennyire tartja meg az adott serdülő kapott kulturális kereteit, hogyan ítél meg másokat, és mások hogyan vélekednek róla. Ennek függvényében tudja megállapítani, hogy ő maga ezekkel egyetért-e, vagyis mennyiben talál egyezést és/vagy különbséget velük kapcsolatban (ERIKSON 1994).

Piaget és Erikson elmélete arra mutat rá, hogy milyen kognitív, vagyis gondolati, valamint milyen szociális bázis szükséges ahhoz, hogy az önismeret fejlődése zavartalanul végbemenjen. Mind a metakogníciós képességek, mind a stabil identitás elősegíti az önismeret kibontakozását (TARABAN 2020).

4. A serdülőkori önismeret színterei

4.1 Idegrendszeri struktúrák

Az emberek veleszületett biológiai adottságai egyöntetűen befolyásolják fejlődésüket. Idegrendszerük az, amely a serdülőkorban ér el egy olyan szintre, ahonnan az önismeret kialakulása hirtelen rohamos mértékben fejlődni képes. Bár egyéni tulajdonságaik és személyes környezetük által mindannyian különbözőek, bizonyos idegrendszeri folyamatok ebben a korban univerzálisan megtalálhatóak bennük. Ez a biológiai háttér

az alapja annak a változásnak, amely a pszichológiai elméletek által megragadni kívánt fejlődés magját adja.

Képzalkotó eljárásokon keresztül követni lehet a serdülőkori neurális változásokat. Kimutatható, hogy serdülőkorban az impulzivitáskontrollért felelős limbikus rendszer még nem olyan érett, ennek ellenére ez egy olyan korszak, ahol megannyi késztetéssel és változó szocioemocionális helyzettel lehet találkozni (CASEY és mtsai 2008). Ebben az időszakban a prefrontális kéreg rohamos fejlődésével járul hozzá az érzelmi élet, az identitás, az öntudat kifinomodásához. A társas kapcsolatokban kulcsfontosságú a mentalizációs képesség, vagyis az, hogy egy személy a többi embernek nemcsak a viselkedését, hanem az érzelmeit, gondolatait, vágyait is képes legyen érzékelni. Az agy különböző részei felelnek az önreflexió és mások a többi ember vélekedésének leképezésére. Az első a kognitív perspektívát adja, amely a „ki vagyok én” kérdésre, míg a másik az identitást, vagyis a „hova illek” kérdésre adja meg a választ. Serdülőknél és gyermekeknél kiemelten jelentős a második kategória, és más agyterületekkel van összefüggésben, mint a felnőtt mintában (PFEIFER – PEAKE 2012). Különbség mutatkozik a felnőttek és a gyermekek agyműködésében az önismereti tudás előhívását illetően. A felnőtteknek egyedül az MPPC-jük (*medial posterior parietal cortex*) működik, amikor magukról kérdezik őket, míg a gyerekeknél ezenfelül az MPFC (*medial prefrontal cortex*) is aktívan részt vesz a folyamatban (PFEIFER és mtsai 2007). Az agyműködés önismerethez kapcsolódó metakognitív folyamatai is az MPFC-hez köthetők. Ez az agyterület mediál az egyén saját magáról alkotott közvetlen elképzelései, a saját tudására reflektáló tudás és a mások által reflektált önértékelési műveletek között. Az önismeretben ez a középső kérgi struktúra aktiválódik (OCHSNER és mtsai 2005). A limbikus rendszer és a prefrontális kéreg éréseivel az érzelmi fogékonyság, valamint a kognitív és az intellektuális képességek fejlődése a felnőttkori képességek alapját képezik.

Funkcionális mágneses rezonanciát mérő, idegi aktivitást detektáló (fMRI) vizsgálatokkal kimutatható, hogy az agy strukturálisan is változik serdülőkorban (BLACKMORE 2012). Biológiai különbség ezen kívül, hogy a mielinizáció (velőhüvelyesedés, az axonok szigetelési folyamata) ebben az időszakban folytatódik, hiszen a neurális struktúrák különösen érzékenyek a hormonális változásokra. Az agy fejlődése miatt a fiatal kognitív képességei mélyebb tudatosságra, átgondoltságra, strukturáltságra teremtenek lehetőséget (ARAIN és mtsai 2013).

4.2 Kultúra és társadalom

Az emberek fejlődése sosem csak egy hatás alatt áll, bizonyos tulajdonságaikat és vélekedéseiket a hozzájuk közel álló személyek, intézmények, az őket körülvevő kultúra

és az egész világ befolyásolja. Így van ez a serdülőkkel is: környezetük hatást gyakorol a személyiségükre, azon belül az önismeretükre.

A kulturális antropológia megközelítése nyomán a természeti népeknél a serdülőkori beavatási szertartások a felnőttkorba való egyértelmű átlépés megélését segítik. Itt a szimbolikusan megjelenő szakrális világ a szertartás konkrét mozzanataiban, cselekvésben is megjelenhet. Ezeken az eseményeken a felnőtté válás láthatóvá tétele során a fiatal, gyakran kipróbálva erejét, feszegetve a határait, életre szóló élményt kap: a szertartás próbáit kiállva beavatottá válik a felnőtt életbe. A beavatási szertartás lényege, hogy a kialakult határhelyzetet egyértelművé tegye, és kétségtelenné váljon a gyerekből felnőtté válás ténye. Azt jelzi, hogy a serdülő készen áll arra, hogy a társadalom ideológiáját és kortársai elismerését magáévá tegye (DUNHAM és mtsai 1986; BATES – FRATKIN 2002). Ebben a helyzetben nyeri el azt a tudást, hogy ő a társadalom tagja, sőt felnőtt tagja. Egyértelműen kijelöli helyét, és biztos tudást ad feladatairól is. Az önismeret tehát kultúrába ágyazottan van jelen bennünk.

A magyar társadalomban a gyermeklélektant meghonosító Mérei Ferenc vizsgálta először a serdülők korosztályát reprezentatív mintán. Különböző szociokulturális rétegcsoportokban összegyűjtötte azokat a kritériumokat, amelyek az önismereti fejlődés kedvező feltételei lehettek. Arra az eredményre jutott, hogy a szabadság, a szellemi függetlenség társadalmi státusztól nem függ. Általános vonásként fogalmazódott meg az összes rétegcsoportban az önbizalomhiány, amely ebben a korosztályban az önismeret törekény voltára utal (MÉREI 1976).

4.3 Család

A gyerekek elsődleges szocializációs közege a család, ami serdülőkorban is nagy hatással van az énképre. A szülők a késői kamaszkor időszakában is jelentős hatást gyakorolnak az identitás fejlődésére (ADAMS és mtsai 1990; BEYERS – GOOSSENS 2008).

Marcia elmélete szerint négyféle csoportba sorolhatók a fiatalok annak mentén, hogy a véleményük önmagukról és az identitásuk milyen mértékben kiforrott. A csoportokat, Marcia szerint, az elköteleződés, valamint a krízis feldolgozásának mértéke határozza meg, ezek alkotják a tengelyeket a kategorizáláshoz. Az elköteleződés erőssége elősegíti a fiatal identitása kialakulásában, a krízis feldolgozásának rugalmassága pedig a cselekvőképességének, gondolatiságának függvénye. Az elért identitás esetén (1) a serdülő maga hozza meg a döntéseit, aktívan törekszik céljai elérésére, amelyekről pontos elképzelései vannak. Ez a legpozitívabb kimenetele a stabil identitástatus kialakulásának. A korai záraskor (2) a fiatal már létező identitásmintázatokat használ, nem kérdőjelezi meg az átvett sablonokat, tehát még nem ment át a krízisen. A moratórium (3) a serdülő életében

olyan szakasz, amikor éppen átéli az identitásválságot Az utolsó kategóriában lévő diffúz identitású fiatalok (4) nem tudtak elköteleződni (eddig) sem egy irány felé, sem egy kipróbált identitásban, és emiatt külső hatások által könnyen befolyásolhatók (KROGER – MARCIA 2011). Ez a kutatás kiemeli azt a szempontot, hogy mennyire nehéz megkülönböztetni a mások tudását és a saját tudást önmagunkról.

4.4 Kortárs közeg

Serdülőkorban átalakulás következik be a fiatalok kortársi kapcsolataiban, ami kihat az énképükre és az önreflexiós képességeikre is. A változások egyike, hogy először az azonos, majd az ellentétes neműek társaságát keresik, idejük több mint 50%-át kortársaik körében töltik. A fiatalok klikkekbe, bandákba szerveződnek, partnerviszonyaik eleinte sémászerűek. Ezekben a kapcsolatokban a nagyobb intimitás kevesebb tudatossággal, de több szenvedéllyel társul, mint a felnőtteknél (MONTGOMERY 2005). Az együttlétek alatt egymásra reflektálnak, a reakciókat figyelve önmagukra, másokra és a csoportra vonatkozóan vonnak le következtetéseket. A kortársi közösségek kiemelkedő szerepét erősítik a serdülőkorban végzett szabadidős tevékenységek. Mivel az identitásképzés egyik eleme, hogy ki mi mellett kötelezi el magát, ebből az irányból megközelítve végtelen számú lehetőség áll a serdülők előtt, hogy csoportokhoz csatlakozzanak érdeklődési körtől függően. Az elköteleződés erősíti az adott csoporthoz tartozás élményét, jó esetben a szülők és az iskola mellett biztos háttérrel nyújt a különböző szerepek kipróbálásához, ami az önismeretet segíti. Erre adnak alkalmat a sportegyesületek, az ifjúsági szervezetek, az önkéntes munkát végző csoportok, valamint a később tárgyalandó drámacsoport vagy bármilyen más jellegű csoportterápia. Ezekben az aktivitásokban a személyes fejlődés belső motivációi előtérbe kerülhetnek a fiatalok számára. Kimutatható, hogy a serdülőközösség tagjai kölcsönösen támogatják egymást a fejlődésben, a szabadidős és a közösségi alapú tevékenységekben (DWORKIN és mtsai 2003). Azon túl, hogy ezekben a helyzetekben szociális képességekkel gazdagodnak, tapasztalatot szereznek a csoportmunka értékeiről, valamint arról, hogy ők ott hogyan nyilatkozhatnak meg, és milyen szerepeik lehetnek.

A kortárs közegek egyik jellemző színterét adják az e korosztálynak tartott szabadidős vagy terápiás táborok, amelyekben sokszor nem képzett szakemberek, hanem huszonéves diákok tartják a programokat. Ezekben a speciális helyzetekben a programok, az önkéntesek és a kortársakkal való kapcsolatban megélt szocializációs közeg alkotja implicit az önismereti bázis alapját (DEMAKOVA és mtsai 2016). Magyarországon az élményterápiát például a Bátor Táborban alkalmazzák a daganatos gyerekek számára. A táborban a résztvevők hasonló problémákkal küzdenek, és az együttes programok alkalmával a felszabadultság érzése által megtapasztalhatják, mi mindenre képesek, és hogy nem a betegségük definiálja őket.

4.5 Oktatás és szabadidő tevékenység

Az oktatási intézmények szerepe szintén jelentős a nevelésben. A középiskola megválasztásában már lehet szerepe a serdülőnek, a szabadidős tevékenysége mellett ez az első jelentős döntés, amibe beleszólása lehet. A szimpátia vagy mások hatására választott intézmény légköre erősen befolyásolja önképét és önismeretét egyaránt. Az oktatási intézményekben a tanár az, aki a légkört kialakítja, amely hatással van arra, mennyire tudnak a tanítványai megnyilatkozni. A tanárok sokszor túlkontrollálják tanítványaikat, holott ők leginkább az autonómiájukat támogató környezetben bontakozhatnak ki, fejlődhetnek emberileg és szakmailag (REEVE 2009). A tanárok továbbképzése segítheti, hogy az osztályban olyan körülményeket hozzanak létre, ami elmélyíti és elősegíti a reflexiót (JENNINGS és mtsai 2017). A közoktatás hiányosságainak pótlására jöttek létre Magyarországon és külföldön az úgynevezett alternatív iskolák. Ezek egyike a Waldorf-iskolarendszer, ahol többféle jellegű tudást szerezhetnek a gyerekek, vitakultúrájuk fejlődhet, és több szerepben kipróbálhatják magukat (STEINER 1924). Ebben a rendszerben a tanároknak nagyobb ráhatása van egy-egy tanulóra, és jobban az egyénre szabhatják a feladatokat. A Waldorf szemléletű tanításban alapvető hangsúlyt kap a gondolkodásra serkentés, az ottani légkör sokkal inkább teret ad a személyes kibontakozásnak, mint egy hagyományos jellegű oktatási intézményben (DWORKIN és mtsai 2003).

Az iskolán túli tevékenységek megválasztása határterület a szülők döntése és a gyerekek önrendelkezése között. A különórákon és a sporton túl az önkéntesség olyan terület, ahol a fiatalok kipróbálhatják magukat és fejlődhetnek különböző képességeikben (HAMILTON – FENZEL 1988). Bizonyítást nyert, hogy az önkéntességet végző fiatalok később felnőttként nagyobb hajlandóságot mutatnak a döntéshozatalra, tisztábban látják önmagukat és saját helyzetüket. Egy magyar kutatás az öndeterminációs elmélet mentén vizsgálta az önkéntes munkát, amiből az derült ki, hogy az önkéntes tevékenységet végző személy inkább élte meg önmagában jutalmazónak a munkáját, mint a hivatalos foglalkozását. Az önkéntesek az önkéntes munkát önmaguk által alakíthatónak és választottnak ítélték meg, és az élettel való elégedettségükről számoltak be, valamint az önkéntes munka révén magukat autonómnak és kompetensnek érezték (PÓLYA – MARTOS 2012). Napjainkban a fiatalok eldönthetik, hogy melyik önkéntes munkalehetőséget választják, ami segítheti önismeretük kibontakozását, akár önszántukból, akár családi vagy iskolai nyomásra¹ kezdenek neki az adott tevékenységnek. Az új helyzet által külső megerősítéshez és elismertséghez juthatnak, ami előnyös hatással jár.

¹ Magyarországon 2015. január elsejétől az érettségi előtt kötelező elvégezni 50 óra közmunkát a diákoknak. (2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100190.tv>) (Letöltés ideje: 2020. június 25.)

5. Az önismeret fejlesztése és a segítségnyújtás lehetőségei

Abban a helyzetben, amikor a serdülőt iskolapszichológushoz vagy mentálhigiénés szakemberhez küldik, lehetősége van arra, hogy énjét még jobban megismerje. Ilyen helyzetet a pszichoterápia is, amennyiben ennek szükségessége valamilyen oknál fogva előáll. A megfelelő szakember célirányosan a problémára fókuszálva segíti és kíséri a fiatal életének nehezebb szakaszaiban, rávilágítva a megoldásra, amely által a serdülő jobban megértheti önmagát, a környezetét, és rájöhet: nehézségeinek megváltoztatója, életének irányítója ő maga. Ez a felelős, felnőtt hozzáállás hozzásegíti, hogy valóban a rájellemező módon döntsön, a saját maga eszközeit kialakítva és felhasználva énje és önmagába vetett hite megerősödjön.

A serdülők és a család viszonyáról készült kvalitatív kutatások közül két esettanulmányt mutatok be az ebben a kritikus korszakban nyújtott, illetve elmulasztott pedagógiai-pszichológiai segítségnyújtás fokozott felelősségével kapcsolatban. A tanulmányok két hasonló helyzetű serdülő lányt mutatnak be Magyarországon, az intervenciók kimenetele mégis más. Az egyik lány, Mónika esetében a család nem adta meg azt a támaszt és növekedést elősegítő közeget, amely egészséges fejlődéséhez szükséges lett volna. A lány „ragasztózott”², és elmaradt a tanórákról. Esetében a nevelési tanácsadó összefogott az iskolával, az édesanya azonban kételkedett a pszichológusi segítségnyújtás hasznosságában, és intézetbe akarta küldeni lányát. Mónikát folyton ellenőrizte, követte a nevelési tanácsadóba is, a pszichológus határozott kérése ellenére. A szakember számára kiderült, hogy Mónika nemvárt gyerekként született, ő volt „a problémás gyerek” a családban, emiatt szüleit alapvetően bizalmatlan attitűd jellemezte. A szakmai segítség eredményeképpen Mónikának sikerült érzelmi kötélket kialakítani a pszichológussal, amelynek hatására leszokott a ragasztóról, új iskolába került, ahol ki tudta bontakoztatni írói tehetségét, amire addig semmilyen pozitív megerősítést nem kapott (KÁROLY 1978). A másik lány, Erika is nehéz esetnek bizonyult az iskolája számára, laza normarendszert hozott otthonról, családjában nem volt érzelmi összetartozás. Erika sokat hiányzott az iskolából. Nevelési tanácsadásra egyszer ment el, az iskolából intézetbe került, ahonnan aztán megszökött. Esete túl későn került a szakmai segítség hatókörébe, és mivel a pszichológussal nem alakult ki biztos segítő kapcsolat, nem tudott olyan mértékben elmélyülni, hogy önismeretét megerősítve viselkedésében és irányultságában tartós változást tudjon hozni jövője érdekében (KÁROLY 1978).

A családok felépítése és a szülői hozzáállás elvitathatatlan tényezők a serdülő önmagához, a világhoz, az élethez való hozzáállásában. Nehéz feladat hárul a pszichológusra, amikor a rosszul berögzült mintákat át kell írnia a fejlődés és a gyerek tisztánlátása

² A ragasztózás Magyarországon a '70-es években a fiatalok egy drogfogyasztási szokása volt.

érdekében. A pszichológusi munkában fontos eszköz a megerősítés és a személyes kötődés kialakítása, ugyanakkor kétségtelen, hogy a család ellenében nehéz tartós változást hozni, segíteni az önálló személyiség kialakulását. Ebben nyújthat segítséget a többi szocializációs közeg és interperszonális kapcsolat.

A segítségnyújtás eszközei tekintetében átfedés van a felnőttekre és a gyerekekre alkalmazható módszerek között. Egyéni tanácsadásban a szakemberek eszközként szokták javasolni a naplóírást. Ez a tevékenység a serdülő életében önmagától is kialakulhat, de célja sokszor más, mint terápiás eszközként. Egy iskolában tartott fejlesztő foglalkozás keretében jó lehetőség az írás mint önfeltáró és önelemző módszer megismertetése. Egy kutatásban kéthetenként megtartott kreatív írásos tanóraszerű alkalmon lehetőségük volt a résztvevő serdülőcsoportoknak saját történeteiket saját szavaikkal rögzíteni. A rendszeres tevékenység rendszeres önreflexiók alkalmakat hozott létre, és ezáltal mérhetően nőtt a serdülők önbizalma és az önhatékonyság-érzésük a gyakorlat befejezte után (CHANDLER 1999). A célzott naplóírás által pontosan nyomon követhetők a fiatalok változásai, valamint a gondolatok rögzítése segít strukturálni azokat és az érzelmi fejlődést (HAVILAND – KRAMER 2011). Ezek a példák az önismeret implicit előnyeire és egyszerű fejleszthetőségi gyakorlatára hívják fel a figyelmet.

Az önismeret és a terápia egyik vezetett formája a csoportos foglalkozás. A felnőttekhez hasonlóan a serdülőknek is tartanak csoportterápiát (KRAFT 1968), hiszen a csoporthoz tartozás identitásformáló erő. A csoportban visszajelzés érkezik nemcsak arra, hogy milyennek látják egymást a tagok, hanem hogy mennyire egyezik ez a bennük kialakult képpel és ismeretanyaggal.

Az iskolások esetében hatékonyak az olyan csoport- és művészetterápiák is, amelyek akár a tanrendbe is beépíthetők. Ezeket a terápiákat eredetileg főképp gyógyításra alkalmazták, csak később fedezték fel, hogy egészségmegőrző hatásuk és fejlődési lehetőséget kínáló szerepük ugyanolyan fontos a gyerekek, a fiatalok szocializációjában. A művészetek lehetőséget nyújtanak a belső feszültségek megjelenítésére, feldolgozására. A pszichológiai gyógyításban alkalmazhatók drámajátékokon alapuló pszichodráma foglalkozások gyerekeknek (DIAMOND-RAAB – ORRELL-VALENTE 2002), ugyanakkor középiskolákban is tartanak ilyen módszerű önismereti csoportfoglalkozást gyerekeknek, serdülőknek és felnőtteknek egyaránt. Ebben a módszerben a mozdulatokban, jelenetekben, játékokban a feldolgozandó témák és élethelyzetek megjelennek, kivetíthetővé válnak a színpadon (projektálódnak). Az én reprezentálása és a spontán dramatizálás révén kifejeződnek az érzelmek és a korábban megélt események. A történeteket és a helyzeteket a résztvevők „hozzák”, és a terapeuta vezetésével játszódnak le a jelenetek, a csoporttagok segítségével. A csoport és az egyén számára megfogalmazódnak az addig tudattalanul nyomasztó, mély tartalmak, amire a játék segítségével saját megoldást lehet találni. A pszichodráma jelentős változást tud hozni a résztvevők életében (KIPPER – RITCHIE, 2003). Leggyakrabban

problémás (például agresszív) vagy beteg (például anorexia nervosával diagnosztizált) fiataloknál alkalmazzák (DIAMOND-RAAB – ORRELL-VALENTE 2002). A dráma kötetlen keretei lehetőséget biztosítanak továbbá a szociális kapcsolatok megerősítésére is (FOLOŠTINĀ és mtsai 2015).

6. A pályaválasztás mint kiemelt esemény

A pályaválasztás egy olyan terület, ahol a korábban tárgyalt szocializációs közegek (a család, az oktatási intézmény és a kortárs környezet) egymásra hatása és a serdülő önismereti tudása és akarata leginkább tetten érhető. Az ekkor meghozandó döntésért már a fiatal felel, ami megalapozhatja jövőjét. Az, hogy mennyire tudatosan és reálisan választ, később befolyásolni fogja, hogy örömet leli-e majd a választott foglalkozásban, és abban, hogy mennyire érzi magáénak a döntést. Ebben a konkrét kérdésben a családi és a baráti tanácsokon túl támogatást nyújthat képzett szakember: az iskolapszichológus vagy a pályaválasztási tanácsadó.

A pályaválasztási helyzet nehézségeiről több esettanulmány is szolgáltat példát. Az egyikben egy bizonytalan, környezete által tehetségesnek tartott 17 éves fiú érkezett pályaválasztási tanácsadásra, aki minden erőfeszítés nélkül jeles tanuló volt, a fakultáció választása során azonban döntési dilemma elé került. Az önismereti fejlődés kritikus szakaszában nála passzív orientációt állapítottak meg, vagyis azt, hogy döntéseiben sodorható, nem tud kiállni az akarataért. Szerencsés élethelyzete miatt nem kényszerült az aktív orientációra. A serdülőkor feladataival nem birkózott meg, az identitáskeresés mint krízis kimaradt az életéből, emiatt szorongott és a pályaválasztásban sem tudott dönteni. A terápia során önértékelését és énjét növelték, ellenálló képességét fejlesztették. A bekövetkező pozitív változások az osztályközösségbe való beilleszkedésében is láthatóan kifejeződtek (KUKLA 1992). Amennyiben ez a helyzet nem okozott volna neki krízist, nem derült volna ki, hogy saját magával hanyadán áll. Nem derült volna ki, hogy önismerte, mivel nem került kipróbálásra, nem áll biztos alapokon.

A másik esettanulmány egy öntudatos lányról szól, aki maga jelentkezett pályaválasztási tanácsadásra. Humán érdeklődésű, jól tanuló lány volt, akit szülei fogorvosnak szántak, de ő tanár szeretett volna lenni. A tanácsadó megerősítette önálló döntésének helyességében, mert ő is úgy látta, hogy a lány személyiségéhez túl nehéz lenne az orvosi pálya, ahol ugyan szorgalma miatt (napi 4–6 órát tanult) elérhetett volna sikereket, de elhivatottságot a tanárság iránt érzett. Az eset után, követése alapján kiderült, hogy jól döntött, mert később is elégedett volt a választásával (HERSKOVITS 1983). A történetben megjelenik az a képesség, ahogyan valaki önmagáról gondolkodik. Az önismeret által nyújtott tudás adta a lánynak a támaszt ahhoz, hogy a segítség kérése felmerüljön benne.

Meg tudta állapítani, hogy ebben ő támogatásra szorul. (Jelen tanulmány keretein kívül esik az önismeret, az önbizalom és az önértékelés tárgyalása.)

A pályaválasztási tanácsadás másik hatékony módja a csoportos tanácsadás fiatalok részére. Ezek az alkalmak építenek a kölcsönös bizalom, elfogadás, tisztelet, melegség, kommunikáció és megértés elveire. A csoporttagoknak lehetősége adódik az egymás segítésére, ami különösen hatékony serdülőknél, akik esetében már előfordulnak szabad interakciós törekvések (érzelmek és gondolatok szabad és tudatos kifejezése), és akik számára különösen fontos a kortársaik véleménye (PINTÉR – RITÓÓK, 1986).

7. Összefoglalás

Kultúrától és történelmi kortól függetlenül a gyerek- és felnőttkor határán lévő fiatal számtalan megpróbáltatás előtt áll. Sok változással és ezzel együtt kockázati tényezővel jár a számára önmaga megtalálása, önismeretének elmélyítése. Ugyanakkor a fejlődés lehetősége mindenki előtt nyitva áll: a biológiai adottságok, a környezeti és élethelyzeti változások mindenkinek alkalmat nyújtanak arra, hogy képességeit megismerje, reakcióit értelmezze, és ebből önmagára nézve következtetéseket vonjon le. A tanulmányban az általános rendező elvektől a személyes, egyéni esetekig haladva kirajzolódik az önismereti folyamat sokszínűsége.

Kiemelten fontos lehetőséget biztosítani arra, hogy a fiatal teret kapjon képességeinek kibontakozására. Minden szintéren történhet változtatás: mind a család, mind az iskolai közeg támogatást nyújthat, amennyiben elakadás vagy nehézség adódik a folyamatban. Kedvező esetben az önismereti törekvések megerősítése által a fiatal önismerete fejlődik, és azon túl, hogy felkészülten birkózhat meg a felnőtt élet kihívásaival, egy életen át bővül a tudása önmagáról.

Irodalomjegyzék

- ADAMS, G. R. – DYK, P. – BENNION, L. D. (1990): Parent-adolescent relationships and identity formation. In: BARBER, Bryan K. – ROLLINS, Boyd C. (eds): *Parent-adolescent relationships*. University Press of America, Maryland. 1–16.
- ARAIN, M. – HAQUE, M. – JOHAL, L. – MATHUR, P. – NEL, W. – RAIS, A. – SANDHU, R. – SHARMA, S. (2013): Maturation of the adolescent brain. *Neuropsychiatric Disease and Treatment* 9. 449–461. DOI: 10.2147/NDT.S39776
- BATES, D. G. – FRATKIN, E. M. (2002): *Cultural Anthropology* (3rd Edition). Pearson, London.

- BEYERS, W. – GOOSSENS, L. (2008): Dynamics of Perceived Parenting and Identity Formation in Late Adolescence. *Journal of Adolescence* 31. 165–184. DOI: 10.1016/j.adolescence.2007.04.003
- BIRREN, J. E. – SCHROOTS, J. J. F. (2006): Twenty-One: Autobiographical Memory and the Narrative Self over the Life Span. In: BIRREN, J. E. – SCHAEIE, K. W. – ABELES, R. P. – GATZ, M. – SALTHOUSE, T. A. (eds): *Handbook of the Psychology of Aging* (6th Edition). Academic Press, Cambridge, MA, 477–498. DOI: 10.1016/B978-012101264-9/50024-0
- BLAKEMORE, S. J. (2012): Imaging brain development: the adolescent brain. *Neuroimage* 61(2). 397–406.
- CASEY, B. J. – JONES, R. M. – HARE, T. A. (2008): The Adolescent Brain. *Annals of the New York Academy of Sciences* 1124(1). 111–126. DOI: 10.1196/annals.1440.010
- CHANDLER, G. E. (1999): A Creative Writing Program to Enhance Self-Esteem and Self-Efficacy in Adolescents. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing* 12(2). 70–78. DOI: 10.1111/j.1744-6171.1999.tb00047.x
- DAMON, W. – HART, D. (1982): The Development of Self-Understanding from Infancy Through Adolescence. *Child Development* 53(4). 841–864. DOI: 10.2307/1129122
- DEMAKOVA, I. D. – VALEEVA, R. A. – SHIPOVA, A. V. (2016): Socialization of Adolescents: Cultural Practices in Children's Summer Camp. *International Journal of Environmental and Science Education* 11(7). 1631–1640.
- DIAMOND-RAAB, L. – ORRELL-VALENTE, J. K. (2002): Art therapy, psychodrama, and verbal therapy. An integrative model of group therapy in the treatment of adolescents with anorexia nervosa and bulimia nervosa. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America* 11(2). 343–364. DOI: 10.1016/S1056-4993(01)00008-6
- DUNHAM, R. M. – KIDWELL, J. S. – WILSON, S. M. (1986): Rites of Passage at Adolescence: A Ritual Process Paradigm. *Journal of Adolescent Research* 1(2). 139–153. DOI: 10.1177/074355488612001
- DWORKIN, J. B. – LARSON, R. – HANSEN, D. (2003): Adolescents' Accounts of Growth Experiences in Youth Activities. *Journal of Youth and Adolescence* 32(1). 17–26. DOI: 10.1023/A:1021076222321
- ERIKSON, E. H. (1994): *Identity: Youth and Crisis*. W. W. Norton & Company, New York.
- FOLOȘȚINĂ, R. – TUDORACHE, L. – MICHEL, T. – ERZSÉBET, B. – DUȚĂ, N. (2015): Using Drama Therapy and Storytelling in Developing Social Competences in Adults with Intellectual Disabilities of Residential Centers. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 186. 1268–1274. DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.04.141
- HAMILTON, S. F. – FENZEL, L. M. (1988): The Impact of Volunteer Experience on Adolescent Social Development: Evidence of Program Effects. *Journal of Adolescent Research* 3(1). 65–80. DOI: 10.1177/074355488831006

- HARTER, S. (1986): Cognitive-Developmental Processes in the Integration of Concepts about Emotions and the Self. *Social Cognition* 4(2). 119–151. DOI: 10.1521/soco.1986.4.2.119
- HAVILAND, J. M. – KRAMER, D. A. (2011): *Affect-Cognition Relationships in Adolescent Diaries: The Case of Anne Frank*. Rutgers, New Brunswick.
- HERSKOVITS M. (1983): A tehetség nem specifikus jelei. *Pszichológiai Tanácsadás a Pályaválasztásban. Módszertani Füzetek*. 26. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest. 37–56.
- INHELDER, B. – PIAGET, J. (1958): *The Growth of Logical Thinking from Childhood to Adolescence: An Essay on the Construction of Formal Operational Structures*. Psychology Press, London.
- JENNINGS, P. A. – BROWN, J. L. – FRANK, J. L. – DOYLE, S. – OH, Y. – DAVIS, R. – RASHEED, D. – DEWEESE, A. – DEMAURO, A. A. – CHAM, H. – GREENBERG, M. T. (2017): Impacts of the CARE for Teachers program on teachers' social and emotional competence and classroom interactions. *Journal of Educational Psychology* 109(7). 1010–1028. DOI: 10.1037/edu0000187
- KÁROLY S. (1978): Mónika és Erika, esettanulmány. *Budapesti Nevelő* 14(4). 103–107.
- KIHLSTROM, J. F. – BEER, J. S. – KLEIN, S. B. (2003): Self and identity as memory. In: LEARY, Mark R. – TANGNEY, June Price (eds): *Handbook of self and identity*. The Guilford Press, New York. 68–90.
- KIPPER, D. A. – RITCHIE, T. D. (2003): The effectiveness of psychodramatic techniques: A meta-analysis. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice* 7(1). 13–25. DOI: 10.1037/1089-2699.7.1.13
- KRAFT, I. A. (1968): An Overview of Group Therapy with Adolescents. *International Journal of Group Psychotherapy* 18(4). 461–480. DOI: 10.1080/00207284.1968.11508392
- KROGER, J. – MARCIA, J. (2011): The Identity Statuses: Origins, Meanings, and Interpretations. In: SCHWARTZ, Seth J. – LUYCKX, Koen – VIGNOLES, Vivian L. (eds): *Handbook of Identity Theory and Research*. Springer Science – Business Media, Berlin. 31–53. DOI: 10.1007/978-1-4419-7988-9_2
- KUKLA M. (1992): Tehetség és pályaválasztás. In: *A nevelési és pályaválasztási tanácsadás pszichológiája. Szemelvénygyűjtemény. II. kötet*. ELTE, Budapest. 441–475.
- MÉREI Ferenc (1976): Az önismereti érzékenység a serdülőkor kezdetén. In: LUX Alfréd (szerk.): *Az alakuló ember*. Gondolat Kiadó, Budapest. 127–168.
- MONTGOMERY, M. J. (2005): Psychosocial Intimacy and Identity: From Early Adolescence to Emerging Adulthood. *Journal of Adolescent Research* 20(3). 346–374. DOI: 10.1177/0743558404273118
- OCHSNER, K. N. – BEER, J. S. – ROBERTSON, E. R. – COOPER, J. C. – GABRIELI, J. D. E. – KIHLSSTROM, J. F. – D'ESPOSITO, M. (2005): The neural correlates of direct and reflected self-knowledge. *NeuroImage* 28(4). 797–814. DOI: 10.1016/j.neuroimage.2005.06.069

- PFEIFER, J. H. – LIEBERMAN, M. D. – DAPRETTO, M. (2007): “I Know You Are But What Am I?”: Neural Bases of Self- and Social Knowledge Retrieval in Children and Adults. *Journal of Cognitive Neuroscience* 19(8). 1323–1337. DOI: 10.1162/jocn.2007.19.8.1323
- PFEIFER, J. H. – PEAKE, S. J. (2012): Self-development: Integrating cognitive, socio-emotional, and neuroimaging perspectives. *Developmental Cognitive Neuroscience* 2(1). 55–69. DOI: 10.1016/j.dcn.2011.07.012
- PINTÉR G. – RITOÓK Pálné (1986): A csoportos pályaválasztási tanácsadás alkalmazásának lehetőségei a személyiség-fejlesztésében. *Magyar Pszichológiai Társaság. VIII. Országos Konferenciája. II. Teamtikus vitaanyagok*. Magyar Pszichológiai Társaság, Budapest. 240–242.
- PÓLYA B. – MARTOS T. (2012): Miért jó önkéntes munkát vállalni? Az önkéntesség és az élettel való elégedettség kapcsolata öndetermináció-elméleti megközelítésben. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 13. 255–271.
- REEVE, J. (2009): Why Teachers Adopt a Controlling Motivating Style Toward Students and How They Can Become More Autonomy Supportive. *Educational Psychologist* 44(3). 159–175. DOI: 10.1080/00461520903028990
- STEINER, R. (1924): *The Essentials of Education*. Anthroposophic Press.
- TARABAN, R. (2020): Metacognition and the Development of Self-Identity. *Improve with Metacognition*. június 25. <https://www.improvewithmetacognition.com/metacognition-and-self-identity/> (Letöltés ideje: 2020. június 25.)
- WHO (2019). Adolescent development. http://www.who.int/maternal_child_adolescent/topics/adolescence/development/en/ (Letöltés ideje: 2020. június 25.)

ISBN 978-963-489-471-1

9 789634 894711